

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Олена БОБИРЬ

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ МОТИВИ ТВОРЧОСТІ БЕРНАРТА ДЕ ВЕНТАДОРНА

*(магістрантка факультету історії та права)**Науковий керівник – доктор іст. наук, професор С. С. Парсамов*

Ні в кого не викликає заперечення той факт, що лицарська культура є вагомою та органічною частиною як загальноєвропейської, так і світової культури. Вона виникла, самоорганізувалася, розквітла у період панування феодалізму – особливого суспільно-політичного ладу, повне значення якого важко зрозуміти сучасній людині. Явище феодалізму є досить унікальним, що включає в себе, насамперед, особливі світоглядні позиції людей, їх світосприйняття, мислення, ментальність.

У цей час створюється своя, неповторна система цінностей, яка зберігається і дотепер, хоча й у досить трансформованому вигляді. Саме з далекого Середньовіччя до нас прийшли поняття щедрості, служіння, вірності, благородства, честі, любові до Дами. В епоху, коли люди прагнули до наживи, лицарська культура була своєрідною противагою, підтримувала баланс між матеріальними та духовними запитами, що знайшло значне відображення в лицарській поезії. Її окремі особливі моменти – романтика, небезпека, галантність, – є рисами, характерними для європейської культурної традиції.

Цінність лицарської лірики для історика, насамперед, у тому, що з її допомогою можна добре пізнати історичну епоху. Вона виражає тогочасні звичаї, потреби, загальну культурно-історичну ситуацію. Звичайно, історики більше звикли працювати з іншими джерелами, але лицарську лірику не можна зовсім скидати з рахунків. Звернення до неї дає змогу дослідити соціальну психологію, суспільні умонастрої епохи. Але дані джерела вимагають критичного осмислення, відокремлення літературних стандартів від реального життя.

Вивчення так званої «куртуазної» культури (тобто культури феодальної еліти) допоможе досягнути соціально-історичні основи феодального суспільства та ті її реалії, що відображені в поезії професійних співців лицарства. У Південній Франції їх називали трубадурами, у Північній – труверами, у Німеччині – міннезингерами. Розквіт їх творчості припадає на XII-XIII ст., тобто на час розквіту феодалізму.

Саме у XII ст. пишню розквітає придворна лицарська культура, вишукана і блискуча у порівнянні з примітивною і суворою культурою знаті раннього середньовіччя. Лицар продовжує зоставатися воїном. Але придворний етикет вимагає, щоб поряд з традиційною доблестю він володів світськими витонченими манерами, дотримувався у всьому міри, був залучений до мистецтва і поклонявся прекрасним дамам, тобто являв собою зразок придворної ввічливості [7, 7]. Куртуазія як би стала новою своєрідною релігією Середньовічного Заходу, зі своїми ритуалами, системою цінностей, зі своїм божеством – Прекрасною Дамою, яка є ідеалом краси, добра та досконалості [5, 4].

Трубадури створили не тільки прекрасну поетичну культуру, але і своєрідну культуру кохання. Куртуазна любов – це літературний образ, який яскраво висвітлений і в творчості Бернарта де Вентадорна.

Однак не слід думати, що модель поведінки, відображена у лицарській ліриці, прямо відтворює життєву реальність, хоча не можна й не визнати, що творіння поетів мали певний зв'язок з життям людей, які склали їх аудиторію. Поеми трубадурів користувалися значним і тривалим успіхом, аудиторія їх була велика. Куртуазна література створювала приклади для наслідування [2, 91].

Загалом у наш час творчості трубадурів присвячено достатньо досліджень, але вони більшою мірою носять літературознавчий характер. Досліджень, присвячених окремим персоналіям поетів, доволі мало, або й немає взагалі.

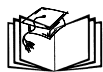
Одним із найвідоміших поетів у середовищі трубадурів був Бернарт де Вентадорн. До нас дійшло мало його пісень, мало збереглося і біографічних відомостей про нього. На даний час весь літературний спадок поета складає не більше 44 пісень.

Певний внесок у дослідження творчості Бернарта де Вентадорна внесла В. А. Динник. Зокрема, вона відзначає, що поет жив у ті часи, коли куртуазна творчість трубадурів уже досягла свого розквіту [1, 206]. Наводить дані його біографії також І. Костецький [4, 274]. В.Ф.Шишмарьов називає Бернарта де Вентадорна «співцем королеви Елеонори Аквітанської» [7, 194]. В «Історії французької літератури» зазначається, що його творчість була кульмінаційним моментом в любовній ліриці трубадурів [3, 90]. Разом з тим Б. І. Пурішев, характеризуючи лірику Бернарта де Вентадорна, відмічає, що автор «привлекает удивительной искренностью и силой переживаний» [7, 13].

Поезії Вентадорна поміщені до декількох збірників, зокрема таких як «Пісні трубадурів» та «Поэзии трубадуров. – Поэзии миннезингеров. – Поэзии вагантов», які дають гарні уявлення про його творчість [6; 7].

Такими ж небагаточисельними є доведені до нас відомості про життя Бернарта, вміщені в так званих «біографіях» трубадурів, які склалися до деяких рукописних текстів. Як встановлено дослідниками, ці «біографії» були складені не раніше XIII ст., і були багато в чому недостовірними, опиралися або на збережені протягом довгих років усні розповіді, або на пісні самих поетів.

Загальновідомий життєпис Бернарта де Вентадорна звучить доволі стисло. Він народився між 1120 та 1130 роками, як син служників у замку віконта Ебле II Вентадорнського (Вентадорн або Вентадур – у теперішньому департаменті Коррез), потім перебував спершу на службі в Ебле III, а пізніше – при дворі Елеонори Аквітанської в

Нормандії, за якою послідував до Лондону 1154 року, де жив також 1155 року. Наприкінці Бернарт служив при дворі Раймона V Тулузького, а по смерті останнього (1194 р.), за деякими даними, постригся у ченці [4, 274]. Дослідники наділяють його приємною зовнішністю, благородним серцем, мудрістю, володінням благородною мовою, тонким смаком і мистецтвом складати хороші слова та веселі мелодії [1, 196]. Але до даних відомостей слід відноситися критично. Сам Вентадорн говорить про себе, як про слугу своєї Донни.

Відомі також історії кохання Бернарта то до однієї Дами, то до іншої. Все це знову ж таки носить дуже загальний і малопереконливий характер. Розповідаючи про відносини поета з дружиною свого сеньйора – віконта де Вентадорна, його біографи повідомляють, як своїми прекрасними піснями, присвяченими віконтесі, Бернарт закохав її у себе. У кінці-кінців чоловік дами розлучив їх.

Приблизно так же складаються відносини Бернарта з іншою приписаною йому коханою – Алієнорою Аквітанською. Вони змушені були розлучитися через її переїзд в Англію по волі короля Генріха Англійського.

Таке співпадіння мотивів у двох любовних історіях Бернарта викликає недовіря і змушує думати, що перед нами просто одне з «спільних місць» поетичної біографії [1, 198].

Якось класифікувати поезію Вентадорна за ліричними циклами майже немає можливості. Були спроби поділити його пісні за трьома циклами, навколо імен коханих поета, але ця класифікація довільна та базується на романтичній фантазії, а не на переконливих наукових здогадах. Для здійснення такого роду циклізації не вистачає імен адресатів більшості пісень, датування. Можна тільки з упевненістю сказати, що Вентадорн у якийсь період свого життя відвідав і двір Алієнори Аквітанської, і замок Ерменгарди Нарбонської (впливає нове ім'я), як це було у звичай трубадурів – кочувати від одного феодалного двору до іншого у пошуках знатних покровителів пісенної творчості [1, 200].

У Бернарта де Вентадорна вперше знаходимо повністю розроблену систему куртуазної любові. За своєю художньою обдарованістю та витонченістю виразу почуттів він належить до числа самих видатних трубадурів. Поезія Бернарта є перехідною до другого, класичного періоду розвитку трубадурської лірики, що охоплює останню чверть XII і перше десятиліття XIII ст. Його творчість знаменує той кульмінаційний момент у любовній поезії трубадурів, коли складна куртуазна доктрина ще співіснувала з справжнім натхненням та наївною свіжістю почуттів [3, 90]. Якщо підходити до знайомства з його творчістю формально, з відсутністю цілісного сприйняття, можна прийти до висновку про малу оригінальність поета, навіть про шаблонність його образів, умовність почуттів. Проте це не зовсім відповідає дійсності. Його творчість – творіння своєрідної особистості, поетичне кредо якого виражене ним не раз у його любовній ліриці.

У Бернарта була дуже сильною самосвідомість його як поета. Він повний впевненості у високих достоїнствах свого мистецтва. І це не самовозвеличення. Іноді Бернарт де Вентадорн говорить про це з легкою іронією, навіть з жартом:

«Мне учиться не по нраву
Дольше пенью у Эбло,
Так как лишь дурную славу
Мне приносит ремесло;
Толку в этой нет затее:
Все несчастны грамотей,
И удачи нет певцам.» [6, 41].

Бернарт де Вентадорн не прагнув до створення нових жанрів. Навіть різноманітність традиційних залишала його байдужим. Його улюбленим жанром була кансона та подібний до неї верс. На перший погляд поет слухняно виконує всі норми улюбленого жанру, у його піснях знаходимо вияви куртуазної любові, славослів'я знатній донні, готовність задовольнитися самими незначними знаками її прихильності і т.д. [1, 213]. Його почуття звернені до заміжньої жінки – володарки замку, дружини знатного сеньйора, тому не повинні зашкодити її високій репутації. Бернарт вважав, що хто не любить, той не жива людина; хто не любить, той не поет [8, 196]:

«Коль не от сердца песнь идет,
Она не стоит ни гроша,
А сердце песни не споет,
Любви не зная совершенной.» [7, 51].

У піснях трубадурів васальні відносини досить часто спроектовані на особисті відносини (служіння лицаря дамі як служіння васала сеньйору). Ці елементи присутні і у Бернарта де Вентадорна. Він не розуміє любові без матеріального успіху, без матеріальної нагороди [8, 194].

Досить часто в піснях поета звучить так званий «весняний заспів», тобто даний на початку кансон опис весни, які активно використовувалися в творчості тогочасних трубадурів. [1, 215].

Бернарт де Вентадорн пам'ятає про виконання своїх пісень і тоді, коли обмежується складанням тільки слів та мелодії і сам з певних причин утримується від виконання. Тому він часто звертається до жонглерів [1, 218]:

«Гонец мой! Мне грозит ее хула,
Но все сказать не смею без посла!» [7, 58].

Таким чином, куртуазна лірика та її автори по праву зайняли свою особливу нішу в літературі Середньовіччя. Історики літератури відновили модель куртуазного кохання за поетичними текстами того часу, які дійшли до нас [2, 90].

Вона призначалася для запитів та естетичних потреб феодалів, хоча серед поетів-трубадурів траплялися не лише знатні поети, але і простолюдини. Вважають, що один з найталановитіших поетів епохи, Бернарт де Вентадорн, теж був простолюдином за походженням, але в його біографії чимало «білих плям» та недостовірних відомостей, щоб про це з упевненістю говорити. Як би там не було, але він залишив по собі яскравий творчий доробок, у якому загалом дотримані загальні куртуазні вимоги до поезії трубадура. Та сам зміст його лірики – це неповторний чуттєвий світ, у центрі якого стоїть прекрасна Донна.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бернат де Вентадорн «Песни». – Издание подгот. В.А.Дынин – М.: «Наука», 1979. – 311 с.
2. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции XII в.// Одиссей. Человек в истории. – М.: «Наука», 1990. – 222 с.
3. История французской литературы. Том 1. С древнейших времен до революции 1789 г. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1946. – 610 с.
4. Костецкий И. Бертран де Борн, Бернат де Вентадорн і «міфотворчість» трубадурів, або на теми: «Сестини: Альтафорте» Езри Павнда// Кур'єр Кривбасу. – 2008. №218-219. – С. 150-164.
5. Михайлов А.Д. Любовная лирика Средневекового Запада// Прекрасная Дама: из средневековой лирики. – М.: Московский рабочий, 1984. – 462 с.
6. Песни трубадуров. – Пер. и вступ. статья А. Наймана. – М.: «Наука», 1979. – 260 с.
7. Поэзия трубадуров. – Поэзия миннезингеров. – Поэзия вагантов. – Вступ. статья Б.И. Пуришева – М.: «Художественная литература», 1974. – 575 с.
8. Шишмарев В.Ф. Избранные статьи. Французская литература. – М.-Л.: «Наука», 1965 г. – 486 с.

Наталья БОСЕНКО

**СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
НА РУБЕЖІ XIX – XX СТ.**

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент Л.М. Філоретова

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбуваються значні зміни у світовій історії – завершується друга фаза промислового перевороту - перехід від ручної праці до товарного капіталізму та індустріальних методів виробництва. Технічний переворот охопив різні галузі як важкої, так і легкої промисловості. Бурхливі та якісні зміни в світовій економіці, соціальна структуризація справили значний вплив на формування регіональних соціально-економічних відносин. Ці процеси були притаманними й історичному розвитку Наддніпрянської України.

Актуальною проблемою вітчизняної історії залишається тематика розвитку Наддніпрянщини у складі Російської імперії.

Історія промислового розвитку Російської імперії стала однією з домінуючих тем радянської історіографії внаслідок її ідеологічного потенціалу. Поступово склалися проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним.

Більшовицької концепції дотримується радянський історик Несторенко О. О. Він відзначав, що пролетаріат був рушійною силою соціально-економічного прогресу, а загострення класової боротьби – елементом загального поступу країни. Позитивним у праці є аналіз широкого кола фактичного матеріалу, наводяться значні статистичні дані, щодо промислового розвитку України [9].

У монографії П. Берліна „Російська буржуазія у старий та новий час” [1] проаналізовано загальні риси становлення великої буржуазії у Росії, проте автор високо оцінив діяльність лише столичних підприємців, частково протиставляючи їх провінційним торгово-промисловцям.

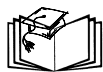
У дослідженнях О. Парасунько [11] та С. Потолова [13] розглядається широкий спектр питань щодо становлення пролетаріату, але особлива увага приділена історії революційного руху. Однак, враховуючи великий фактичний матеріал, монографії можуть слугувати важливим джерелом вивчення ролі підприємців у соціально-економічному розвитку регіону.

Різні аспекти формування буржуазії Півдня Росії досліджено у роботах В. Крутикова[6]. Роботи Е. Крузе [5], С. Потолова [13] аналізують умови життя працівників, рівень їх заробітної плати, можливості задоволення культурно-освітніх і медичних потреб.

Дослідженням розвитку промисловості Наддніпрянської України займаються і сучасні українські історики, соціологи та економісти. На сучасному етапі історіографії продовжив вивчення історії буржуазії України В. Крутиков [6]. Автор розглядає тривалий і складний процес формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району, її національний та соціальний склад, становлення та формування першої представницької організації великого капіталу України - з'їзду південних гірничопромисловців. Основна увага приділена впливу підприємців регіону на найважливіші напрямки соціально-економічної політики уряду. Значне місце у працях Крутикова В. приділено аналізу політики південних гірничопромислових з'їздів.

Значну увагу українських учених привертає процес зародження й становлення вітчизняної буржуазії, купецтва. Так, статтю О.М. Донік [3] присвячено дослідженню соціальних та національних аспектів формування і діяльності в Україні торговельної буржуазії. Автор вказує на час складання її як верстви (кінець XIX ст.), розподіл по українських губерніях, характер прибутків, організацію підприємництва, оплату праці управлінського й допоміжного персоналу. О. М. Донік робить висновок, що торгівельна буржуазія формувалася на багатонаціональній основі. Дослідник з'ясує місце українського купецтва в торговельному обміні, подає стислу інформацію про кількох його представників. В іншій своїй праці („Благодійність в Україні”) [2] автор детально аналізує процес становлення доброчинності, як невід'ємної складової суспільного життя.

Генеza національної буржуазії знаходиться у дослідницькому ракурсі Т. Лазанської [8]. Аналіз соціального стану та походження вітчизняної промислової буржуазії дає змогу простежити шляхи залучення представників різних станів у сферу виробничого підприємництва. Як свідчить автор, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися цією справою поміщикам й купцям. Заслугою дослідниці слід вважати аналіз соціального складу промислової буржуазії України по 12 галузевих групах. У праці досліджується також досліджується індустріальний розвиток

Наддніпрянщини та пов'язаний з цим процес формування торгово-промислової буржуазії. Аналізуються і форми державного втручання в економіку, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва. Важливо підкреслити, що Т. Лазанська, досліджуючи проблему, пов'язану з формуванням підприємницького прошарку, на відміну від праць попередньої доби, в яких буржуазія висвітлена у винятково негативному плані як експлуататор трудящих мас, основну увагу спрямовує на показ творчого, розвиваючого характеру діяльності підприємців, їх участь у різних сферах буття.

У центрі іншої публікації Т. Лазанської [7] — родина найвідоміших підприємців дореволюційної України — Терещенків. Вказана стаття збагачує галерею історичних портретів України.

Діяльності цукропромисловців присвячена праця Ткаченко О. В. [14] У даній монографії здійснена спроба відтворити підприємницьку діяльність родини Терещенків та їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Таким чином, у працях істориків-дослідників висвітлено різні аспекти соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України на рубежі століть та соціальні зміни у структурі українського суспільства. Разом з тим дана тема потребує подальшої наукової розробки з метою розкриття багатогранності даного процесу.

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва на Україні. В цей же час зростав і кількісно розвивався підприємницький клас суспільства. Молода когорта підприємців післяреформеної доби заявила про себе активно створенням великої фабрично заводської промисловості, нових засобів сполучень. Внаслідок цього відбувалася швидка модернізація економічного та частково громадського життя. На уламках феодально кріпосницької системи зростало індустріальне суспільство, до розбудови якого взялась найбільш енергійна і підприємлива частина народонаселення, яка постачалась з різних соціальних станів – від привілейованого дворянства до колишнього кріпосного.

Перші поодинокі підприємці які ще не були у повному розумінні капіталістами почали з'являтися наприкінці XVIII століття – в першій половині XIX ст. Проте внаслідок панування кріпосних стосунків формування промислової буржуазії відбувалось надто повільно.

Певне уявлення про кількісний і соціальний склад промислової буржуазії дає список підприємців України, вміщений у “Списки фабрикантам и заводчикам Российской империи ” 1832р. до складу було включено 652 особи. За соціальним складом серед них переважали поміщики (41,7%), другу позицію посідали купці (27,6%) за ним йшла група міщан (23,46%) і ,нарешті, селяни (2,46%). Таким чином до підприємницької діяльності у першій половині XIX століття залучались ті стани, які були краще забезпеченні коштами – поміщики та купці. Цим двом соціальним групам і надалі вдавалось зберігати домінуючі позиції у промисловості [1, с.17-19].

За умов засилля цих двох соціальних станів у промисловості лише поодиноким представникам соціальних низів – селянам – вдавалось пробитись до лав більш-менш значних промисловців.

До таких, зокрема, належали родин Смирєнків і Яхєнків, котрі започаткували бурхливу промислову кар'єру ще за кріпосницької доби. Розпочавши свою діяльність як дрібні торговці, вони викупились з кріпосницької неволі і заснували в 1815р. торговий дім, який вже на зламі двох епох був відомий не лише в імперії, а й в Європі. Нагромадивши кошти на торгових операціях, вони у 40-ві рр. першими у Російській імперії заснували парове цукрове виробництво на Ташлицькому та Городищенському цукрових заводах, за останнім словом техніки побудували Городищенський машинобудівний завод і ціле робітничє містечко з недільною школою, парафіяльним міським та технічним училищами, бібліотекою, театром, лікарнею, церквою [8].

У період поглиблення розвитку ринкових відносин, що відбувався у другій половині XIX століття, змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення буржуазії взагалі, і промислової зокрема. На цей процес певним чином вплинуло пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. Буржуазні реформи надавали всім станам суспільства однакові права. Вперше за декілька десятиліть до торгово-промислових відносин активно залучаються представники соціальних низів – купці, селяни, міщани, які успішно займалися підприємницькою діяльністю, залучались до громадських справ.

Важливу роль на даному етапі розвитку суспільства починає відігравати і робітничий клас. Суттєво зросла питома вага робітництва у найбільш технічно оснащених галузях промисловості.

Велике збільшення кількості промислових робітників на Наддніпрянській Україні відбувалось за рахунок трьох джерел. До числа цих джерел належало, насамперед, селянство, що розорювалось і масами йшло на заробітки в місто. Тодішня газета “ Русские ведомости ” визнавала, що число селян, які щороку йдуть на літні роботи, обчислювалось від 2 до 5млн. чоловік [15, с. 36-38].

Процес формування промислових робітників відбувався також за рахунок розшарування у кустарній промисловості. Це джерело поповнення робітництва було особливо важливим, бо давало для фабрично-заводської промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички. Розглянуте джерело поповнення кількісного складу робітників було дуже значним, бо кустарна промисловість на Наддніпрянській Україні була досить розвинута.

Третім важливим джерелом поповнення промислових робітників були сім'ї робітників, тобто залучення до праці дітей і жінок. Безпосереднім результатом залучення у промисловість жіночої і дитячої праці було значне здешевлення робочої сили, зростання безробіття серед чоловічого складу робітничого класу [12].

Як в промисловому секторі, так і у сільському господарстві поширеними стають процеси соціальної диференціації населення. Найяскравіше це виявилось в розкладі селянства на дві протилежні групи — сільську буржуазію, розбагатіле селянство і сільських пролетарів — клас найманих робітників з наділом. Спільною ознакою цих обох нових типів сільського населення був товарний, грошовий характер їх господарства.

Заможні селяни, зосередивши в своїх руках велику кількість надільних, абсолютну більшість купованих і орендних земель, багато інвентаря й худоби, вели своє господарство на капіталістичних основах. Використовуючи працю вільнонайманих робітників, наймитів, батраків, вони виробляли сільськогосподарську продукцію, яку збували на внутрішньому і зовнішньому ринках. Особливо значне число таких заможних, що нагадували фермерські, господарств було в Степовій Україні. Одночасно малоземельні і зовсім безземельні селяни, господарство яких перебувало в занепаді

і з якого вони не могли прохарчувувати свої сім'ї, змушені були продавати свою робочу силу, тобто ставати сільськими пролетарями-наймитами, поденщиками, чорноробами, робітниками з наділом [10, с. 3-8].

На кінець XIX ст. в Наддніпрянській Україні з 2,5 млн. селянських господарств біднота становила приблизно 60%, середняки — близько 25%, заможні — приблизно 15%. В середньому на бідняцький двір припадало 4 дес. землі, на середняцький — 8 дес, а на заможний — 15 десятин. Заможні селяни тримали в своїх руках майже 40 % надільної і приватної селянської землі, до 80 % орендних земель, до 50 % робочої і продуктивної худоби, 45 % селянських господарств на Наддніпрянщині були безкінними [4, с. 113-115].

Розклад селянства розширював внутрішній ринок, оскільки бідняки й сільськогосподарські робітники не могли утримувати себе і свої сім'ї з власних господарств, змушені були купувати харчі та одяг, а в заможних збільшувався попит і на засоби виробництва, і на товари особистого вжитку.

Суперечності розвитку аграрного сектору, обумовлені реформою, соціальна диференціація селянства та обезземелення значної його частини призвели до так званого аграрного перенаселення. Вже з кінця XIX ст., незважаючи на урядові заборони, досить великих обсягів набуває переселенський рух. Велика кількість селян, у першу чергу середніх, яким загрожувало розорення, шукала виходу в переселенні в багатоземельні місця, і насамперед до Сибіру. За час від 1886 по 1905 р. з України тільки в Сибір переселилося 535 тис. селян

Отже, у другій половині XIX на початку XX століть суспільство, що вступало у смугу ринкових відносин, зазнало значних структурних змін. Кількісно зростає і розширюється підприємницький клас суспільства, зокрема — промисловий, який дедалі більше набуває всестанового характеру, капіталістичні перетворення привели до соціальної диференціації українського селянства. До підприємницького класу все частіше починає залучатись родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, що скинуло ярмо рабства. Саме цей клас підприємців став носієм соціального прогресу. Партнером по виробничому процесу підприємців виступає робітництво — соціальна група індустріального суспільства, що включає заняття найманою працею, переважно фізичною. І, як наслідок, складається нова соціальна структура, в якій поряд з привілейованим класом — дворянством, організаційно оформились та частково закріпились юридично, класи великих власників та найманих працівників.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Берліна П. Л. Російська буржуазія у старий та новий час. - М., 1925
2. Донік М. Благодійність в Україні (XIX - поч. XX ст.)//УІЖ. - №4. - 2005. - с. 167-174
3. Донік М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)// УІЖ. - №3. - 2006. - с.32-38
4. Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. - К., 2006. - 741с.
5. Крузе Э.Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900-1914 гг. - Ленинград, 1981. - 227с.
6. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму у пореформений період. - Дніпропетровськ, 1992. - 384с.
7. Лазанська Т. І. « Прагнути до громадських справ » - девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 9. - с.167-181
8. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.// УІЖ. - №2. - 1998. - с.65-73
9. Несторенко О. О. Розвиток промисловості України. Фабрично-заводське виробництво. - К., 1962. - 697с.
10. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы на Юго-Западном крае. - К, 1899.
11. Парасушко О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90 гг. XIX в.). - К., 1963. - 351с.
12. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці //Зап. Укр. Історії. - К.,2004. - с.21-23
13. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. - М. - Л., 1963. - 113с.
14. Ткаченко О. Підприємницька і меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінцяXIX – початкуXX ст. - Пер.-Хм., 2000. - с.53-64
15. Шаховской Н. В. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. - М., 1896. - с.7-13

Сергій ВОВК

ТИШКІВСЬКИЙ РАЙОН У РОКИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ (1941-1944 Р.)

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент Н.І. Біденко

Події, які відбувалися під час Великої Вітчизняної війни тривожать душі і тепер. За них ми не можемо забувати, і обов'язок учителя історії не лише донести до свідомості нинішніх учнів ціну визволення Батьківщини від німецько-фашистських загарбників, а й разом з ними під час вивчення історії краю залучати до опитування очевидців, вивчення матеріалів архівів та музеїв.

А тому є досить актуальним вивчення теми “Тишківський район у роки окупаційного режиму (1941 – 1944 р.)”.

Велика Вітчизняна війна розпочалася 22 червня 1941 року. Червона армія відступала, і в Тишківському районі готувалися до оборони. Надія була, що німці будуть іти із заходу, а тому в селах Тернівка, Попівка, Федорівка, Трояни, Семенове, які знаходяться по лівій ліній берега р. Синюхи, копали по березі Синюхи глибокі протитанкові рови, щоб призупинити наступ ворога. До цієї роботи були залучені жителі всіх сіл Тишківського району. Та німці в наш район зайшли з півночі.

У липні 1941 року під натиском переважаючих сил німецьких завойовників війська південно-західного фронту відступили з жорстокими боями на територію Тишківського району. 31 липня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували Тишківський район. Жорстокі бої були в районі сіл Підвисокого, Тернівки, Попівки. 2 серпня 1941 року тут були оточені війська 6-ї та 12-ї армій (командуючі – І.М.Музиченко, П.Г. Понеделін). Це було одне з перших і найтрагічніших побій на початку війни. Тут загинули і потрапили в полон тисячі радянських воїнів, але окремі частини вирвалися з оточення і вели важкі бої з силами ворога [1, 126].

4 серпня 1941 року гітлерівці захопили всю територію району. Окупація тривала 32 довгих місяці. Повсюдно було встановлено режим кривавого терору. В селі Тишківка гітлерівці створили концентраційний табір для радянських військовополонених, де загинуло від голоду 1000 чоловік. У братській могилі села Тишківки захоронено 848 бійців і командирів Червоної армії. Багато загиблих знесено з полів і поховано в братській могилі с. Новомихайлівки – найбільшій братській могилі по Добровеличківському району [3, 835]. Фашисти розстріляли більше сотні мешканців, 107 юнаків і дівчат вивезли на каторги до Німеччини.

В селі Андріївці Тишківської сільської ради 12 лютого 1942 року сталась трагедія, яка пізніше була названа «Андріївською трагедією». 10 лютого 1942 року) житель села Гаврило Милованов застрелив німецького коменданта, який приїхав його заарештувати. Через 3 дні на світанку німецькі окупанти почали оточувати село. Всіх жителів села зігнали до школи і кожного третього приговорили до смертної кари. На очах у всіх біля школи 30 чоловік було повішено на вішалницях, ще 20 за браком вішалниць розстріляли. Активну допомогу їм надавав староста села Максим Мельник. Відомі такі прізвища розстріляних: Григорій Пеньківський, колишній бригадир колгоспу І.Горицин, кандидат партії В.Ковальський, М.Милованов. Чоловіки вели на розстріл не лише чоловіків, а й жінок з маленькими дітьми. В цей день була розстріляна одна із сестер Гаврила Милованова – Марія та чотирирічний син Гаврила Милованова – Віктор. Розстрілявши всіх заарештованих, фашисти почали хапати й розстрілювати кожного десятого з рядів селян. А вже в обідній порі німецькі каральники, покинувши селище, наказали щоб страчені 3 дні залишалися на місці [6, 2].

Комсомольця Г.Милованова, який убив коменданта, після жорстоких катувань було страчено на сільському майдані Тишківки. Загинули від рук фашистів і перші комсомольці І.І.Гриценко та М.Ф.Красовський [6, 2].

Одну з найбільших кривавих розправ німецькі окупанти вчинили в січні 1942 року в селі Мар'ївці. Гестапівці та поліцаї у названій в народі «долині смерті» розстріляли 167 мирних євреїв, серед них було 65 дітей та 45 чоловік похилого віку [4, 127]. Людей знищували цілими сім'ями. Так, у селі Трояни фашисти заарештували сім'ї Громових і Кошових, а потім вивели у лісопосадку і там розстріляли разом із малими дітьми. Злодіяння чинилися в селах Тишківці, Федорівці, Юр'ївці. Гітлерівці спорудили на базарній площі с. Тишківки шибеницю, на якій вішали мирних громадян Тишківського району.

Одним із основних методів масового знищення людей була система заручництва. Робилося це паралельно з досягненням ще однієї мети – запобігти виникненню і поширенню патріотичної боротьби населення. Жорстокість проявлялась навіть до дітей. Масове дітовбивство застосовувалося з метою зменшення біологічного потенціалу народу «на віддалене майбутнє». Під час масових страт дітей розстрілювали разом з дорослими, нерідко з метою економії набоїв – кидали живцем у могили, у вогонь, роздирали навпіл, проколювали багнетами, вбивали прикладами, кийками або ударами об землю.

З осені 1942 р. почали застосовувати спеціально обладнані машини – автофургони-«душогубки». В таку жахливу «машину смерті» заштовхували по 60-80 чоловік. Двері герметично зачинялися, і в кузов автомобіля по дорозі подавалися відпрацьовані гази.

У знищенні мирного населення активну участь брали таємна польова поліція, охоронна поліція та жандармерія. Майже скрізь фашисти використовували тактику «випаленої землі» - спалення населених пунктів, знищення мешканців, пограбування майна [8, 48].

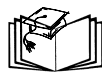
Окупанти не тільки мали «право», а й були зобов'язані виявляти жорстокість. У «Пам'ятці німецького солдата» говорилося: «У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй в собі жаль і співчуття, вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина або хлопчик. Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках» [7, 57].

Слідом за німецькою армією на окуповані землі прибули поміщики і капіталісти для освоєння східних просторів. Кожному колоністу надавалося від 40 до 125 гектарів культурної землі з інвентарем і робочою силою. Німцям не треба було боятися труднощів, бо для важкої та чорної роботи будуть залучати селян. Гітлерівський міністр землеробства Дарре у своїх циркулярах окупаційним сільськогосподарським властям писав: «Країна, заселена чужою расою, повинна стати країною рабів, сільськогосподарських наймитів і промислових робітників» [7, 54].

Фашисти здійснювали злочинну депортацію мирного населення для підневільної, по суті рабської праці в Німеччині. Вивозячи людей, гітлерівці прагнули вивільнити в промисловості, сільському господарстві Німеччини ресурси для армії, ліквідувати дефіцит робочої сили у дедалі зростаючому військовому виробництві, підірвати сили українського народу. Вороги хотіли духовно обеззброїти й онімечити український народ, отруюючи його свідомість брехливою фашистською пропагандою і демагогією.

Фашисти безсоромно грабували мирне населення, забираючи без усякої оплати хліб, худобу, птицю, овочі. Німецькі окупанти перетворили колгосп на «громадські двори» - знаряддя жорстокого визискування та грабування сільського населення. На чолі села стояв староста, якого призначала районна управа, він був ставлеником окупантів і виконував їх розпорядження. Сільські старости зі своїми помічниками та підпорядкованими управі поліцейськими втілювали в життя розпорядження німецьких адміністративних органів (реєстрували прибулих, вели облік місцевого населення, стягували податки, забезпечували військові поставки, надавали робочу силу, гужовий транспорт, квартири та інше. Крім того, вони виконували завдання німецьких каральних органів, у розшуку червоноармійців, партизан, політпрацівників, активістів, виявляли тих, хто надавав їм притулок. Сільська управа забезпечувала вилучення у населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, фотоапаратів, організацію дотримання світломаскування, прибирання вулиць, проведення сільськогосподарських робіт, виконання антиєврейських обмежень, репресій тощо [8, 35].

Для зміцнення і збагачення рейху використовувались податки. За директивою Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на благочинні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печатки, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг, податки на домашніх тварин, кіно, різні промисли тощо. Запроваджені навіть подушний податок, відмінений свого часу із скасуванням кріпацтва.

На території окупанти встановили такі податки на рік для кожного сільського двору: три центнери м'яса, 720 літрів молока, 4 центнери картоплі, від кожної наявної курки – 60 яєць, заплатити за кожного члена сім'ї 300 карбованців, за посів на городі – 800 карбованців, за корову – 500 карбованців, за собаку – 300 карбованців [8, 150]. На окуповані території трудящі позбавлялись придбати товари першої необхідності: сіль, сірники, гас, мило, тканини. Запровадили так зване «пунктування» - кабальний обмін на сільськогосподарську продукцію. За один кілограм солі, наприклад, селянин повинен був здати сто літрів молока або 5 кілограмів меду. Не маючи сірників, вогонь добували середньовічним способом за допомогою кресала і кременю, білизну прали попелом. Таку «європейську культуру» принесли фашистські нелюди на нашу землю. Постійні грабежі і здирства окупантів призвели до зубожіння населення, прирікали багато сімей на голодування, щоб не померти з голоду, громадяни продавали чи обмінювали на продукти, взуття, домашні речі. Гітлерівські власті вели рабську примусову працю, з допомогою місцевої поліції людей виганяли на роботу, під загрозою розстрілу примушували працювати по 14 – 16 годин на добу; жінок гітлерівці взагалі не вважали рівноправними з чоловіками й виплачували їм заробітну плату на 20% нижчу. Зарплата становила 190 – 240 карбованців у місяць, а буханець у 1942 році коштував 60 крб. Таким чином, населення було приречене на голодну смерть [4, 127].

Населенню було заборонено ловити рибу і полювати дичину, різати велику рогату худобу та свиней – їх забирали для потреб окупантів.

Внаслідок нещадного пограбування окупантами і вивезення до рейху сільськогосподарських продуктів по території почався голод. Смертність досягала таких розмірів, що не було можливості займатися організованим похованням померлих. Ледь живі, виснажені люди змушені були залишати своїх рідних і близьких на подвір'ях, пустирищах, у хлівах.

Окупаційний режим був одним із найстрашніших явищ у багатомісячній історії нашого народу. Він являв собою концентрований вираз сутності фашизму – криваву диктатуру, окупанти організовано і планомірно здійснювали масові злочини.

Незважаючи на масовий фашистський терор і пов'язані з ним непоправні втрати вже з перших днів окупації в Чорному лісі розгорнули свою діяльність підпільно-диверсійні групи М.А.Потемченка та І.І.Муцета, які згодом влилися до партизанського загону імені Чапаєва. Вони нищили ворожу силу і техніку, руйнували телефонно-телеграфний зв'язок, обстрілювали обози, організовували саботаж господарських робіт, відбивали худобу, яку відправляли до Німеччини, провадили масово-політичну роботу серед населення, мали свою підпільну друкарню [2, 76]. Із «Розпорядження Добровеличківської районної управи до всіх сільських старост про боротьбу з розповсюдженням анти окупаційних чуток» - в останній час по селах розповсюджується багато ворожих слухів, які направлені проти німецьких властей, доведіть до відома все населення, щоб усяких агітацій не слухали, а людей, які розповсюджують, передавати поліції, відповідальність за виконання цього покладається на старост сіл і поліцію. Партизани вели відчайдушну боротьбу проти окупантів.

В лютому-березні 1944 року 14-а гвардійська стрілкова та 9-а гвардійська повітряно-десантна дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту почали визволення району [5, 163]. 13 березня 1944 року визволено Тишківку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Долматовский Е.А. Зеленая брама. – М., 1985.
2. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Збірники документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1965.
3. Книга пам'яті України. Кіровоградська область. – Кіровоград: Центрально-Українское издательство, 1994.
4. Книга скорботи України. Кіровоградська область.
5. От Волги до Эльбы и Праги (краткий очерк о боевом пути 5 Гвардейской армии). – М., 1970.
6. Радько В. Андріївська трагедія. Оповідання // Сільське життя. – 1964. – 15 лютого.
7. Скирди М.М., Пархоменко І.А. Они сражались с фашизмом. – М., 1970.
8. Шурапов В., Федосеева Р. Земний уклін тобі, солдате. – Кіровоград: «КОД», 2005.

Роман ГОЛОВІН

НАЧАЛЬНИКИ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО УЧИЛИЩА НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент С.І. Шевченко

Сьогодні краєзнавчі дослідження набувають все більшої актуальності, охоплюючи важливі проблеми регіональної, національної, а інколи й всесвітньої історії. Однією з таких тем є історія Єлисаветградського кавалерійського училища (ЄКУ). В період 1861-1917 років це був один з найсвітліших навчальних закладів, який готував офіцерів для уланських, гусарських та драгунських військових частин. У даній статті піде мова про начальників училища, саме про тих людей, котрі наставляли на життєвий шлях майбутніх офіцерів, даючи їм через належну організацію навчального процесу необхідні знання з фортифікації, математики, військової справи та ін. Даною проблематикою займається доволі обмежене коло дослідників, серед них можна виділити В.В. Петракова, котрий в даний час готує книгу з історії ЄКУ та Ю.М. Матівоса, який в монографії «Місто на сивому Інгулі» дає відомості про двох викладачів ЄКУ [4], та К.В. Шляхового [7],[8].

Начальниками в училищі були люди неординарні. Один з перших із них був полковник Гайлі. Ймовірно, це той самий ротмістр Едуард Гайлі, який був товаришем по службі А.А.Фета в Орденському кірасирському полку, який

базувався в нашому краї. Ось як його описав поет: “Це був тип колишнього гусара середнього зросту, з рудуватим відтінком волосся на голові та з висячими на всі груди вусами, Гайлі уособлював добродушно-насмішкувату безтурботність. Ознакою минулого франтівства у лівому вусі залишалася золота голівка чоловічої сережки. Улюбленим виразом Гайлі була фраза: “Для молоді людини немає нічого шляхетнішого за військовий стрій”[7].

Одним з людей, які прославили ЄКУ своєю службою, був Володимир Сахаров, учасник російсько-турецької війни 1877-1878 років, за героїзм у якій отримав Орден Святої Анни 3-ого ступеня. Досвід керування військовим навчальним закладом ним набувався з 1879 року, коли був призначений керівником навчальної частини Ризького піхотного юнкерського училища та з 4 листопада 1880 року - у якості помічника інспектора класів 2-го військового Константинівського училища. 23 жовтня 1881 року стає керівником навчального кавалерійського ескадрону, з 30 червня 1882 року призначається діловодом по навчальній частині офіцерської кавалерійської школи. 4 квітня 1886 року його підвищують до посади начальника Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища [6]. Як бачимо ця людина прийшла в ЄКУ вже зі значним досвідом командування військовими навчальними закладами. Саме на час його керівництва припадає реформа 1888 року, коли всі кавалерійські частини були реорганізовані в драгунівські. Мабуть, недарма саме на час реформи було призначено людину з таким досвідом. В. Сахаров очолював Єлисаветградське кавалерійське училище до 6 січня 1891 року. В подальшому він прославився як герой російсько-японської війни, де був начальником польового штабу Маньчжурської армії. Після бою на річці Шахе стає начальником штабу Головнокомандуючого всіма сухопутними і морськими силами, які діяли проти Японії. За участь і хоробрість у війні з Японією отримує дві нагороди - Золоту зброю, прикрашену діамантами та Орден Святого Станіслава 1-ступеня з мечами. Згодом він приймав участь в Першій світовій війні, а з 19 вересня 1916 року став командуючим Дунайської армії, створеної для допомоги Румунії. Після Лютневої революції подав у відставку [6].

Наступним керівником ЄКУ став полковник Олександр Литвинов. Освіту він здобув у 3-у військовому Михайлівському артилерійському училищі. До призначення на місце начальника училища приймав участь у російсько-турецькій війні, за виявлену хоробрість у якій отримує орден Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом. Після цього його направляють на навчання до Миколаївської академії Генштабу, яку він закінчує за першим розрядом, за що отримує наступний свій орден Святої Анни 3-го ступеня. Перебування на посаді начальника училища було значним кар'єрним зростанням. Так з 1890 року Олександр Іванович стає начальником 2-ої кавалерійської дивізії, а з 7 грудня 1891 року він очолює Єлисаветградське кавалерійське училище. Він керує училищем протягом п'яти років до 12 червня 1896 року. Перед Першою світовою Литвинов отримує звання генерала від кавалерії. Після Лютневої революції звільняється зі служби, але з 1918 року стає на службу в Червону армію [3].

Самим відомим начальником ЄКУ був Олександр Самсонов. Він є вихідцем із села Андріївки Якимівської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Спочатку освіту здобув у Київській Володимирівській військовій гімназії, а фахову - в Миколаївському кавалерійському училищі, яке закінчив у 1877 році за першим розрядом. У чині корнета був направлений до відомого 12-го гусарського Охтирського полку [8]. Свого часу цей полк був сформований із слобідських козаків, тому зберіг дуже багато славних козацьких традицій. Саме перебуваючи в цьому полку, Самсонов отримує бойове хрещення під час російсько-турецької війни, за яку отримує Орден Святої Анни 4-го ступеня. Чесною і відданою службою добився вступу до Академії Генштабу, яку закінчив 1884 року за першим розрядом. Після цього він служив у різних штабах на Кавказі і в Польщі. Зрештою, 25 червня 1896 року Самсонова призначають начальником Єлисаветградського кавалерійського училища. Він служив на цій посаді біля восьми років, в той же час обирався гласним Єлисаветградського повітового земства і членом Єлисаветградського міського товариства Червоного Хреста. У 1897 році приймав активну участь в проведенні у Єлисаветграді першого всеросійського перепису населення [8]. Дуже багато пов'язує Самсонова з ЄКУ, так наприклад саме в церкві при ЄКУ 1898 року відбулось одруження О.В. Самсонова з Писаревою Катериною Олександрівною, донькою поміщика із села Якимівки [2]. Зусиллями Самсонова 1902 року училищу було підвищено рівень акредитації і воно стало другим за значенням (після столичного Миколаївського кавалерійського училища) кавалерійським училищем Російської імперії. О.В Самсонов запам'ятався як освічений військовий, талановитий командир і справедливий адміністратор, який не терпів позастатутних відносин та інших порушень дисципліни. Випускники поважали свого колишнього начальника і дуже часто добивалися переведення в частини, якими командував Самсонов. За час свого керування ЄКУ він отримує три ордени - Орден Святого Володимира 4-го ступеня (1896), Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1900), Орден Святого Станіслава 2-го ступеня з мечами (1904). Як тільки почалась російсько-японська війна, Самсонов як справжній військовий вирушає на війну, де він командує Уссурійською кінною бригадою і 1-ю Сибірською козакою дивізією. За бойові заслуги Олександр Васильович був нагороджений Орденом Святого Георгія 4-го ступеня і золотою шаблею з написом «За Хоробрість», також він отримує чин генерал-лейтенанта. Після підписання Порсмутського мирного договору у вересні 1905 року О.В Самсонов був призначений начальником штабу Варшавського військового округу. У 1909 році він стає генерал-губернатором Туркестану, командуючим військами Туркестанського військового округу, наказним отаманом Семиреченського козачого війська. В 1910 року отримує чин генерала від кавалерії. Талановитий адміністратор Самсонов налагодив мирні відносини між росіянами і місцевим населенням, активізував просвіту, сприяв розвиткові системи водопостачання і зрошення краю. З початком Першої світової війни О.В Самсонов був призначений командуючим 2-ою армією. Після вдалого наступу в Східній Пруссії його війська потрапляють в катастрофічне оточення під Танненбергом, тому що частини 1-ої армії генерала Реннекампа фактично кинули самсонівців напризволяще. На думку багатьох істориків це була зрада. О.В Самсонов не хотів ні безчесного полону, ні безславного порятунку і тому вибрав постріл в серце. Сталося це 17 серпня 1914 року. Незважаючи на поразку армії Самсонова, вона вплинула на загальний хід війни - відтягнула значні сили німців (до 12 дивізій) із західноєвропейського театру воєнних дій, що дало можливість союзникам у вересні 1914 року виграти Марнський битву і врятувати Париж. З тих пір особистість генерала Самсонова стала символом мужності і честі, саме тих якостей, яких він навчав юнкерів в ЄКУ. Так обірвалось життя видатного начальника ЄКУ і генерала. Траурний поїзд з його тілом привезеним у 1915 році із Східної Пруссії зустрів

на пероні Єлисаветградського залізничного вокзалу стрій юнкерів та викладачів училища. Далі його прах був перевезений до села Якимівки, де і був похований в родовому склепі Самсонових [8].

Також однією із видатних постатей начальників ЄКУ був Олександр Новіков. Він походив із дворян Казанської губернії. Здобувши освіту у Михайлівському артилерійському училищі та Миколаївській академії Генштабу, Новіков здобуває практичний досвід управління військовим навчальним закладом. Так його призначають на посаду начальника Тверського кавалерійського юнкерського училища, котрим він керував протягом 1905-1907 років [1]. На цій посаді він здобуває необхідні знання, практичні навички, і командування переводить його до більш престижного військового навчального закладу. 24 лютого 1907 року він стає начальником Єлисаветградського кавалерійського училища, яким доволі ефективно керує до 1910 року. Саме під час його керівництва училищу була пожалувана уланська форма обмундирування (до того часу юнкери носили форму своїх полків). Першу світову війну він зустрів на посаді начальника 14-ої кавалерійської дивізії, із якою він провів ряд успішних військових операцій, за що отримав 24 вересня 1914 року орден Святого Георгія 4-ої ступеня. 3 жовтня 1914 року він стає командиром першого кавалерійського корпусу. Після Лютневої революції О.В. Новіков звільняється зі служби, але вже після Жовтневої революції він переходить на бік більшовиків і вже з 12 лютого 1919 року стає командуючим Західної армії. А після закінчення громадянської війни він у 1920 році стає начальником Московського топографічного училища. Проте його спіткала доля всіх царських офіцерів, перейшовши на бік радянської влади. У 1931 році Новікова засуджено до десяти років таборів за сфальсифікованою справою «Весна» [5].

Розглянувши службовий і бойовий шлях начальників ЄКУ, можемо зазначити, що всі вони мали практичний військовий досвід, тому що більшість їх були учасниками бойових дій під час російсько-турецької війни 1877-1878 років, російсько-японської і Першої світової воєн. Саме завдяки цьому вони передавали молодому поколінню майбутньої військової еліти Російської імперії власний досвід, фахові практичні знання, необхідні для здобуття професійних умінь.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Залесский К.А. Кто был кто в первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. - М., 2003. – 510 с.
2. Державний архів Кіровоградської області.– Ф.711. - Оп.1. - Спр.4.
3. Литвинов Александр Иванович [ru.wikipedia.org/wiki].
4. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2004. – 249 с.
5. Новіков Александр Васильевич [www. hronos].
6. Сахаров Владимир Владимирович [ru.wikipedia.org/wiki].
7. Шляховий К. Єлисаветградське юнкерське кавалерійське училище// Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті». – Кіровоград, 2002. – С.80-87.
8. Шляховой К. Поражение, спасшее Антанту //День. - 2008. - 8 сентября .

Наталія ГОЛОВІНА

ЗАКРИТТЯ БОСФОРУ ТА ДАРДАНЕЛЛ У ЛОНДОНСЬКИХ КОНВЕНЦІЯХ 1840 І 1841 РОКІВ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент В.М. Філоретов

У наш час у результаті серйозних змін на політичній арені світу зросло значення чорноморсько-каспійського регіону, оскільки саме він з'єднує Європу й Азію, формуючи простір економічних і політичних інтересів цього регіону. Через протоки Босфор і Дарданелли на міжнародний ринок постачаються величезні запаси нафти і газу. Організація судноплавства в Чорноморських протоках є також складною міжнародною проблемою, що торкається інтересів насамперед Туреччини, Росії, України та інших країн чорноморського і середземноморського басейнів. Режим міжнародного судноплавства в Протоках був встановлений ще Конвенцією про режим Проток, підписаної 1936 року в Монтре, згідно якої торгові судна користуються правом свободи транзитного проходу вдень і вночі, незалежно від прапору і вантажу, а прохід через Протоки військових суден нечорноморських держав обмежуються тоннажем, класом і терміном перебування в Чорному морі. У випадку участі у війні чи загрози її, Туреччина дозволяє чи закриває прохід будь-яким воєнним суднам. Оскільки під час Другої світової війни Туреччина надала німецьким агресорам вільний прохід через Протоки, на Потсдамській конференції 1945 року було вперше визнано про необхідність перегляду конвенції Монтре [20].

Спроби обмежити прохід через Протоки призводять до серйозних міжнародних ускладнень. Туреччина, використовуючи чорноморські протоки як сприятливий геополітичний фактор свого впливу, висувається в провідну регіональну державу в Чорному морі. У зв'язку з інтенсифікацією судноплавства в Чорноморських протоках, збільшенням габаритів суден і перспективою подальшого росту перевезення нафти і нафтопродуктів через Чорноморські протоки, в останні роки виникла занепокоєність Туреччини проблемою забезпечення безпеки судноплавства і збереження морського середовища в Протоках. У 1982, 1994, 1998 роках турецький уряд ввів у дію поправки до конвенції про регулювання морського судноплавства у Протоках, які передбачали обмеження транзиту великих танкерів з нафтою. Прийнята у 2002 році нова інструкція про застосування правил судноплавства в Протоках, передбачає застосування принципу «одиначного проходу» для танкерів, та заборону зустрічного руху їх в Протоках [5].

Причорноморські країни, які життєво зацікавлені у вільному судноплавстві в Протоках, не згодні з позицією Туреччини. Для Росії питання про Босфор і Дарданелли важливе у зв'язку із транспортуванням нафти й газу за межі Чорного моря. Україна, Румунія і Болгарія ставлять питання про необхідність дотримання конвенції Монтре, оскільки

транзит через протоки має життєво важливе значення для економік, політики, взаємовідносин і майбутнього цих країн. Нині створені проекти обходу чорноморських проток з метою їх розвантаження [5]. Конкуруючими проектами з будівництва трубопроводів в обхід Проток є «Набукко», «Білий потік» і «Південний потік». Газопровід «Набукко», спорудження якого відбудеться протягом 2010-2013 років, передбачає транспортування газу з Центральної Азії через територію Туреччини в країни ЄС. «Південний потік», російсько-італійський проект газопроводу, що пройде по дну Чорного моря з Новоросійська в Італію і Австрію, повинен вступити у дію до 2013 року. Україна запропонувала будівництво газопроводу «Білий потік» з Грузії в Європу, маючи на меті знизити залежність Європи, зокрема і України, від Росії.

Політичного забарвлення проблема Чорноморських проток отримала влітку 2008 року у зв'язку з російсько-грузинським конфліктом, коли через Дарданелли і Босфор пройшли американські есмінці. Ця ситуація показала протистояння північноатлантичного блоку і Росії, зіткнення інтересів західних держав і останньої в зоні Чорного моря, що надзвичайно актуалізує проблему проток Босфор і Дарданелли.

З огляду на постійне значення проблеми Проток існує велика кількість дослідницької літератури. Історіографія проблеми Проток розглядається у контексті історіографії Східного питання, оскільки питання режиму Босфор і Дарданелли є складовою останнього. У працях російських дореволюційних істориків С. Татищева, С. Жигарева політика царизму у Східному питанні відображалася як миролюбна, оборонна і справедлива [17; 8]. У «Росія і Європа» М. Данилевського Східне питання полягало у боротьбі двох історичних типів – романсько-германського і греко-слов'янського, кожний з яких мав свій шлях розвитку [6]. Праця В. Уляницького «Дарданелли, Босфор і Чорне море у ХУІІІ ст.» пояснювала історичні традиції і завдання російської політики на Сході. Автор прагнув довести, що Росія стосовно Туреччини переслідувала мету добитися свободи проходу для російських суден через протоки і взагалі свободи мореплавства на Чорному морі [18]. Праця С. Горяїнова «Босфор і Дарданелли» визначала, що Східне питання полягає в долі Чорноморських проток. Вивчаючи дипломатичну переписку про протоки, автор прийшов до висновку про безумовну зобов'язаність міжнародних постанов про закриття Босфор і Дарданелли для військових суден всіх держав [4].

У радянській історіографії така політика царської влади в зоні Чорноморських проток підлягала засудженню. Такі історики як Є. Тарле, А. Нарочницький, В. Георгієв, Н.Кіняпіна та ін. Східне питання, зокрема питання проток пов'язували з активною політикою Росії на Балканах і серією російсько-турецьких війн [15; 11; 3; 9]. Після Другої світової війни першим фундаментальним дослідженням з проблематики стала праця Б. Дранова «Чорноморські протоки. Міжнародно-правовий режим» (1947). Автор досліджує історію формування міжнародно-правового статусу Босфор і Дарданелли та дипломатичну боротьбу навколо цього питання [7]. Серед сучасних російських дослідників історії Східного питання слід відмітити Ю. Пісарєва, В. Віноградова, К. Віноградова, які фактично створили концепції історії Східного питання у сучасній російській історіографії [13; 1; 2]. Підсумком досліджень з історії Проток стала монографія колективу авторів Інституту російської історії РАН «Росія і Чорноморські протоки (ХУІІІ – ХХ століття)», що розглядає боротьбу за Протоки, як одну з найдраматичніших сторінок російської історії [14].

Зарубіжні історики (Сорель, Дріо, Г. Герінг) зверталися до проблеми Проток у кін. ХІХ – поч. ХХ століття, причому виникнення Східного питання вони пояснювали просуванням Османської імперії в Європу, і визначали взаємовідносини європейських держав і Османської імперії, як протистояння Заходу і Сходу [10].

Цікавими були міркування щодо даної проблематики К. Маркса та Ф. Енгельса, котрі вважали, що після оволодіння Константинополем і Протоками Росія підкорить собі Балкани і Східну Європу, а потім рушить вглиб Європи, анексує Угорщину, Пруссію, Галичину [21].

Щодо турецької історіографії, то увага до Східного питання виникала по мірі залучення Туреччини у міжнародні відносини в кінці ХІХ – ХХ століття. Частина турецьких істориків бачила в політиці західних країн прояв вічної боротьби ісламу і західної цивілізації. Дослідники, пов'язані з «новими османами» і «младотурками» (Д. Авджиоглу, Е. Карал) основну увагу приділяли політиці тої чи іншої європейської держави стосовно Туреччини, ідеалізуючи позиції Англії, Німеччини. Сучасні турецькі історики (І. Джем, Е. Карал) схиляються до комплексного аналізу краху Османської імперії, вбачаючи тут вплив Східного питання, а також визначають протиріччя впливу західних держав і Росії на Порту [10].

Аналіз історичних досліджень приводить до висновку, що переважаюча кількість робіт присвячена Східному питанню, у той час як проблема Проток розглядається як похідна від нього. Тому автор цієї статті, розуміючи сучасне звучання проблеми, ставить за мету дослідити еволюцію статусу Проток, приділивши значну увагу Лондонським конвенціям 1840 і 1841 років, які вивели на якісно новий рівень проблему Проток у міжнародних відносинах.

Перш ніж перейти до розгляду даної проблеми, відмітимо, що боротьба за контроль над Чорноморськими протоками була одним із ключових питань у суперечностях між великими державами. Для Російської імперії Протоки представляли велике економічне і стратегічне значення. Для Османської імперії – це перш за все була частина територіальних володінь. Також режим Проток був одним з самих наявних факторів, що впливали на розвиток торгівлі між країнами Причорномор'я і Середземномор'я. Західні держави були зацікавлені у відкритті Проток для воєнних і торгових флотів всіх держав. Також держава, що володіла Протоками, впливала на геополітичну ситуацію в Чорному морі та Східному Середземномор'ї.

Під час східних криз питання про перегляд режиму Проток в інтересах насамперед Росії і західноєвропейських морських держав впливало на поверхню. Протягом століть режим Босфор і Дарданелли не раз був предметом міждержавних переговорів і не раз змінювався. У 1774 року був прийнятий Кючук-Кайнарджийський мирний договір, відповідно до якого російські торгові кораблі отримали право вільного проходу через Протоки. За російсько-турецьким договором 1799 року Росія отримала право проводити через Босфор і Дарданелли свої воєнні судна. У Адріанопольському договорі 1829 року було затверджено свободу торгового мореплавства в Чорноморських протоках. За Ункяр-Іскелесійським договором 1833 року між Росією і Туреччиною імператорський уряд добився права проходу через Протоки своїх воєнних кораблів. За таємною статтею цього договору закриття Дарданелл не дозволяло «ніяким

іноземним військовим кораблям входити в неї під будь-яким то не було приводом» [22, 92]. Закриття Дарданелл забезпечувало для Російської імперії безпеку її півдня у випадку ворожих відносин з Англією і Францією [16, 55]. Підписання Росією цього договору сплутало британському уряду всі карти стосовно Туреччини. Протягом 1833-1839 років Великобританія переслідувала мету стосовно Османської імперії, а саме не допустити нового втручання Росії в турецькі справи і покінчити з виключним правом її покровительствувати Османській імперії [16, 56]. Тому ці роки стали для Британської імперії зміцненням своїх позицій в Османській імперії, в той час як царизм втрачав свої економічні позиції там [3, 99].

Відновленням воєнних дій султана у 1839 році проти його непокірного єгипетського васала Мегемета-Алі скористалися західні держави, щоб підняти питання про колективне втручання в справи Сходу, в тому числі питання Проток. За пропозицією Франції та Англії було скликано у Відні нараду з метою відправити в Дарданелли ескадри морських держав і установити спільну відповідальність за цілісність і незалежність Туреччини [4, 42]. Російський уряд не погодився на таке скликання і оголосив про підтримку царизмом султана. Граф К. В. Нессельроде в інструкції до посланця в Константинополі А. П. Бутеньова писав, що слід уникнути посилки російської ескадри в Босфор для спасіння престолу турецького султана. Було запропоновано європейським дворам поставити перешкоду рухові Мегемета-Алі [4, 43]. Проте представники великих держав у Константинополі зуміли переконати уже нового султана перервати переговори з єгипетським васалом, запропонувавши Порті свої послуги для підписання остаточної угоди нею з Мегемом-Алі [4, 44]. Посилення переважаючого впливу Великобританії у Константинополі та небажання залишитися в ізоляції призвели до того, що Росія погодилася на участь в конференції держав для вироблення проекту угоди між Портою і Мегемом-Алі [3, 101].

У докладі К. В. Нессельроде царю від 28 червня 1839 року було визначено умови Росії перед Європою: 1) підписання угоди між Туреччиною і Єгиптом; 2) закриття Дарданелл і Босфору військовим суднам як у мирний, так і у воєнний час, та визнання цього за початок публічного права в Європі; 3) обіцянка Росії не відновлювати Ункяр-Іскелесійського договору; 4) у випадку походу Ібрагім-паші на Константинополь, Росія матиме можливість надати допомогу султану у вигляді посилення ескадри і десантного загону через Босфор, «причому поява англійської ескадри через Дарданелли в Мармурове море була б непотрібною і навіть шкідливою, так як віддалення її від берегів Єгипту лише відволікло б її від спостереження за діями єгипетського флоту»; 5) після підписання договору між султаном і пашою російські війська і флот відкликаються в Росію, а англійська і французька ескадри повертаються в Мальту в Тулон [4, 49]. Таким чином російська сторона пропонувала Англії, Франції, Австрії узаконити принципи закриття Проток для всіх військових суден без виключення.

Російським урядом було вирішено вести переговори по східному питанню з Англією, доручивши цю місію барону Ф. І. Бруннову [3, 101]. Російський посол повинен був запропонувати лорду Пальмерстону умови угоди: відмова морських держав від наміру надати Туреччині спільну гарантію за недоторканість всіх володінь; закриття обох Проток в мирний і військовий час, як початок публічного права в Європі, відмова держав від посилки ескадр в Мармурове море одночасно з появою в Босфорі російського флоту у випадку прориву її для захисту столиці. Росія зобов'язується гарантувати спільно з державами умови миру між Туреччиною і Єгиптом та обіцяє не відновлювати Ункяр-Іскелесійського договору [4, 50].

При переговорах з Пальмерстоном Бруннов заявив, «що закриття проток відповідає як суверенітету султана, так і збереженню європейської рівноваги» [3, 115]. Також російський посол заявив, що в разі небезпечного становища Константинополя, Росія бере на себе захист Босфору і Малої Азії. Але Бруннов отримав негативну відповідь, що полягала « у запереченні надання виключного права російському флоту і вимозі рівних прав для англійського, французького, австрійського флотів» [12, 54]. Хоча стосовно питання про закриття Проток не було остаточної відповіді, Пальмерстон погодився про оформлення їх у принцип міжнародного права [12, 54]. Розроблена редакція акту про Східне питання Філіпом Івановичем була передана британському кабінетові на розгляд, який визнав необхідність захисту Константинополя російськими військами, але не допускаючи появи російських суден у Босфорі інакше, як спільно з англійськими. Тому не дивно, що міністри виступили за те, щоб послати англійські ескадри в Мармурове море [4, 56]. У результаті першого етапу Лондонських переговорів 1839 року не було досягнуто угоди по Східному питанню, зокрема по Протоках. Проте відмітимо, що і російська сторона, і англійська, стояли за початок закриття Проток усім воєнним суднам. Царизм вимагав закриття зі сторони Середземного моря, охороняючи свої південні території від нападу іноземних флотів, а Великобританія – закриття Босфору, боячись нападу російських сил на Константинополь і прориву їх в Середземне море.

Під час другого етапу Лондонських переговорів, що розпочалися 18 грудня 1839 року, лорд Г. Дж. Пальмерстон ознайомив російського посла і австрійського уповноваженого зі своїм проектом угоди, «складеним від імені великобританської королеви, пруського короля і російського імператора» [4, 60]. У цьому проекті статті IV, V містили умови про Протоки. Удосконаленням цього проекту зайнявся барон Бруннов, у результаті 21 січня 1840 року договір отримав схвалення Пальмерстона [4, 61]. «Бруннов знаходить природним і історично виправданим втручання нечорноморських європейських держав у справі чорноморського басейну», звідси і випливала підтримка ним принципу закриття Проток для суден всіх держав без виключення [3, 105]. Переговори по підписанню акту тривали кілька місяців, протягом яких був запрошений представник Оттоманської імперії і виявилося, що Франція не прийматиме участі у підписанні акту [4, 64].

15 липня 1840 року на засіданні Лондонської конференції було підписано представниками Росії, Австрії, Великобританії, Пруссії і Туреччини угоду між султаном і єгипетським пашою і особливий протокол про примусові міри проти Мегемета-Алі. Ці документи увійшли в історію як Лондонська конвенція 1840 року. Стаття III говорила, що у разі направлення військ Мегемета-Алі на Константинополь, «...вище домовлені сторони...в результаті особливої вимоги султана...повинні сприяти захисту його протоки взаємно встановленими спільними діями, щоб захистити від усялякого нападу протоки Босфор і Дарданелли, а рівнозначно і столицю Оттоманської імперії». Військові сили зобов'язувалися перебувати згідно свого призначення «стільки часу, на скільки їх присутність буде вимагатися

султаном», і коли той визнає непотрібним це перебування, ці сили повинні одночасно повернутися назад в Чорне і Середземне море [19, 158]. Отже, Росія погодилася на введення в Мармурове море і в протоки англійського флоту одночасно зі своїм, і на вихід із проток свого флоту одночасно з англійським. Одним із основних пунктів конвенції було рішення про закриття Проток для воєнних кораблів всіх держав. Саме стаття IV заклала початок новому режимові чорноморських проток: «дії спільні і призначені поставити під захист тимчасово протоки Босфор і Дарданелли і столицю... від нападу Мегемета-Алі повинні вважатися лише виключною мірою... прийнятою в єдиному випадку, за особливим прохання султана...», «ця міра не порушить давнього правила Оттоманської імперії, за яким військовим суднам іноземних держав завжди було заборонено входити в протоки Дарданелли і Босфор». Зобов'язанням султана є дотримання цього початку міжнародного права, давнього правила його імперії, «коли Порто буде знаходитися у мирі, не допускати ніякого воєнного іноземного судна в протоки Босфору і Дарданелл», а європейські монархи «обіцяють поважати це рішення султана», узгоджуючи свої дії із зазначеним початком міжнародного права. [19, 158]. Таке рішення відповідало перш за все інтересам Великобританії, ставлячи під питання безпеку російського чорноморського узбережжя і порушуючи суверенні права Туреччини.

Одночасно з конвенцією сторони підписали протокол, у якому говорилося про заяву уповноваженого Порти про те, що «підтверджуючи статтею 4 сказаною конвенції давнє правило імперії Оттоманської, в силу якого було завжди заборонено військовим іноземним судам входити в протоки Дарданелл і Босфор, Блискуча Порто надає собі... видавати фірмани на пропуск легких суден під воєнним прапором» посольств дружніх держав [22, 99].

Коли конфлікт між султаном і Мегметом –Алі був усунений, виникла необхідність в заміні цієї конвенції іншою. Цього разу Англія, Австрія і Пруссія потребували, щоб у новій конвенції прийняла участь Франція [7, 104]. У кінці серпня 1840 року Г. Дж. Пальмерстон поставив перед російським послом в Лондоні питання про підписання особливої конвенції про закриття Босфор і Дарданелл [12, 76]. Пунктом російської програми було питання про закриття Проток як у мирний час, так і військовий, оскільки редакція першої Лондонської конвенції не зовсім задовольнила Миколу I [3, 162].

13 липня 1841 року відбулося п'ятистороннє підписання Лондонської конвенції про Протоки (Росія, Англія, Австрія, Франція, Пруссія). Конвенція цілком була присвячена питанню про режим Проток. За статтею I султан оголошує про «твердий намір на майбутній час дотримуватися початку..., встановленого, як давнє правило його Імперії, в силу якого завжди було заборонено військовим суднам іноземних держав входити в протоки Дарданелли і Босфор, і поки Порто знаходиться в мирі, його султанова величність не допустить жодного військового іноземного судна в Протоки». Учасники конвенції в свою чергу «обіцяють поважати це рішення султана» [22, 102]. Стаття II, «підтверджуючи недоторканість давнього правила Оттоманської імперії», закріплює за султаном право дозволяти прохід через Протоки легким військовим суднам, що знаходилися в розпорядженні посольства дружніх держав [22, 102]. Конвенція містила протиріччя між її окремими частинами. Якщо в преамбулі європейські монархи свідчать свою повагу до суверенних прав султана тримати в мирний час Протоки закритими для військових суден іноземних держав, то стаття II знову підкреслювала обмеженість суверенних прав султана, дозволяючи йому давати дозвіл на прохід через протоки лише легких військових суден, використовуючи послами для зв'язку.

Як бачимо, Лондонська конвенція 1841 року виявила суцільний триумф Великобританії, яка змогла закрити Росію в Чорному морі, забезпечивши для себе найвигідніший режим Проток. Причому відтепер безпека російського чорноморського узбережжя переросла у питання, тому що Великобританія отримувала юридичне обґрунтування свого права втручатися у внутрішні справи Близького Сходу і Причорномор'я.

Отже, Лондонська конвенція 1840 року заклала лише основу творення нового режиму Проток. По-перше, в угоді 1840 року проблема Проток займає другорядне місце. По-друге, принцип закриття Босфор і Дарданелл не отримав західноєвропейського визнання, оскільки до нього не примкнула Франція. Значення першої Лондонської конвенції полягає у формуванні принципу закриття Чорноморських проток. Не ставлячи після підписання Лондонської конвенції 1840 року питання про розділ Османської імперії, російський уряд розраховував закріпитися на Босфорі в ролі захисника і союзника Туреччини, проте Великі держави не допустили цього. Обидві Лондонські конвенції містили принципи закриття Проток лише під час миру [4, 74]. У конвенції 1841 року говорилося про прохід через Босфор і Дарданелли військових суден і про заборону входити в них, але точно не згадувалося, чи відноситься закриття Проток до обох напрямів. Запропонувавши відмовитися від відновлення Ункяр-Іскелесійського договору і закрити не лише Дарданелли, але і Босфор, Росія відмовлялася від вільного проходу через останню протоку, тоді як в угоді про закриття повинно було розумітися закриття в обидва напрями [4, 75]. Підписання другої Лондонської конвенції і приєднання до неї Франції означало розширення колективного втручання нечорноморських держав в правовий режим Чорноморських проток. Жодна з держав не могла віднині порушувати новий режим Босфор і Дарданелл, не вступаючи в протиріччя з іншими. Пов'язані круговою порукою, європейські країни позбавлялися права заключати з Туреччиною односторонні договори, що торкалися режиму Чорноморських проток [3, 182].

Юридичною зачіпкою для проходу військових кораблів західних держав через протоки могла послужити перша стаття нової угоди, в якій говорилося, що султан зобов'язаний тримати Протоки закритими у мирний час. У випадку російсько-турецької війни ескадри західних держав могли увійти в Чорне море, оскільки Протоки були закритими на папері. Як показує історія, так сталося під час Кримської війни, коли англо-французькі ескадри пройшли Протоки і напали на чорноморське узбережжя.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що Лондонські конвенції 1840 і 1841 років, встановивши правовий принцип закриття Босфор і Дарданелл, не розв'язали проблему Проток в системі міжнародних відносин у II половині XIX століття, а лише дали привід подальшій боротьбі Великих держав за них. Проте саме Лондонські конвенції стали перехідним етапом вирішення проблеми Проток від рівня двохсторонніх міждержавних угод до рівня багатостороннього міжнародного зобов'язання і таким чином відбулася інтернаціоналізація проблеми проток Босфор і Дарданелли у міжнародних відносинах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. - М., 1991. - 153с.
2. Виноградов К. Б. Кризисная дипломатия // Первая мировая война. Пролог XX века. М., 1999. - С. 122-139.
3. Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х гг. XIX века. - М., 1975. - 200 с.
4. Горяинов С. Босфор и Дарданеллы: Исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и СПб. Главных Архивах. - СПб., 1907. - 355 с.
5. Гурьев А. А. О судоходстве в черноморских проливах [<http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/27-04-05.htm>].
6. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. - М., 1991. - 574 с.
7. Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. - М., 1948. - 240 с.
8. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе. Историко-юридические очерки. - М., 1896. - 544с.
9. Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века. - М., 1974. - 280с.
10. Костяшов Ю. А., Кузнецов А. А., Чумаков А. Д. Восточный вопрос в международных отношениях во второй половине ХУШ – начале ХХ вв. – Калининград, 1997.
11. Нарочницкий А. Л. Берлинский конгресс, Россия и южные славяне.// Новая и новейшая история. - 1979. - №2. - С.72-84.
12. Новичев А. Д. История Турции. - Т. III. Новое время. Ч. II. - Л., 1973. - 204 с.
13. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. - М., Наука, 1985. - 285 с.
14. Россия и Черноморские проливы (ХУШ – ХХ столетия). - М., 1999. - 560 с.
15. Тарле Е. В. Крымская война: в 2-х т. - М.-Л.: 1950. - 567 с., 655 с.
16. Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX века). - М., 1983. - 183 с.
17. Татищев С. С. Внешняя политика императора Николая Первого. - СПб., 1887. - 639с.
18. Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в ХУШ веке. - М., 1883. - 286.
19. Хрестоматия по истории международных отношений. - Выпуск 1. Европа и Америка. - М., 1963. - 415с.
20. Черноморские проливы [<http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/122/005.htm>].
21. Энгельс Ф. Действительно спорный пункт в Турции.// Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.9. - С.11-15
22. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. - СПб., 1869. - 268 с.

Наталія ГОРЕЛІК

УЧАСТЬ НАТО У ВИРІШЕННІ КОСОВСЬКОЇ КРИЗИ 1998-1999 РОКІВ

*(магістрантка факультету історії та права)**Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент Є.В. Дементов*

Мета статті: показати причини Косовської проблеми та об'єктивно розкрити участь НАТО у врегулюванні міжетнічного конфлікту на території Сербії у 1998-1999 роках та його недопущення на інші сусідні країни.

Актуальність даного питання полягає в інколи необ'єктивному тлумаченні дій НАТО як агресора та провідника прозахідних інтересів як на території Балкан так і в усьому світі й одним з об'єктів маніпулювання являється саме Косовське питання.

По закінченні холодної війни НАТО брало активну участь в операціях миротворчого характеру і з підтримання миру, діючи в інтересах широкого міжнародного співтовариства і тісно співпрацювала з іншими міжнародними організаціями над розв'язанням застарілих проблем, припиненням страждань людей і створенням умов для стабільного розвитку і збереження миру. Стаття 6 Вашингтонського договору про створення НАТО, яка обмежувала зону відповідальності блоку територією країн-учасниць і морськими районами Середземного моря та Північної Атлантики, що прилягають до них, виявилася несумісною з тими новими завданнями, які постали перед НАТО початку 90-х років. Північноатлантичний альянс почав виконувати за нових умов миротворчі місії в конфліктних районах, які з'явилися в результаті краху соціалістичної системи. Перші три операції НАТО з підтримання миру мали місце в Європі – Боснії та Герцеговині, в Косові і в колишній Югославській республіці Македонія.

Але не завжди наслідки миротворчих прагнень Альянсу знаходили однозначну позитивну відповідь світової громадськості й часом стають об'єктом маніпулювань чи нарікань з боку противників НАТО. Одним із таких неоднозначних питань є участь НАТО у вирішенні Косовського питання шляхом застосування зброї у 1999 році.

Косовське питання стало наступним витком міжетнічної балканською кризи після конфлікту в Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговині. До 1989 року регіон мав високий ступінь автономії в межах колишньої Югославії, але вже на момент розпаду СФРЮ (1991 – 1992 роки) з ініціативи Президента Сербії Слободана Мілошевича статус краю Косово, який згідно з конституції країни мав до того часу федеративне значення (тобто таке ж, як республіки Словенія, Хорватія, Македонія, які проголосили свою незалежність у 1992 році) був понижений до статусу краю у складі Сербії. Проте, на тлі процесів у колишніх сусідніх республіках та в колишньому СФРЮ були пробуджені і центробіжні та незалежницькі настрої майже двохмільйонного населення Косово, в якому на той час проживало близько 1,7 млн. албанців [10, 23]. Спочатку Косовські албанці боролися з таким станом речей мирними засобами. Була створена перша некомуністична партія в Косово – Демократична ліга Косово під проводом Ібрагіма Ругови. Сербі домінували в адміністративних структурах Косово, тому під керівництвом Ругови косовські албанці бойкотували крайові вибори. Вони сформували свого роду «паралельний уряд» і навіть провели вибори. Цей уряд спробував забезпечити албанцям освіту та медичне обслуговування, яких їх позбавив режим Мілошевича [12, 37-38].

Погіршення ситуації в Косово, у зв'язку з порушеннями прав людини викликало занепокоєння світової спільноти.

У грудні 1997 року відбулась зустріч міністрів закордонних справ країн – членів Альянсу, на якій вони підтвердили свою зацікавленість у стабільності на Балканах, маючи на увазі не лише Боснію та Герцеговину, але й регіон навколо неї та висловили занепокоєння з приводу загострення етнічного напруження у Косово.

З 1998 року розподіл сил в Косово кардинально змінився. Неспроможність або небажання світової громадськості використати миротворчий потенціал І. Ругови та його прибічників призвели до радикалізації позиції косоварів у цілому. Вийшла на поверхню Визвольна армія Косова (Ushtrija clirimtare e Kosovës), яка роком раніше здавалась «віртуальною

реальністю». Історія створення Визвольної армії Косово все ще покрита таємницею. Коли з квітня 1996 року в Косово стали здійснюватись напади на сербських поліцейських, в югославській пресі вперше з'явилися повідомлення про нелегальні збройні угруповання з центром в одній з європейських країн, що субсидуються Тираною чи албанським посольством в Белграді. І. Ругова категорично заперечував, що Демократична ліга Косово має якесь відношення до терору чи Визвольна армія Косова, стверджуючи, що теракти підстроєні сербською владою, прагнучими зірвати діалог, що намітився [3,115].

Навесні 1998 року міністри країн-членів НАТО закликали сторони конфлікту знайти його мирне вирішення та віддали наказ військовому керівництву бути готовим до застосування підрозділів, коли у цьому виникне потреба.

Дії НАТО, зокрема демонстраційні польоти бойових літаків Альянсу, певною мірою стримували дії югославських збройних сил, але Армія визволення Косово продовжувала свою військову діяльність і це закінчилося контрнаступом сербських військових формувань наприкінці літа, під час якого вони не робили різниці між військовими та цивільним населенням. За оцінками Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців в результаті цих подій 20000 осіб було переміщено. У дедалі гірших погодних умовах майже 50 000 осіб були змушені жити у розбитих під відкритим небом таборах. Восени 1998 року було прийнято низку дипломатичних ініціатив, зокрема візити до Белграду Генерального секретаря НАТО д-ра Хав'єра Солани, Спеціального Посланця уряду США Ричарда Холбрука, голови Військового Комітету НАТО генерала Клауса Науманна та Верховного головнокомандувача об'єднаними збройними силами НАТО в Європі генерала Уеслі Кларка [5].

У вересні 1998 року Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1199, яка висловлювала занепокоєння світової спільноти через надмірне використання сили сербськими підрозділами безпеки, звертала увагу на можливість гуманітарної катастрофи та закликала обидві сторони конфлікту припинити вогонь.

На підтримку цих ініціатив та щоб переконати Президента Мілошевіча вивести сербські підрозділи з Косово і розпочати співпрацю заради встановлення миру та припинення насильства 13 жовтня 1998 року Північноатлантична рада НАТО вирішила здійснити повітряні удари проти Югославії.

В результаті такого тиску Президент Мілошевіч погодився обмежити чисельність військових підрозділів та сил безпеки в провінції, а також кількість їхнього озброєння. Він погодився також на розгортання в провінції місії спостерігачів під проводом ОБСЄ – Місії Верифікації по Косовому – та повітряної місії спостереження НАТО. Альянс розгорнув також військові оперативні-тактичні сили в регіоні, щоби у разі необхідності допомогти евакуювати Місію Верифікації ОБСЄ.

Незважаючи на ці заходи, організовані акти насильства, репресій, провокацій та покарань тривали, особливо з боку сербських сил та воєнізованих загонів. У своєму грудневому звіті за 1999 рік під назвою: «Косово: свідчення та розповіді» відділ демократичних інституцій та захисту прав людини ОБСЄ зазначає, що до кінця 1998 року понад 350000 мешканців Косового переважно албанців, але також невелика кількість сербів, були змушені залишити домівки [5].

Іншими ключовими подіями перед-конфліктного періоду, освітленими у звіті ОБСЄ, стали вбивства Косовських албанців поліцейськими силами у Рогово та Раковіна у січні 1999 року, початок «зимових навчань», коли бомбардування населених пунктів у лютому та березні змусили мешканців муніципального округу Вучітрн залишити домівки; військово-поліцейська операція у Качанік у лютому, коли застосовувалась тактика спалювання та знищення домівок цивільного населення у регіоні, де за припущенням діяла Армія визволення Косового, поліцейський рейд в албанському кварталі у Пріштіні на початку березня у відповідь на вбивство двох поліцейських. Разом з вбивствами у Рачак, ці події, як зазначається у звіті ОБСЄ свідчили про «тяжкі порушення югославськими та сербськими силами прав цивільного населення»[11,63].

Наприкінці січня 1999 року Контактна Група з питань колишньої Югославії, до складу якої увійшли Велика Британія, Італія, Німеччина, Росія, Сполучені Штати Америки та Франція, погодилась виступити посередником на переговорах між сторонами конфлікту. Альянс підтримав цю ініціативу, видавши попередження обом сторонами конфлікту і погодившись використати у разі необхідності авіацію Альянсу. 6 лютого 1999 року сторони зустрілись у Рамбуйє, що неподалік від Парижу, для обговорення мирної угоди.

Переговори тривали 17 днів і завершилися засіданням у Парижі в середині березня. Обом сторонам було запропоновано багато з того, чого вони прагнули, але вони мали також багато в чому поступитися. Косовським албанцям було запропоновано суттєву автономію, яку гарантували б сили під проводом НАТО, але не незалежність. Сербів просили визнати автономію, але не суверенітет Косового, залишаючи відкритим питання про статус провінції. На жаль, незважаючи на величезні зусилля світової спільноти та рішення делегації косовських албанців підписати мирну угоду в Рамбуйє, делегація Югославії відмовилась це зробити.

Навіть доки переговори тривали, військові та поліцейські сили Югославії готувалися до більш інтенсивних операцій проти етнічних албанців у Косовому. Порушуючи домовленості від жовтня 1998 року, серби значно збільшили чисельність сил та кількість озброєння у провінції. За цей період Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, ОБСЄ та інші міжнародні організації неодноразово сповіщали про погіршення ситуації з порушенням прав людини. Після заключної спроби Ричарда Холбрука переконати Президента Мілошевіча переглянути його політику, Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, розуміючи, що дипломатія вичерпала свої ресурси, віддав наказ на проведення операції об'єднаних сил Альянсу.

Історичне рішення було прийнято після місяців інтенсивних політичних переговорів і закликів до югославського уряду з боку ООН, Контактної групи, країн Великої Вісімки та інших організацій припинити репресії та акти насильства, які дедалі загострювали гуманітарну кризу. Зневага урядом Югославії цих звернень, політика терору проти власного населення, пряме порушення основних міжнародних стандартів гуманного поводження та провал всіх дипломатичних намагань вирішити конфлікт політичним шляхом – все це не лишило НАТО іншого вибору, крім застосування сили.

Військові дії НАТО мали тривати доти, доки президент Мілошевич не погодився б з вимогами міжнародної спільноти, які були такими:

- Призупинення всіх військових дій та негайне припинення вбивств з одночасним створенням умов для перевірки безповоротності цих дій;
- Виведення сербських військ, поліцейських та воєнізованих загонів;
- Розгортання міжнародних сил безпеки;
- Повернення всіх біженців;
- Впровадження політичної структури для Косово на основі домовленостей в Рамбуйе [2, 18].

Цікавим фактом є те, що якраз у квітні 1999 року НАТО виповнювалось 50 років, тому Альянс хотів якомога скоріше вирішити цей конфлікт мирним шляхом через дипломатичний тиск на адміністрацію Сербії, але остання на компроміси ніяк не хотіла йти, а внутрішня ситуація в Косово лише погіршувалась. В кінці кінців святкування ювілею від дня створення НАТО було затьмарене військовими діями Альянсу на території Косово.

20 березня місія з верифікації ОБСЄ була виведена з Косова, оскільки сербські сили зробили неможливим виконання нею свого завдання. Американський посол Голбрук полетів до Белграда з останньою надією переконати президента Мілошевича припинити напади на косовських албанців перед обличчям неминучих повітряних ударів з боку НАТО. Мілошевич відмовився і 23 березня був виданий наказ про початок повітряних ударів.

24 березня 1999 року, після декількох попереджувальних заяв лідерів західних країн з вимогою припинити етнічні чистки та вбивства мирного албанського населення, війська НАТО почали, без формальної згоди Ради Безпеки ООН, військово-повітряну операцію в Югославії, яка мала назву «Союзна сила» (первинна назва «Рішуча сила»).

Офіційним приводом початку військових дій було оголошено присугність сербських військ на території краю Косово і Методія [7, 14].

Основна частина військової операції полягала в застосуванні авіації для бомбардування стратегічних військових і цивільних об'єктів на території Сербії. Основу угруповання НАТО, що брало участь в операції, складали військово-морські і військово-повітряні формування США, Великобританії, Франції, Німеччини. Безпосередня участь в операції шляхом надання збройних сил або території для їхнього розгортання прийняли Бельгія, Угорщина, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина. Повітряний простір або територію для розгортання сил НАТО надали нейтральні держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія.

Кількість задіяних літаків перевищувало 1000 одиниць. ВМС були представлені розгорненими в Адріатичному морі загонами бойових кораблів США і НАТО, постійним з'єднанням НАТО в Середземному морі [8].

Перших ракетних ударів було завдано близько 20:00 за місцевим часом по радарних установках армії СРЮ, що знаходилися на чорногорському узбережжі Адріатичного моря. Одночасно ракетним атакам піддалися військовий аеродром в кількох кілометрах від Белграда і великі промислові об'єкти в місті Панчево, що знаходилися менш ніж в двадцяти кілометрах від столиці СРЮ. У більшості великих міст Сербії і Чорногорії вперше після Другої світової війни було оголошено військовий стан.

Протягом операції, що продовжувалася 78 днів, літаки НАТО нанесли близько 2300 ракетно-бомбових ударів по 990 об'єктам на території Сербії і Чорногорії, використавши при цьому заборонені типи боєприпасів з радіоактивними домішками, головним чином, збідненим ураном (U-238). На Югославію було скинуто 14 тисяч бомб (в цілому 23 тисячі бомб і ракет) загальною вагою більше 27 тисяч тонн [8].

Югославським ППС вдалося збити 2 літаки, в тому числі один літак-невидимку бомбардувальник F-117A «Стелс», 16 безпілотних летальних апаратів. За оцінкою американських експертів, в ході бомбардування була виведена зі строю половина сербської артилерії й авіації, а також третина бронетехніки. Югославська сторона стверджує, що ці дані значно завищені, а також те, що в Косово сербська армія в результаті авіанальотів лишилася всього 13 танків [9, 537].

За 78 днів безперервних бомбардувань території Югославії загинули близько 2000 мирних жителів. Від бомб, крилатих ракет і в зіткненнях з албанськими націоналістами в Косово загинули 1002 військовослужбовців і поліцейських.

За офіційними даними НАТО, в ході кампанії альянс втратив загиблими двох військовослужбовців (екіпаж американського гелікоптера Ан-64, що розбився в ході тренувального вильоту в Албанії).

Остаточний розмір збитків, завданих промисловим, транспортним і цивільним об'єктам СРЮ, не був названий. За різними оцінками, він вимірювався сумою від 50 до 100 млрд. доларів. Були знищені або серйозно пошкоджені близько 200 промислових підприємств, нафтосоховищ, енергетичних споруд, об'єктів інфраструктури, зокрема 82 залізничних і автомобільних моста. Знищено близько 90 пам'яток історії і архітектури, більше 300 будівель шкіл, вузів, бібліотек, більше 20 лікарень. Близько 40 тисяч житлових будинків повністю зруйновано або пошкоджено.

Масовані бомбардування перетворили всю територію Югославії на зону екологічного лиха. Бомбардування нафтопереробних і нафтохімічних заводів привели до випадання чорного кислотного дощу. Нафта, нафтопродукти і токсичні речовини уразили водну систему Югославії і інших Балканських країн [8].

10 червня 1999 року, після 78-денної повітряної кампанії, Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана оголосив, що надав інструкції генералові Уеслі Кларку, Верховному головнокомандувачу об'єднаних сил НАТО в Європі, призупинити повітряну операцію НАТО. Це рішення було прийняте після консультацій з Північноатлантичного радою і підтвердження з боку генерала Кларка початку повного виведення югославських сил з Косова [5].

Того ж дня Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію 1244, в якій віталась згода Федеративної Республіки Югославія з принципами політичного врегулювання кризи в Косові, серед яких негайне припинення насильства і швидке виведення її військових, поліцейських та напіввійськових формувань. Резолюція, за яку проголосували 14 країн і лише Китай утримався, включила в себе рішення Ради Безпеки про забезпечення міжнародної цивільної і військової присутності в Косові під егідою ООН [8, 15].

Виведення здійснювалось відповідно до Військово-технічної угоди, яку уклали НАТО і Федеративна Республіка Югославія ввечері 9 червня 1999 року. Угоду підписали генерал-лейтенант сер Майкл Джексон від імені НАТО і від імені Федеративної Республіки Югославія та Республіки Сербія – генерал-полковник югославського війська Светозар Мар'янович та генерал-лейтенант Обрад Стеванович з міністерства внутрішніх справ. Виведення також відповідало угоді, підписаній 3 червня між Федеративною Республікою Югославія і спеціальними посланниками Європейського Союзу і Росії – президентом Фінляндії Ахтісаарі і паном Віктором Черномирдіним, колишнім прем'єр-міністром Росії [7, 17].

До Косова був введений військовий контингент НАТО KFOR (КФОР) загальною чисельністю 46 тис. військовослужбовців з метою розведення протиборчих сторін (албанських бойовиків Армії визволення Косова та сербських сил безпеки), припинення збройного протистояння і створення умов для початку гуманітарної операції [8, 15]. Перші підрозділи КФОР увійшли в Косово 12 червня 1999 року. Виведення сербських сил було завершено до 20 червня [1, 150].

Ніхто ніколи не дізнається про точну кількість людських жертв серед цивільного населення, але за оцінками групи незалежних експертів організації з питань захисту прав людини «Хьюмен Райтс Воч» загальна кількість випадків, які призвели до загибелі цивільного населення становить 90 і всього загинуло від 488 до 527 осіб – 87 з них у населеному пункті Коріса, де сербські війська змусили цивільних зайняти об'єкт, всім відомий як військовий. Але така цифра смертей цивільного населення значно нижча за ту, яку називав уряд Югославії і яка нібито становила 1 200 - 5 700 випадків [12, 20].

То чи можна було уникнути військового втручання й вирішити все мирним шляхом?

Станом на березень 1999 року Рада Безпеки ООН ухвалила три резолюції (1160, 1199, 1203), які стосувалися ситуації в Косово в кожній з яких містився залик до сторін конфлікту, в т.ч. до косовських албанців, припинити провокації та акти насильства. Резолюція 1160 (1998), зокрема, встановлювала ембарго на ввезення зброї до СРЮ та окремо до Косово. Водночас, такий «збалансований» характер текстів зазначених резолюцій РБ ООН та відсутність в них чіткого положення з обґрунтуванням можливості міжнародного силового втручання пояснювалися лише тим, що в Раді позицію С.Мілошевича відстоювали Росія та Китай (постійні члени РБ ООН з правом вето), для яких погодитися на міжнародне військове втручання в ситуацію в Косово з метою припинення страждань цивільного албанського населення означало б, передусім, створити прецедент втручання ООН у внутрішні справи держав без їх згоди. За відсутності універсального міжнародно-правового поняття «гуманітарна інтервенція» та визначених механізмів її застосування, такі дії насправді можна розглядати як порушення основоположних принципів Статуту ООН. Проте, можлива згода Росії та Китаю на військові дії НАТО, спрямовані на припинення актів етнічних чисток режиму С.Мілошевича, фактично означала б визнання підстав для порушення в майбутньому перед ними самими питань стосовно їхніх власних конфліктів, наприклад, в Чечні або навколо Тибету чи Тайваню [4]. Саме цим та нічим іншим пояснюється позиція цих країн на підтримку режиму С.Мілошевича, аргументована непорушністю принципів невтручання у внутрішні справи інших держав та збереження їх територіальної цілісності.

Таким чином, єдиний верховний орган захисту міжнародного миру і безпеки в усьому світі, яким за Статутом ООН є Рада Безпеки, що уповноважена приймати рішення щодо застосування сили проти порушника міжнародного миру, по суті, був заблокований. В той же час, спіраль насильства, вбивств та етнічних чисток в Косово продовжувала розкручуватись.

До речі, Україна також докладала посередницьких зусиль для врегулювання косовського конфлікту. На третій день військових дій НАТО проти СРЮ (27 березня 1999 року) делегація України у складі тодішніх міністрів закордонних справ і оборони Б.Тарасюка і О.Кузьмука відвідала Белград, де на зустрічі з С.Мілошевичем запропонувала йому мирний поетапний план врегулювання конфлікту (план Президента Кучми). Цей план тими ж днями було представлено в Бонні, Парижі і Лондоні, а згодом розповсюджено як офіційний документ Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН [4].

На думку багатьох політичних спостерігачів, початок військової операції НАТО на Балканах і новий виток протистояння в Косово перекреслили домовленості, досягнуті в ході переговорів в Рамбуйе [6, 12].

Ще однією важливою причиною трагічних подій весни 1999 р. усередині і довкола Югославії можна назвати фактичний відхід з політичної сцени ключових фігур, що представляли албанську сторону в Рамбуйе. З одного боку, І. Ругова істотно дискредитував себе в очах косовських албанців зустрічю з президентом С. Мілошевичем після початку бомбардувань території СРЮ, у тому числі Косово. З іншого боку, при будь-якому варіанті подальшого мирного врегулювання жодних політичних перспектив не мав і ідейний антипод С. Ругови - Х. Тачи, за яким ще в лютому 1999 р. стояла реальна сила Визвольної армії Косова [3, 123].

Деякі сперечаються, чи мало НАТО право діяти проти Федеративної Республіки Югославії у Косовому без окремого мандату Ради Безпеки ООН. Країни-члени обережно ставилися до юридичної основи свого рішення. Югослави не виконали безліч вимог Ради Безпеки згідно зі статтею VII Статуту ООН і Північноатлантична рада Альянсу при обговоренні ситуації взяла до уваги наступні факти:

- Невиконання урядом Югославії попередніх резолюцій Ради Безпеки ООН;
- Ігнорування попереджень Генерального секретаря ООН про можливість гуманітарної катастрофи у Косовому;
- Ризик такої катастрофи у світлі відмови уряду Югославії шукати мирного розв'язання кризи;
- Мала вірогідність того, що найближчим часом буде прийнято наступну резолюцію Ради Безпеки ООН;
- Загроза миру і стабільності в регіоні [5].

Тоді члени Північноатлантичної ради погодилися, що існує достатня юридична основа для того, щоб пригрозити, а у разі необхідності, і використати силу проти Федеративної республіки Югославії.

Якби НАТО не розпочало діяти, уряд Югославії продовжував би свої брутальні репресії проти албанського населення Косового. Тоді ті, хто вижив після етнічного насильства та суворой зими, продовжували б жити в таборах для

біженців за межами своєї батьківщини і регіон було би приречено на продовження війни та нестабільність у прийдешні роки.

Отже, конфлікт, який розгорівся в Косово у 1998 – 1999 роках, мав політичне, історичне, релігійне, міжнародне забарвлення. Окрім того, він ніс в собі пряму загрозу міжнародному миру та безпеці усього балканського регіону, а відтак всій Європі.

Ця війна стала найбільшою збройною сутичкою на території Європи з часів Другої світової війни [8].

За словами лорда Робертсона Порт-Еленського, колишнього Генерального секретаря НАТО, Альянс вирішив вдатися до дій тому, що цього вимагало майбутнє Європи. Якби НАТО не розпочало діяти, то павутина насильства все поширювалася б, спричиняючи дедалі більше смертей. Сотні тисяч біженців сильно обтяжили би сусідні країни, а це викликало б дестабілізацію цілого регіону. *Тоді ти, що сьогодні критикують Альянс за те, що він зробив, критикували би його за те, чого він не зробив* [5].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Довідник НАТО. – Brussels, 2006.
2. Хав'єр Солана: «Рішення застосувати силу не було для нас легким» // Газета День №70, субота, 17 квітня 1999.
3. Косово: международные аспекты кризиса. / Под ред. Д. Тренина и Е. Степановой, Моск. Центр Карнеги. - М. Гендальф, июнь 1999.
4. Навіщо НАТО вдалося до бомбардувань./ <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/6985.htm>
5. Косово: Рік потому. Випробування та досягнення. Лорд Робертсон Порт-Еленський. Генеральний секретар НАТО/ <http://siver.uct.ua/nato/14.15.doc>.
6. Козин В. Косово на распутье //Международная жизнь.2002.№3.
7. С. Литвин «Еволюція стратегічної концепції Північноатлантичного альянсу та його військові операції» //Журнал «Воєнна історія» #2 (38) за 2008 рік
8. Війна НАТО проти Югославії 1999. /Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
9. 100 великих воєн / Б.В. Соколов. – М.: Вече, 2005
10. Е.Ю. Белина «Югославія: истоки конфликта» - журнал «ЭКО» №3 «Наука» Новосибирск 1999 г. (с. 173)
11. Н. Смирнов, А. Языкова, Б. Шмелев, С. Романенко «Косово: сепаратизм или самоопределение?» - журнал «Международная экономика и международные отношения» № 9 – «Наука» Москва 1998 г.
12. Терзич С. Историческая подоплека событий в Косово и Метохии //Обозреватель. - 1998. - # 10. - С. 37, 38.

Ірина ГРАБАЖЕЙ

ЗАРОДЖЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник — кандидат іст. наук, доцент С. І. Шевченко

Поглиблений інтерес до історії та турбота про збереження історичної і культурної спадщини є характерними прикметами нашого часу. Кіровоградщина - унікальний історичний центр багатопластової культури, яка несе відбиток бурхливих соціальних та етнокультурних процесів на території краю з давніх часів. Вона цікава своїми культурними традиціями та визначними місцями. В духовному житті українців дедалі більшого значення набувають музеї - скарбниці історичних та мистецьких багатств народу. Зародження музейної справи в Кіровограді (Слісаветграді) пов'язане з одним із навчальних закладів міста - вищим земським реальним училищем.

Воно було відкрите у 1870 р. В цьому навчальному закладі працювали педагоги - знані у Російській імперії вчені: М.Р.Завадський - директор училища, викладач історії та російської мови, В.І. Григорович - професор славистики, Г.Я.Близнін - хімік і пізніше відомий метеоролог, В.М.Флоровський - протоієрей, викладач закону божого [3].

У 1876 р. на посаду викладача історії в училищі прийняли В. М. Ястребова, випускника історико-філологічного відділу Новоросійського університету. Він почав займатися науково-дослідницькою роботою, етнографічними дослідженнями, працював з архівними документами, збирав матеріали для робіт з історії міста, організував археологічні експедиції територією Слісаветградського та Олександрійського повітів[2].

У семидесятих роках при реальній школі існував інтернат земських стипендіатів з найкращих учнів земських сільських шкіл, що навчались там чотири класи, найобдарованіші з них закінчували увесь курс та йшли навчатись далі у вищі школи. Вчений зумів зацікавити учнів пошуковою роботою етнографічного спрямування. Вони збирали пісні, казки, приказки, а також писанки та візерунки. З останніх Ястребов сформував невеличкий альбом. При школі діяли вечірні рисувальні класи, які охоче відвідували учні і стороння молодь. Здібні учні, виконуючи завдання Володимира Миколайовича, зробили цілу колекцію малюнків з писанок, що поступово збиралися в нього. Частина цієї колекції була видана в Москві, найкращі він надіслав А. А. Бобринському для їх попереднього вивчення Археологічною комісією. Ястребов залучив до цієї роботи сільську інтелігенцію, учителів, священників та представників інших професій. Багато допомагали йому у цій справі учителька Ганна Тобілевич, родичка відомої сім'ї корифеїв українського театру. Вчений познайомився з великим знавцем і аматором краю старої історії, священиком Олександрійського повіту Василем Никифоровим [1].

В 1883 році земська реальна школа «дістала права», тобто майже цілком перейшла у відання уряду. Земського директора Р.М. Завадського не було затверджено на посаді, і правління школи передало кураторові шкільного округу право призначити директором І. Ф. Бучинського. Всі ці зміни відбивались на внутрішньому житті школи, обмежували вільну роботу викладачів і поволі перетворювали оригінальну земську школу на звичайне урядове «реальне училище». Однак вони дали Ястребову більше вільного часу і він рішуче віддається науковій праці. Він став постійним співробітником «Київської Старовини», де вже 1883 року було вміщено його працю «Херсонес Таврический». Протягом 1884 року виходять його статті «Домашнє виховання початку нашого століття», «Греки в Слісаветграді», «Очаківська

зима в розповідях сучасників” та “Листи графа Аракчєєва до Г. П. Лисаневича”. Коли реальна школа “дістала права”, Ястребов став завідувати так званим “історико-етнографічним музеєм”, який згідно міністерського статуту, складався з навчального приладдя для викладання історії та географії. Музей формувався в першу чергу з наочних посібників для уроків з цих предметів, крім цього, до нього ввійшла невелика колекція старожитностей, до якої відносились 240 предметів, а також 270 монет і медалей, 57 документів [8,24-35]. Так, уже в звіті за 1880-1881 роки правління училища доповідало земському зібранню про 1514 таких предметів, а на кінець 1884 року їх кількість зростає до 2537. Серед них: 305 предметів – зразків місцевої флори, зібраної Близніним; колекція раковин і мінералів, подарована херсонським губернатором Абазою; 344 зразки мінералів з Петербурзького гірничого інституту. Голова повітового дворянства К. Соколов-Бородкін у 1872 році подарував училищу нумізматичну колекцію (170 старовинних монет) [8].

На сьомому археологічному з'їзді 1887 року у Москві від голови Московського археологічного товариства Уварової прозвучала пропозиція всіляко сприяти музеям та музейним осередкам, що активно відкривались і працювали у провінційних містах. Зокрема зазначалось про заходи, що були б бажані для посилення музеїв, які виникали, та подальшого їх існування. Музеї пропонувалось розділити на такі основні групи: університетські колекції; збірники вчених товариств; колекції, створені при реальних училищах; музеї, що залежали від різних вчених товариств; губернські урядові музеї; музеї статистичних комітетів; приватні збірки; губернські, обласні та земські музеї [4,104-106]. Зазначалось, що питання підтримки музеїв може бути піднято та реалізовано лише в тісному зв'язку з педагогічними цілями. Відповідно до положення про губернські та обласні музеї, всі музеї та колекції в губернських та повітових містах визнавались суспільним здобутком того міста, де знаходяться, а також державним здобутком, що належить всій Російській імперії. Колекції, які увійшли до складу музею, не могли бути відчужені або продані із одного відомства в інше. Спираючись на вищезазначені положення і працював перший у Єлисаветграді осередок музейної справи. Музей при реальному училищі став дійсно культурним та науковим центром для міста та сусідніх повітів [5,107-109].

Предмети старожитностей поступали до музею не лише шляхом пожертвувань. Історико-етнографічний музей, успішно проіснувавши три роки, тепер згідно “Положення про губернські та обласні музеї” міг розраховувати на деяку грошову допомогу з боку уряду. З початку 1887 року вже виділялися кошти для придбання нових колекцій та окремих експонатів. Володимир Миколайович Ястребов став дійсним членом Московського археологічного товариства, Петербурзької археологічної комісії, Одеського товариства історії та старожитностей. На початку створення музею експозиція була представлена невеличкою археологічною колекцією, що вміщувала 342 речі, зібрані не без участі самого Ястребова. Беручи до уваги педагогічне значення вивчення рідної старовини, і бажаючи врятувати від загибелі її пам'ятки, він намагався вести роботу, що б сприяла активнішому залученню добровільних жертв до колекції, і вже за три роки збільшує її на 278 речей [10,50-75].

У 1884 році педагог експонує колекцію в будинку Одеського університету під час четвертого археологічного з'їзду, де вона привернула увагу членів з'їзду та його голови, відомого археолога графа О. С. Уварова. Особливо було відзначено документи, скріплені власноручними підписами Єлисавети Петрівни, Катерини II, Олександра I, фундатора Нової Сербії генерала І.С. Хорвата, французьких королів Генріха IV і Людовіка XVI. Головною заслугою Ястребова, як зазначав О.І. Маркевич, було владштування історичного і географічного відділу в музеї при Єлисаветській реальній школі. Він називає його першим музеєм свого роду, який мав старовинні речі неабиякої наукової вартості, що були набуті Ястребовим або за його посередництва. Очевидно, вчений пишався своєю роботою, а тому був страшенно засмучений, коли Археологічна комісія, взявши на перегляд з музею бронзову ручку, зображену у вигляді медузи, затримала її для Ермітажу, як рідкісну і цікаву з наукового погляду, а музею надіслала замість неї якусь іншу річ [1, 12-22].

Досліджуючи історичне минуле краю та вивчаючи різноманітні специфічні звичаї та обряди населення, що проживало на території Херсонської губернії, Володимир Ястребов працював у архівах церков міста, Єлисаветградського та Олександрійського повітів, а також в архіві колишньої фортеці святої Єлисавети, здобув відомості для своїх пізніх праць “Архів фортеці святої Єлисавети”, “Греки в Єлисаветграді”, “Чума в північній частині Єлисаветградського повіту Херсонської губернії” та інших. Постійно відвідуючи місцеві ринки та ярмарки, вчений скуповував колекції старих дитячих іграшок, які пізніше відправляв до історико-етнографічного музею при реальному училищі [3].

Праця Ястребова привернула увагу Московського археологічного товариства, яке 30 квітня 1885 року призначило його своїм членом-кореспондентом, а 3 квітня 1889 року одногослосно обрало і своїм дійсним членом. Одеське товариство історії та старожитностей, як і Московське археологічне товариство, також визнало його своїм членом-кореспондентом 29 січня 1887 року, вже 29 березня 1893 року – дійсним членом. Історико-філологічне товариство при Одеському університеті обрало його до складу своїх членів 17 листопада 1892 року, а Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії – своїм членом-кореспондентом 17 січня 1894 року. Стає очевидним, що таке визнання Володимир Миколайович Ястребов отримав лише завдяки наполегливій та самовідданій праці, пов'язаній із численними археологічними та етнографічними дослідженнями і відмінній організації роботи історико-етнографічного музею при земському реальному училищі [3].

Значну частку експозиційного матеріалу Ястребов поповнював за рахунок своїх славнозвісних археологічних розкопок, зокрема тих, що проводились із метою дослідження скіфських курганів, виявлення і вивчення артефактів з яких давало потужний поштовх для дослідження історії України часів скіфської доби загалом та розвитку краєзнавчої справи в Єлисаветграді зокрема. Перші археологічні дослідження, в яких брав участь вчений, відбулися в Мартоноші (зараз - село Мартоноша Новомиргородського району, Кіровоградської області), звідки декілька скіфських речей Володимир Миколайович прийняв із колекцією та поповнив ними експозицію історико-етнографічного музею при училищі. Втім, перші цілком самостійні розкопки проводились ним біля хутора П. К. Буховецького на річці Богодушній 1885 року. Влітку 1886 року він розкопав і дослідив біля села Компаніївки три могили, що, на думку дослідника, не мали яких-небудь видатних речей, але дрібницями і деталями, виявленими у поховальному обряді, привели його до висновку, що це поховання одного із слов'янських племен, які за словами літопису, перебували у

степях Центральної та Наддніпрянської України. В квітні 1892 року йому пропонується зробити дослідження кургану в урочищі Кучерові Бусраки Олександрійського повіту, в тридцяти верстах від Єлисаветграда, який було розкопано ще 1763 року генерал-поручиком Мельгуновим. Крім великої кількості речей повсякденного вжитку, посуду, знярядь праці, кінської зброї, було виявлено скарб, що складався з безлічі бронзових, срібних та золотих речей. У звіті Археологічної комісії за 1892 рік, було зазначено про відкриття ґрунтової гробниці з двох сполучених між собою камер, але обидві були вщент розграбовані. Речі, що вціліли, було передано до історико-етнографічного музею при реальному училищі. Величезними зусиллями завідувача музею було створено надзвичайно багату і цікаву експозицію, що складалася із речей етнографічного характеру та артефактів, здобутих під час різноманітних археологічних розкопок, які проводились вченим на території сучасної Кіровоградської області [10, 85-105].

В рік смерті Володимира Миколайовича Ястребова - 1899 року – в історико-етнографічному музеї нараховувалося 399 предметів, археологічна та етнографічна колекції налічували 2055 предметів [1].

Нового завідувача музеєм не було призначено. Після смерті В.М. Ястребова перед Першою світовою війною музей почав занепадати: предмети розбирались викладачами для класних занять і поступово губились. Музеєм перестали цікавитись, про нього забули надовго. Частину багатой колекції видатного краєзнавця, що складалась з різнобарвних писанок, зібраних вченим під час етнографічних досліджень у Херсонській, Київській, Подільській, Чернігівській та Бессарабській губерніях після закриття музею було передано за межі краю, на Полтавщину. У роки війни приміщення Єлисаветградського земського реального училища було віддане під різні військові заклади та частини [2].

Надзвичайно плідну діяльність Володимира Миколайовича Ястребова – як вченого-історика, археолога, етнографа, фольклориста, фундатора першого на наших теренах краєзнавчого музею не забувають і поцінують і на сучасному етапі розвитку музейної та краєзнавчо-дослідницької справи. Так, восени 1993 року на Міжнародній науковій конференції “Центральна Україна як історико-культурний феномен”, що проходила в Кіровограді, було висунуто пропозицію заснувати премію його імені. Вже 17 грудня того ж року сесія обласної ради ухвалила рішення № 221 “Про заснування обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова” і затвердила положення про премію. Положення передбачало, що обласна краєзнавча премія присуджується щорічно на конкурсній основі за кращі науково-дослідницькі та науково-популяризаторські роботи з проблем історії, культури та природи краю. Встановлювався порядок присудження трьох премій, визначався розмір кожної з них, а також встановлювалось, що вручення премій проводиться щорічно 18 травня – у Міжнародний день музеїв. Відтоді її отримали десятки провідних краєзнавців і музеєзнавців області, а також Кривого Рогу, Києва, Москви. В різні роки обласну премію імені Ястребова отримали знані на Кіровоградщині та в Україні краєзнавці В. П. Ярош, Л. В. Куценко, С. І. Шевченко, О. Г. Босий, Н. М. Бокій та багато інших [10, 125-128].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бракер Наталія. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет.- 1992.- 20 травня.
2. Державний архів Кіровоградської області, ф.78, оп.1, спр. 450.
3. Там само, спр. 630.
4. З доповіді “Обласні музеї” П. С.Уварової // Історико-культурна спадщина України (XIX – поч. XX ст.): Збірник документів. – К.: Просвіта, 1993.- С.104-106.
5. Проект “Положення про губернські та обласні музеї” // Там само.- С.107-109.
6. Колесник С. Кіровоградщина – край багатопластової культури //Культура. Історія. Традиції (Музеї Кіровоградської області).- 2004.- №6.- С. 3-5.
8. Рябков П.З. Музейна справа у м. Зінов'євську(Єлисаветграді) та його околицях раніше і тепер (1883-1924 роки) // Єлисавет.- 1992.- 28 жовтня.
9. Шевченко С.І. І вкрився степ музеями...// Народне слово.- 2008.- 25 листопада.
10. Янчуков С. З іменем Володимира Ястребова.- Кіровоград: Центрально-українське видавництво, 2005.- 180с.

Віталій ГРИНЧЕНКО

МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В ЧАСИ ХРУЦОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.А. Житков

В умовах відродження національної незалежності, розбудови суверенної Української держави все більшого значення набувають питання функціонування української мови в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя країни. Тому актуальність дослідження проблеми мовної політики – одне з важливих завдань історичної науки. У спадщину нашої держави лишилося чимало нерозв'язаних питань, пов'язаних з вирішенням національно-культурних проблем. Серед них особливе місце посідають негативні наслідки русифікаторської політики.

Друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. були для України часом поступового національно-культурного пробудження. За влучним висловлюванням російського письменника і публіциста Іллі Еренбурга, в країні настала «відлига», яка яскраво виявила себе у сфері культури. Потужний імпульс цьому процесу надало офіційне засудження культу особи Сталіна. Ревізія сталінської політики, розпочата під час роботи XX з'їзду КПРС, на думку значної частини творчої інтелігенції України, мала торкнутися, насамперед, зрушень у гуманітарній сфері. Особливо непокоїла національно свідомі кола дискримінація української культури, штучне витіснення української мови з державних органів, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації [2]. Настійливо порушувались питання чистоти української мови, виявлення і вилучення з неї засмічень і калек з російської, протиприродного насильницького

наближення її до російської. Ставилися вимоги реабілітації «заборонених» діячів, заповнення «білих плям» в літературі, театрі тощо [3, 99].

Як стверджують дослідники, наприкінці 1956 – на початку 1957 рр. до державних органів надійшла значна кількість листів від громадян України, в яких пропонувалось розширити застосування української мови у спортивних організаціях, дошкільних закладах, вузах, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури [1].

Слід зазначити, що протягом 1930–1950-х рр. зі здобутками українізації так і не було покінчено – більшість українських школярів навчалися рідною мовою (оскільки мешкали на селі), працювала українська культурна інфраструктура, хоча державні та партійні органи, промисловість та багато інших сфер життя майже цілком русифікувались.

Для української культури, цей період виявився сприятливим ще й тому, що М. Хрущов симпатизував українській культурі, особисто знав багатьох українських митців та письменників. Також значного піднесення в суспільстві отримав той факт, що М. Хрущов під час декади українського мистецтва виголосив промову на захист української мови, яку було сприйнято як початок нової «української» політики в СРСР.

Спочатку українці реагували на ці зміни з обережністю, якої вони навчилися за сталінщини. Але коли стало ясно, що критика «культу особи» Сталіна ведеться відверто і в широких масштабах, вони приєдналися до неї з цілим потоком власних скарг і вимог. Такі гасла як «Захистімо українську мову!» та «Розмовляймо українською!» дедалі частіше лунали по всій республіці, особливо в середовищі студентів університетів [8].

Різні позиції існували з мовного питання в тогочасній Україні. Так, академік І. К. Білодід доводив у своїх працях, що російська мова може й повинна займати домінуюче положення на теренах СРСР, давав відсіч тим, хто виступав за збереження рідної української мови, розширення її сфер вжитку в політичному, економічному і культурному житті українського народу. Подібні підходи спостерігалися також у працях Л. Шевченко, яка, ігноруючи серйозні проблеми у мовній політиці, обґрунтовувала поступальний розвиток української культури, яка, на її думку, досягла у 1960–80-х рр. високого рівня [9].

Кардинально іншої точки зору дотримувалися зарубіжні дослідники, які констатували наявність політики русифікації України, що завдала значної шкоди українському народові, породжувала негативні явища в його історії та культурі. Один із дослідників цієї проблеми В. Лизанчук робить висновок про те, що «...внаслідок ігнорування гуманістичних принципів національної політики і насадження політики великодержавного шовінізму надзвичайно великої шкоди завдано етнічній цілісності українського народу, мільйони українців денационалізувались і зросійщилися» [9].

Першою ластівкою національного пробудження стала публікація в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». У ній містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Він знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами, сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку [4, 343].

За перші три роки після XX з'їзду КПРС кількість періодики в Україні збільшилася на третину. Більша частина нових журналів видавалася українською мовою. Зокрема, у 1957 р. з'явилися академічні журнали суспільно-гуманітарного профілю: «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське право». Раніше подібні журнали могли видаватися тільки в Москві. В 1956 р. з'явилося багато обласних газет, що видавалися українською мовою. У 1958 р. стала виходити щоденна республіканська «Робітнича газета» і сім обласних комсомольських газет (з них п'ять – українською мовою). Почалося видання «Української радянської енциклопедії» [6].

Пік «відлиги» для України припав на кінець 50-х – початок 60-х рр. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. В 1957 р. публікація книг українською мовою в республіці становила 53 відсотки, у 1958 р. – 60, у 1960 р. – 49, але вже у 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. – 41 відсоток, а потім – лише неухильно зменшувався [5, 492].

Проте лібералізацію суспільно-політичного життя не даремно назвали «відлигою», тобто тимчасовим потеплінням посеред зими. Надто вже нестійкою вона була.

Вже у другій половині 1950-х рр. посилилася офіційна пропаганда за статус російської мови як «другої рідної мови» для всіх неросійських народів колишнього СРСР. До XXI з'їзду КПРС (1959 р.) русифікація йшла за двома програмами. Перша – наближення української мови до російської, друга – заміна української мови російською. Десталінізація хоч і тривала недовго, та все-таки сприяла відновленню руху на захист рідної мови. Мабуть, тому й зазнала краху політика, яку проводили великодержавні шовіністи, зокрема у справі наближення української мови до російської з «перспективою» на злиття мов. Отож наголос було зроблено на другій програмі русифікації – впровадження російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Після XXI з'їзду журнал «Коммунист» опублікував напрями цієї політики в такій редакції: «На базі загальної для всіх націй соціалістичної системи господарства і єдиного державного ладу, а також єдиної за змістом соціалістичної культури є потреба в спільній для всіх націй мові. Функції такої мови міжнаціонального спілкування виконує мова російська, мова великого російського народу» [3, 99–100].

Промовистим свідченням рішучості М. Хрущова дотримуватися ос-новних засад радянської національної політики – навіть якщо водночас робилися деякі другорядні поступки – стала реформа освіти 1958 р. Ті положення її широкої перебудови, що торкалися вивчення національних мов, містили надзвичайно багато суперечностей. Зокрема у статті десятий Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» говорилося, що школярі були зобов'язані вивчати рідну, а також російську мову. Хрущовська реформа передбачала право батьків вибирати мову навчання для своїх дітей. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. З огляду на цілий ряд формальних і неформальних речей щодо

вивчення російської слід було чекати, що багато батьків віддадуть своїх дітей до російських шкіл, аби не обтяжувати їх вивченням другої, хай навіть рідної, мови.

Під час обговорення тез та їх роз'яснення на офіційному рівні стало зрозумілим, що російська мова повинна була залишитися обов'язковим предметом в українських школах, а ось українська мова в мережі російських шкіл в Україні мусила стати необов'язковою. Одночасно пропаганда постійно висловлювалася на користь максимально широкого застосування російської мови в загальноосвітній школі: ця мова відкривала доступ, як підкреслювалося, для дітей в усіх союзних республіках до скарбів наукових і технічних знань.

Попри бурю протестів, до яких приєдналися навіть українські партійні чиновники, режим завдав цього удару по вивченню національних мов, продемонструвавши в такий спосіб, що навіть у період лібералізації він міг лише модифікувати, але не відкинути остаточно політику русифікації.

Цілком природно, що подібна політика і практика, здійснювана на державному рівні та підсилена ініціативою окремих керівників, поступово приносила свої результати. Українська мова, як мова навчання, уже на рубежі 50–60-х рр. стала прерогативою сільських шкіл. Бурхливо падав відсоток учнів, що навчалися рідною мовою у містах. В цілому по Україні кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959–1960 рр. до 4703 в 1965–1966 рр. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574. Причому переважна більшість останніх були невеликими. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524. Але все-таки в українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту [5, 492–493].

Щодо стану вищої освіти України, то він характеризувався надмірною заідеологізованістю у діяльності вузів. Російською мовою велось навчання у більшості українських закладів. Яскравим свідченням є, зокрема, промова В. Лобка на конференції з питань культури української мови у Києві: «У жодному технічному училищі, технічному середньому чи вищому навчальному закладі не ведеться викладання українською мовою. Це приводить до вимирання нашої української технічної інтелігенції... Не мова «изышної литературы» вирішує долю життя, честі й гідності народу, а повсякденна мова технічного прогресу, мова нашого трудящого люду. І коли й надалі буде таке ненормальне становище відносно вживання нашої мови, яке зараз є, то ми дійдемо до того, що нашу мову можна буде почути лише в якійсь пісні, як музейну рідкість... Паустовський про рідну мову писав: «Той, хто не любить, не знає своєї рідної мови – дикун». Думаю, що пора, давно пора цей вислів у вигляді плакату вивісити в кожній школі, кожному технікумі, кожному інституті, на підприємствах, в установах і в тому ж інституті мовознавства Академії наук України» [7].

На початку 1960-х рр. М. Хрущов вже висловився так: «Чем скорее все мы заговорим по-русски, тем скорее наступит коммунизм» [10, 288].

В цей період вже значно зменшилася питома вага україномовних газет. В 1963 р. із загальної їх кількості в Україні (2366) українською мовою виходило лише 765 найменувань [5, 493].

Без врахування інтересів корінної нації здійснювалось комплектування різного рівня бібліотек. Особливо це стосувалося шкільних, обласних, міських та районних дитячих бібліотек. Внаслідок цього молодь була позбавлена можливості ознайомитися з кращими зразками української літератури. Цю думку підтверджує обстеження шкільних бібліотек Кисва, проведене восени–взимку 1964 р. з ініціативи Спілки письменників України. Наприклад, у 118-й восьмирічній школі із 16136 книжок налічувалось лише 400 видань української класичної і сучасної літератури. У 20-й середній школі кількість російських і українських книг співвідносилась як 16 тис. і 480; в середній школі № 100 – як 8456 і 1000 [9].

Над цими й іншими питаннями становища культури України, всього її суспільного буття, над тенденціями національної, соціально-економічної політики, духовного життя глибоко задумувалась найпрогресивніша частина громадськості республіки, її передова мистецька молодь. З кінця 1950-х, а ще більш усвідомлено з середини 1960-х рр. в ряді областей України виник рух за українську культуру, чистоту мови, вивчення історичного минулого українського народу, його самобутньої культури тощо. Ставилась також вимога перед державними структурами – в усій діяльності дотримуватись державних законів, які приймались, та Конституції, що проголошувала громадянські й національні права.

Оскільки цей патріотичний рух виражав не тільки національно-культурні інтереси і прагнення широкої громадськості України, а й відповідав духу міжнародних пактів, декларацій, він одразу ж був морально підтриманий зовнішніми демократичними силами, котрі боронили права рідної мови в Україні. До мужньої когорти «шістдесятників» належали Л. Лук'яненко, В. Симоненко, В. Стус, Л. Костенко, Є. Сверстюк, І. Дзюба, І. Драч, В. Чорновіл, М. Вінграновський, та ін.

Важливою віхою в діяльності шістдесятників була підготовка Іваном Дзюбою наукового трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація», присвяченого мовній політиці Української РСР. Автор, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи компартії 1920–1930-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна – у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики. Висловлюючи позицію дисидентів І. Дзюба приходить до висновку, що українська мова в 1950–1960-х рр. посідала другорядне місце в республіці. Не приховуючи власних поглядів, він вважав за доцільне ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР [2]. У грудні 1965 р. разом із відповідним листом праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була надіслана першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту і Голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому. Праця І. Дзюби отримала значний резонанс не тільки в Україні, а й на всьому радянському просторі.

Отже, хоча «відлига» і не означала послаблення партійного контролю за усіма сферами культури, та все ж певна розкутість, хоч і стримувана ідеологічними догмами, благотворно позначилася на різних сферах української культури і, зокрема, на вирішенні мовного питання.

Однак вирішення його не було послідовним і вже досить швидко почали виявлятися небезпечні ознаки денационалізації українського етносу, посилювався ідеологічний тиск на культурний процес, проводилася все зростаюча і все більш замаскована політика русифікації. Ця політика не спиралася на об'єктивні чинники, а здійснювалася вищим

політичним керівництвом СРСР та УРСР на основі необґрунтованої і невинуватої тези щодо «злиття націй і народностей» та формування «єдиної спільності – радянського народу».

Переворот у Кремлі у жовтні 1964 р. привів не тільки до падіння Хрущова, а й до припинення реформаторського курсу, лібералізації культурної політики. Настала нова хвиля карально-ідеологічних репресій у сфері української культури і розгорнулася ще потужніша русифікація.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бажан О. Мовне питання в українській РСР у дзеркалі ХХ з'їзду КПРС // history.org.ua/pro/16/2/28.pdf
2. Бажан О. Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр. // www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE28_history/04_bazhan_og.pdf
3. М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. Українська нація: шлях до самовизначення. – К., 2001.
4. Див.: Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997.
5. Кордон В. М. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К., 2005.
6. Литвин В. М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року. Част. V. Новітній час (1914–2004). Друге повоєнне десятиріччя. Доба Хрущова (1956–1965). Духовне життя суспільства. – К., 2004 // http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch5_r10_p6
7. Литвин В. М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року. Част. V. Новітній час (1914–2004). Друге повоєнне десятиріччя. Доба Хрущова (1956–1965). Док. і м-ли. З виступу В. Лобка на конференції з питань культури української мови у Києві // http://www.lytvynv.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch5_r10_dok
8. Субтельний О. Україна: Історія. Україна у ХХ столітті. Відліг. Десталінізація. – К., 1993//<http://www.studentbooks.com.ua/content/view/119/49/1/123/>
9. Див.: Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків., 2001 // <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4541.html>
10. Шейко В. М. Історія української культури. – Монографія – Х., 2001.

Андрій ДАНИЛЕНКО

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П. КУЛІША

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент К. С. Мельничук

Постать Пантелеймона Куліша мене зацікавила на сам перед тим, що його погляди є досить актуальними з позицій сьогодення. В час коли жив і творив Куліш, думки мислячих прошарків суспільства розходилися в уявленнях подальшого розвитку України, це саме ми бачимо і сьогодні в дискусіях політиків що до зовнішньої політики України. Зблизитися з Росією, від якої, ніде правди діти, ми залежимо і зараз, чи робити радикальні кроки і намагатися вирватися з залежності, і що це дасть Україні?

Колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві наприкінці ХVIII — на початку ХІХ ст. все більше зростаючий спротив. Про це свідчили події та процеси українського національно-культурного відродження ХІХ — початку ХХст.

Колискою цього відродження стала Слобожанщина, де з ініціативи української інтелігенції, підтриманої громадською думкою і коштами людей усіх станів, 1805 р. в Харкові було відкрито університет. Це був на той час єдиний вищий навчальний заклад на українських землях, що перебували в складі Російської імперії. Харківський університет став не лише науково-освітнім центром, а й охоронцем та провідником української культури. За перші півстоліття існування вищу освіту в ньому здобули до 2800 осіб.

Важливим чинником в процесі українського культурного відродження було поширення історичних знань про минуле України. Інтерес української шляхти до історії був викликаний досить прозаїчними причинами. Претендуючи на затвердження у стані російського дворянства, колишня козацька старшина збирала різноманітні історичні документи, грамоти, літописи тощо, які мали підтвердити її шляхетське походження. На цьому ґрунті надзвичайно поживався інтерес до історичного минулого України, відродження традицій, пробуджувався патріотизм і національна свідомість.

Що ж стосується літератури опрацьованої мною то слід зауважити, що діяльність Пантелеймона Олександровича Куліша достатньо добре досліджена в українській історіографії. Зокрема вивченням його творчості займалися такі вчені як Д. Дорошенко, О. Вергій, А. Піпін, Б. Кардан, багато відгуків і спогадів про Куліша залишили його сучасники: М. Костомаров, Т Шевченко.

Велике значення для вивчення вітчизняних історіографії і україністики у ХІХ ст. має дослідження публікацій журналу з проблем української історії, етнографії, етнічної психології, фольклористики, мовознавства, літературознавства. Крім того, діяльність “Основи” виявилась піком досягнень українських вчених та письменників, засновників та авторів журналу: М.І.Костомарова, П.О.Куліша, В.М.Білозерського, та ін. Необхідним є і порівняння наукових розвідок “Основи” з сучасним часопису європейським контекстом. Важливою була також культурно-громадська діяльність часопису: сприяння демократизації суспільного життя та створенню засад громадянського суспільства, різнобічні культурницькі, суспільні, освітянські, заходи.

Після розгрому декабристів та придушення польського повстання 1831 р., імперська влада ще більше посилює наступ на українську культуру. Проте, під впливом вище згаданих подій, протягом ХІХ століття серед української інтелігенції поширюються ідеї панславізму та українофільства. Під впливом цих ідей створюються етнографічні гуртки та громадські організації, члени яких займаються дослідженням української культури, історії та етнографії.

В цей період з'являються імена видатних українців: М. Костомарова, М. Маркевича, М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Білозерського та багатьох інших.

У формуванні політичної й національної свідомості українського народу важливе місце належало працям М. Костомарова, П. Куліша та М. Маркевича. В "Історії Малоросії" (т. 1-5, 1842-1843 pp.) М. Маркевич уперше висвітлив історію українського народу як окремої, самобутньої етнічної й політичної спільноти, показав негативні наслідки його входження до Росії, обстоював право України на самостійний розвиток. Історик, етнограф і письменник М. Костомаров виступав на захист української мови й культури, проти шовіністичної польсько-шляхетської та великодержавної російсько-монархічної історіографії. Не завжди послідовні, часом суперечливі суспільно-політичні й історичні погляди цього вченого не применшують його вагомий внесок до скарбниці вітчизняної історичної науки.

Одна з найзначніших постатей в українській історії та етнографії другої половини XIX століття – це постать Пантелеймона Олександровича Куліша. Це дивовижний талант універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім'я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами "робота", "творчість" органічно вживаємо поняття "вперше" та "Україна".

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку "навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме". Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику "Народные южно-русские песни" (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло "гарячого П. Куліша", вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу "Етнографічних записок про Україну", він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути "цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві". Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш періоду середини 1850-х мав намір "підняти на ноги все, що було написано про Україну" і що про неї не було надруковано. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що "працювало" на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з'явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову.

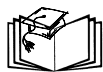
Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проєктів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому, відповідно, й праця мала назву "Етнографічні записки про Україну", то згодом (можливо, під певним тиском цензури чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим мастаком) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: "Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово "Етнографічні", так щоб залишилося тільки "Записки о Южной Руси". Це мені необхідно для того, щоб у наступних томах не обмежуватися добром матеріалу. Чи можна також написати слова: "Видав П. Куліш"?" [Кардан, 1974: 220].

Видання двох томів (1856 року – першого, а 1857-го – другого) "Записок о Южной Руси" було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилювання старовиною в ім'я ідеалізації минулого, прагматично розраховував на те, щоб "внутрішній образ України колишньої" порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх "Записок" не можна буде обійтися, "хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів" [3].

Книга П. Куліша – доказ того, що "багатство народних пам'яток ще не вичерпане", – заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі "Отчетственные записки".

Рецензенти, пізніші дослідники "Записок", історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у "Нарисах історії української літератури XIX століття" наголошував, що різноманітність предметів "Записок" надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась від нових, своєрідних прийомів етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, – він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв'язує народ з цими виявами його поетичних устремлінь, і взагалі увявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність "Записок", а, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею як історичним матеріалом або черпати з неї насагу для себе.

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і історик зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих козарів (зокрема Андрія Шуга), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Про "Записки" О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини XIX століття. За жанром це був не науковий трактат, не "гола" збірка народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. "Автор вводив читача, – підкреслював О. Пипін, – в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думи, казки, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді" [Пипін, 1891: 194].

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині XIX століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники – аж до нинішніх – вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним – генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму. Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратило актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в “Записках про Південну Русь”, збірнику “Українські народні легенди”, інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів XVI–XIX століть. Повір’я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів’я відображають особливості національної психології, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду.

Як висновок хотілося б сказати що дослідивши і проаналізувавши діяльність П.О. Куліша, я дійшов таких висновків, що для нього найважливішою формою українського національного буття була не боротьба, а злагода і гармонія. «Мир є основна етична і соціальна цінність, мир між людьми та мир людини з Богом», - відзначав з цього приводу Д. Чижевський. Очевидно, що саме звідси йде і заперечення П. Кулішем будь-яких форм насильства та послідовне і наполегливе відстоювання еволюційного, а не революційного шляху розвитку людини і суспільства.

Що ж живило реалістичну сутність концепції національного буття? З-поміж різних джерел досить вигідно виділяються народні ідеали та різноманітні народні джерела. Вони несуть у собі відсвіт віків, глибину народної мудрості, традиції духовного, соціального і політичного життя у всій різноманітності та багатогранності їх вияву.

Одним з таких виявів є побут. Але житло, речі домашнього вжитку, зброя, одяг їжа, сімейні традиції, звичаї, обряди і т. д. у творчості П. Куліша виступають не простими етнографічними замальовками, не копіями оригіналів, а яскравим свідченням відповідного укладу і способу життя, вираженням естетичних, морально-етичних ідеалів та психології зокрема.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість.- Тернопіль, 1998.
2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х р.р. XIXст. - 2003.
3. Вибрані листи П. Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С.72.
4. Виставка матеріалів про життя і творчість П. Куліша / В. Яцюк // Народна творчість та етнографія. – 1997. - № 4. – С. 136-141.
5. Дорошенко Д. П.О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – С.22.
6. Етнографічні писання Костомарова. – 1985. – С.243.
7. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – 1857. – С. 7.
8. Кардан Б. Собираетель народной поэзии. – 1974. – С. – 220.
9. Народні джерела концепції національного характеру в творчості П. Куліша / Вертій О. // Дивослово. – 1995. - № 2. – С. 42-46.

Юрій ДЕМЕШКО

ТЕОРІЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ ЗА Ш.Л. МОНТЕСК'Є

(студент III курсу факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.І. Бабак

Теорія поділу влади – одна з провідних політичних доктрин і принципів європейського конституціоналізму. Її генезис пов'язаний із виникненням буржуазних політико-правових теорій в Англії в XVII ст. і перш за все з ім'ям Д. Локка. Проте його теорія поділу влади – вчення про супідрядність влади у державі, створеній суспільним договором, де “законодавча влада з потреби має бути верховною і решта всієї влади, в особі яких-небудь членів суспільства витікає з неї і підпорядковані їй” [1, 240]. Класичне формулювання дана теорія здобула, як відомо, в працях Ш.Л. Монтеск'є. Її мета – гарантувати безпеку громадян від свавілля і зловживань влади, забезпечити політичну свободу. В одинадцятій і дванадцятій книгах трактату “Про дух законів” мислитель спеціально розглядає питання про політичну свободу і формулює свій конституційний проект перевлаштування французького абсолютизму.

Метою статті є перегляд основних положень теорії поділу влади Ш.Л. Монтеск'є із сучасної точки зору. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити особливості концепції теорії поділу влади Ш.Л. Монтеск'є; 2) з'ясувати основні принципи, закріплені в конституційному проекті Ш.Л. Монтеск'є.

Політичну свободу Монтеск'є визначає як “право робити все, що дозволене законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни” [3, 202].

Зв'язок політичної свободи з правом і його реальним здійсненням підкреслюється Монтеск'є і в іншому визначенні свободи, де вона характеризується по відношенню до громадянина і виступає як безпека останнього, яка визначається дією в державі справедливих кримінальних законів. “Відомості про якнайкращі правила, якими слід керуватися при кримінальному судочинстві, важливіші для людства всього іншого в світі. Ці відомості вже придбані в деяких країнах і мають бути засвоєні іншими” [1, 529].

Важливо також дотримуватися принципу відповідності покарання злочину. Свобода, у концепції Ш.Л. Монтеск'є, забезпечена там, де карні закони накладають покарання відповідно до специфічної природи самих злочинів. Тим самим

покарання не залежатиме від свавілля і примхи законодавця і перестане бути насильством людини над людиною [4, 113].

Крім того, для забезпечення свободи необхідні і певні судові формальності (процесуальні правила і форми) в такій мірі, щоб вони сприяли цілям реалізації закону, не перетворюючись при цьому на перешкоду.

На думку Ш.Л. Монтеск'є, свобода досягається лише в державі, де всі стосунки опосередковані правом. Такою державою, вважає він, може бути тільки держава поміркованого типу правління: демократія, аристократія і монархія, які характеризуються пануванням законів. У деспотії немає законів, а значить, немає і політичної свободи, там царюють свавілля і рабство. Але і помірні держави, на думку Монтеск'є, можуть стати деспотичними, якщо право, яке визначає політичну свободу, не привілеюватиме над волею правителів.

Отже, право в теорії, що розвивається, є міра свободи. Тому якщо в конституціях держав не будуть передбачені гарантії забезпечення верховенства права, які перешкоджають зловживанням владою і порушенню законів, політична свобода в них також втрачається [12, 9]. "...Відомо вже за досвідом століть, що всяка людина, що володіє владою, схильна зловживати нею, і вона йде в цьому напрямі, доки не досягне своєї межі" [1, 313].

Верховенство права, в концепції Ш.Л. Монтеск'є, може бути забезпечене лише поділом влад так, щоб вони "могли б взаємно стримувати один одного". Він протестує проти ототожнення свободи з формами правління, і перш за все з демократією: "...Через те, що в демократіях народ, мабуть, може робити все, що хоче, свободу приурочили до цього ладу, змішавши, таким чином, владу народу зі свободою народу" [1, 401]. Свобода можлива при будь-якій формі правління, якщо в державі панує право, гарантоване від порушень законності за допомогою поділу верховної влади на законодавчу, виконавчу і судову, які взаємно стримують один одного. У конституціях всіх держав поміркованого типу правління у тій чи іншій мірі закріплено поділ влади. У деспотіях же його немає. У більшості європейських держав встановлений поміркований тип правління, оскільки "їх государи, володіючи двома першими владами, надають своїм підданам правління третьою. У турків, де ці три влади сполучено в особі султана, царює страхітливий деспотизм" [2, 116].

Ш.Л. Монтеск'є виходить із принципу поділу повноважень у процесі здійснення влади в державі, якій додається політичний сенс. "У кожній державі, – пише він, – є три роди влади: влада законодавча, влада виконавча, така, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, така, що відає питаннями права цивільного" [1, 474]. Подібний поділ влади в політичній практиці сучасних держав Монтеск'є було очевидним фактом. Проте, усвідомлюючи це, мислитель насамперед пов'язував її з цілями конституції держави.

Разом з тим поділ влад у даній теорії – не лише політичний розподіл праці, закріплений у конституціях, але і розподіл влади між різними соціальними прошарками, що відображає їх співвідношення, що склалося. "Так у Венеції, – підкреслює мислитель, – Велика рада володіє законодавчою владою, прегадія – виконавчою, а квантті – судовою. Але погано те, що всі ці різні трибунали складаються з посадових осіб одного і того ж стану, унаслідок чого вони є, по суті, однією і тією ж владою" [2, 231].

Отже, вільна держава, на думку Ш.Л. Монтеск'є, теоретично повинна ґрунтуватися на принципах поділу влади, взаємного стримування влади від свавілля, розподілу верховної влади між різними соціальними прошарками суспільства.

Відповідно до конституційного проекту мислителя законодавча влада "є лише вираженням загальної волі держави..." [2, 257]. Її основне призначення – виявити право і сформулювати його у вигляді позитивних законів держави, обов'язкових для всіх громадян. Краще всього, вважає Ш.Л. Монтеск'є, коли законодавча влада належить всьому народу. Проте в таких державах, як Франція, це неможливо через великі розміри території і наявності різних соціальних сил, у тому числі і знаті. Тому законодавчу владу доцільно вручити зборам представників народу і зборам знатних [13, 390].

Виконавча влада у вільній державі призначена для виконання законів, що встановлюються законодавчою владою. Саме у зв'язку з цим Монтеск'є стверджує, що "виконавча влада обмежена по самій своїй природі...". Нею наділяється, перш за все, монарх, оскільки дана "сторона правління, що майже завжди вимагає швидкої дії, краще виконується одним, ніж багатьма" [2, 398]. Виконавчу владу можуть здійснювати й інші особи, але тільки не члени законодавчих зборів, оскільки це привело б до втрати свободи.

Судова влада "карає злочини і вирішує зіткнення приватних осіб", тоді як обидві інші регулюють загальні справи держави. Через це свобода і безпека громадян залежать, перш за все, від чіткого функціонування судової влади. Монтеск'є пропонує передати судову владу особам з народу, які скликалися б у міру необхідності для здійснення судових повноважень. Останні не мають бути пов'язані з професією, багатством, знатністю. Завдання суддів в тому, щоб рішення і вироки "завжди були лише точним застосуванням закону" [7, 148]. Саме зважаючи на специфіку даного роду діяльності, Ш.Л. Монтеск'є стверджує, що судова влада у відомому сенсі не є владою. Тому в його проекті вона не стримується ніякою іншою владою. На відміну від неї законодавча і виконавча влади, також маючи правовий характер, все ж можуть зловживати своїм положенням, допускати свавілля, що приводить до ліквідації свободи і безпеки громадян. Щоб уникнути подібних небажаних наслідків, вони мають бути не лише розділені, але і наділені правом припиняти і відмінити рішення один одного [9, 235].

Взаємовплив законодавчих і виконавчих влад гарантує реальність права, яке, зрештою, відображає компроміс волі й інтересів різних соціальних прошарків і сил, що стикаються. Тим самим мислитель робить спробу примирити ворогуючі соціальні сили Франції середини XVIII ст. компромісною конституцією, розділивши між ними верховну владу. Згідно його концепції кожна соціальна сила має свій орган, що виражає її інтереси і що володіє частиною влади. Представницькі збори покликані виражати інтереси народу, законодавчий корпус – знаті, виконавча влада – монарха. Усі вони в особі відповідних органів наділяються різними повноваженнями, застосування яких має бути взаємно узгоджене і виключати перетворення на волю держави, у право інтересів і волі лише якогось одного стану [11, 264].

Палати законодавчої влади (представницькі збори і законодавчий корпус) засідають роздільно, а закони ухвалюються лише при взаємній згоді. Законодавчі збори не лише видають закони, але і контролюють їх виконання

королем і його міністрами. За порушення законів міністри можуть бути притягнуті законодавчими зборами до відповідальності. У свою чергу виконавча влада в особі государя стримує від свавілля законодавчу владу, будучи наділена правом накладати вето на рішення законодавчих зборів, встановлює регламент його роботи і розпускає збори. Особа монарха оголошується священною [10, 192].

Звичайно, взаємні стримуючі повноваження влади, підкреслює Ш.Л. Монтеस्क'є, могли б привести до їх бездіяльності. Але оскільки необхідний перебіг речей змусить їх діяти, то вони будуть вимушені діяти. При цьому, як представляється, гармонійність їх взаємодії, за Ш.Л. Монтеस्क'є, забезпечується верховенством законів: сама держава, в якій здійснено поділ влади, реалізує свої функції у правовій формі. У цьому сенсі його можна назвати одним з попередників теорії правової держави [8, 263].

Разом з тим принцип верховенства права, закріплений у конституційному проекті Ш.Л. Монтеस्क'є, не означає, що мова в нього йде про рівновагу влади. Законодавча влада грає домінуючу роль: вона створює закони, що є вираженням загальної волі, права в державі, а обидві інші влади лише реалізують і виконують закони, їх діяльність носить підзаконний характер. Проте якщо Ш.Л. Монтеस्क'є не проводить ідею рівноваги влади, то рівновага соціальних сил – реально виявлений ним політичний факт в умовах Франції XVIII ст. [14, 15] Подібні установки мислителя відображають компромісність і помірність його політико-правової концепції у цілому. Разом з тим законодавча влада, що знаходиться, перш за все в руках представників народу, у Ш.Л. Монтеस्क'є вище виконавчої. Судова влада також закріплюється за представниками народу. Тим самим його конституційний проект об'єктивно виражав інтереси буржуазії, яка поступово з'являлась [5, 20].

Ідеологи французької абсолютної монархії пов'язували походження держави з божественною волею. Встановлення державної влади вони тлумачили як прояв первинного розуму в природних законах існування всіх людей. Тим самим адепти абсолютизму намагалися авторитетом бога виправдати та зміцнити несправедливі абсолютистські для феодала стосунки, засуджували критику і протест проти існуючих порядків: раз влада монарха від бога, значить, вслякий протест проти неї є богохульством, злочином, гріхом; раз цей світ влаштований богом, значить, неіснуючі в нім нерівність і несвобода – теж від бога, і треба з ними миритися. Часто в цих концепціях влада монарха над народом уподібнювалася природній владі батька над сином. У таких випадках теологічна картина доповнювалася теорією патріархального походження держави, де через божественне і природне виникнення абсолютної влади монарха даний політико-правовий світ оголошувався розумним, справедливим, священним, вічним, чим виправдовувалися свавілля абсолютного монарха і пригноблення народу [6, 171].

Прогресивні політико-правові вчення того часу заперечували абсолютистські для феодала теорії і обґрунтовували генезис держави природними, земними причинами. Вони були ідейно пов'язані з поширеною в ранніх буржуазних вченнях XVII-XVIII ст. концепцією суспільного договору, провідними теоретиками якої були Р. Гроцій, Д. Локк, Т. Гоббс, Б. Спіноза. Спільною межею теорії суспільного договору була її антитеологічна спрямованість. Вона виводила політико-правові явища не з божественного промислу, а з природи і сутності самих людей.

Отже, поділ влади в ученні Ш.Л. Монтеस्क'є разом з правом стає критерієм розрізнення форм правління, а вектори концепції теорії поділу влади, на думку Ш.Л. Монтеस्क'є, спрямовані на розбудову та удосконалення правової системи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Монтеस्क'є Ш.Л. Избранные произведения / Под ред. М.П. Баскина. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – 814 с.
2. Монтеस्क'є Ш.Л. Персидские письма. Пер. с фр. / Под ред. Е.А. Гунста – М.: Изд-во ИОЛЮС, 1993. – 583 с.
3. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 589 с.
4. Азаркин Н.М., Левинко В.Н. История политических учений: Учеб. пос. – М.: Просвещение, 1994. – 244 с.
5. Азаркин Н.М. Учение Монтеस्क'є о разделении властей // Правоведение. – 1982. – №1. – С. 14-23.
6. Азаркин Н.М. Монтеस्क'є. – М.: Юридическая литература, 1988. – 262 с.
7. Барнашев А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение. – Томск: Изд-во ТГУ, 1988. – 286 с.
8. Баскин М.П. Монтеस्क'є. – М.: Просвещение, 1965. – 316 с.
9. Гусев Д.А., Рябов П.В. Великие философы: Философы Древнего мира; Философы Средних веков и Возрождения. Философы Нового и Новейшего времени. Русские философы. – М.: АСТ / Астрель / Транзиткнига, 2005. – 464 с.
10. Дробышевский С.А. Классические теоретические представления о государстве, праве и политике. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1998. – 502 с.
11. История политических и правовых учений. Учеб. пос. / Под ред. Нерсесянца В.С. – М.: Просвещение, 1987. – 514 с.
12. Кечекьян С.Ф. Политические и правовые взгляды Монтеस्क'є // Советское государство и право. – 1955. – №4. – С. 5-11.
13. Кузнецов В.Н., Мееровский Б.В., Грязнов А.Ф. Западно-европейская философия 18 века. – М.: Высшая шк., 1986. – 558 с.
14. Табачкова Е.В. Философы. – М.: РиполКлассик. 2002. – 512 с.
15. Фетисов А.С. Разделение властей // Социально-политический журнал. – 1995. – №6. – С. 6-19.

Олександр ДЕРГАЧОВ

ІСТОРИОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ В. ВИННИЧЕНКА НА ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.А. Житков

Володимир Винниченко – одна з найпомітніших постатей в історії України ХХ століття. Визначний письменник, активний громадсько-політичний діяч, публіцист.

Природа обдарувала В. Винниченка потужним і багатограним талантом мислителя. Він залишив величезну літературну, політичну, філософську спадщину в якій висвітлюються історіософські думки, погляди на все що відбувалося навколо нього. Кожен з творів В. Винниченка складає мозаїку його історичного світогляду. Передусім, це

численні публіцистично-політичні статті, які друкувались не тільки в багатьох періодичних виданнях Російської імперії, але і в багатьох періодичних виданнях Європи [1,54].

Проблема дослідження поглядів В. Винниченка стосовно історичних подій початку ХХ століття полягає перш за все в тому, що він не мав професійних навичок історичного мислення. Його погляди часто виражались в філософському або психологічному викладі. Тому погляди В. Винниченка потребують ще великого і ґрунтовного дослідження.

Головна мета дослідження є об'єктивна оцінка наукової історичної спадщини В. Винниченка. Предметом дослідження виступають публіцистичні статті, щоденникові записи а також твори з яскраво вираженими історіософськими поглядами на історію, а також спогади, статті, щоденники, листи сучасників Володимира Винниченка: «Спогади», «Щоденник» С. Чикаленка, «Щоденник», «Спомини» М. Грушевського; «З моїх зустрічей: спогади» Ю. Тищенко; «Статті» С. Петлюри; «Спогади», «Статті» С. Єфремова. Ці джерела містять як критику так і характеристику поглядів В. Винниченка. Об'єкт дослідження є В. Винниченко, як особистість та виразник певних історіософських поглядів.

На сьогоднішній день існують тільки декілька ґрунтовних досліджень про В. Винниченка як історичну особу: Кульчицький С. Солдатенко В. «Володимир Винниченко». - К.: Альтернатива, 2005» [7]; та Солдатенко В. «Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: світогляд, 2005» [11].

Сучасні історики приділяють увагу вивченню постаті Володимира Винниченка як письменника досліджуючи його твори, як політика, досліджуючи його громадсько-політичну діяльність, але зовсім не приділяють увагу поглядам В. Винниченка на історичні події початку ХХ століття. І це дивує, адже ще у свій час один із лідерів Української радикально-демократичної партії С. Єфремов так охарактеризував здібності Володимира Кириловича Винниченка до історичного мислення: «Сам організатор і учасник першої на новочасній Україні революційної партії, Винниченко..., письменник стає загальним співцем пролетаріату та його художнім, скажу так істориком» [5,573].

«Стихийно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до спостереження, він, мов губка воду, вбирає в себе типові факти й події..., майстер вбирати в одну цілу картину сотні дрібнісіньких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до них призвичаївся, що вже на них і не зважає» [5,573].

Говорячи про перші паростки історіософських поглядів В. Винниченка треба говорити про те, що його думка органічно впливає із подій початку ХХ століття – у період світоглядного неспокою, криз, розладу і пошуків надії, часу конструктивного й анархічного ламання традиційних форм і креслення нових шляхів у житті та утопій завтрашнього дня. В. Винниченко став істориком щонайскладнішого перехідного періоду, його гуманістичний та історичний ідеал формувався відповідно до етичних та моральних законів цієї епохи. Говорячи словами С. Єфремова: «Володимир Винниченко – характерний продукт якраз цього найновішого часу нашої історії, її раптових переходів, бунтівливого настрою та шукання нових шляхів у житті з переоцінюванням старих вартостей...» [5,573].

Перші історіософські погляди В. Винниченка проявляється як відгук на події першої світової війни. Її криваві хвилі набирали загрозливих для усього людства розмірів. Руїнуючи усталений світопорядок, війна розколола і життя В. Винниченка на дві половини – довоєнне і повоєнне.

З острахом і тривогою дивляється він у спотворене війною обличчя доби, доскіпливо аналізує події сучасності, філософськи дошукується коренів зла. Він прагне віднайти вихід до гармонії із дисгармонійного світу. Перебуваючи під час світової війни на території Російської імперії В. Винниченко в повній мірі відчув всі історичні протиріччя, якими жили в той час як імперія і світ загалом.

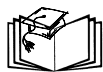
Однією із перших історичних проблем, яку піднімає В. Винниченко – сенс та можливі наслідки війни. Ця дилема постає у свідомості Володимира Винниченка одразу із початком війни. Про неї знаходимо наступні рядки в щоденникових записах Володимира Винниченка: «Одне з характерних явищ війни – страх. Не тільки страх смерті від куль, штиків, а взагалі страх людей, друзів, знайомих, навіть родичів. Ніхто нікому не вірить, і через те кожний старється бути якомога більшим патріотом, набирається патріотизму просто про запас... Інтелігенція тепер легко і швидко позабувала дещо,... соціаліст обнімається з монархістом і йде з рушницею й кулеметом на соціаліста другої нації. ... Хто викликає війну тому вона потрібна, за що власне йде гризня – це інша річ, а факт той, що уряд однієї нації може заволодіти країною другої» [4,88].

Виходячи з вище зазначеного можна чітко виділити погляди Володимира Винниченка на таке явище в історії як війна: по-перше: для багатих верств населення під час війни не важливо за кого воювати, для цієї категорії важливе інше життя, де присутнє власне збагачення (зрозуміло що тут відчувається політична заангажованість); по-друге: історичні події будь-якого масштабу не можливо відвернути - історія це багатогранний процес, як що одна сторона захоче війни бо вона їй потрібна, то війна буде. Війна завжди виникає там де вона потрібна. І на решті по-третє: національне питання при будь-якій війні не тільки не вирішується, а й взагалі не враховується.

Другою історичною проблематикою, на яку звернув увагу В. Винниченко в період світової війни, є проблема правдивості інформації, яка подається в друкованих джерелах в різних частинах світу. Будучи людиною обізнаною і талановитою він критично підходить до будь-якого джерела і дає йому узагальнену оцінку. При цьому В. Винниченко осмислює в джерелі не тільки інформацію а й справжні реалії. Так Російську пресу Володимир Винниченко в своїх щоденникових записах піддавав нищівній критиці: «Чудне враження утворюється, читаючи газети й телеграми. Здається, що Росія й союзники її воюють не з вартим уваги противником, а з якимось безодмовним, величезним страховищем, якого вони б'ють і ніяк не доб'ють. А страховище цілком безпомічне, інертне; воно навіть не може огризатись... Чи достойно ж битися з таким ворогом?» [4, 91].

Володимир Винниченко одразу бачить недоречний пафос на сторінках газет робить правильні заключення та оцінку пресі. Будучи письменником він завжди висвітлює свої думки через різні літературні порівняння. Треба зазначити, що ця проблема впливає дуже часто, як в його щоденнику так й і поза ним.

В. Винниченко чітко підкреслював історичну тенденцію, яка притаманна урядам воюючих країн у всі часи: спиратись нібито на волю народу не знаючи при цьому справжню волю народу. Деякі політики дозволяють собі в такому випадку висвітлювати від свого імені волю народу. Другий аспект який зазначає В. Винниченко є принцип,

який в історію ввійшов під таким трактуванням: «Ворог мого ворога мій друг», а «Друг мого ворога мій ворог». Іншого варіанту не було у воєнні роки.

Третьою історичною проблематикою, яку піднімав В. Винниченко в період першої світової війни, є причини війни. Він мав звичайно свою думку щодо причин війни, які зрештою зводив до простих життєвих узагальнень: по-перше національний фактор, як чинник який спричиняє до постійних військовим конфліктів; по-друге територіальний чинник. Оці два чинники і призводять, виходячи з поглядів В. Винниченка до постійних конфліктів в світі. На думку В. Винниченка ці два чинники спричиняють прояв агресії одних народів по відношенню до інших. Загострення національних і територіальних питань в світі на початку ХХ століття і були тими чинниками, які призвели до першої світової війни.

Четвертою історичною проблемою, яку піднімав В. Винниченко, є проблема рушійних сил історичного процесу. В листі до М. Горького в 1909 році він писав: «Двигателем человека являются, в конечном счете его потребности, желания.» [8, 52].

Отже історію творить не народ чи людина, весь хід історії залежать передусім від внутрішнього світу людини, тобто творять всю історію внутрішні чинники кожної людини. Підкреслюючи цю думку Володимир Винниченко ще в 1911 році зробив такий запис у своєму щоденнику: «Спеціальної психічної здатності «сили волі» немає. Уявляють собі, що мозок чи «душа» мають окремих часток, який заправляє рухом, акцією. Коли в людині є декілька протилежних бажань, то вони мусять боротися між собою. Сильними волею можна називати тільки тих, у яких є сильні, виразно окреслені бажання. Слабкими тих, у яких бажання невиразні, володіють людиною не цілком» [4,34].

Окремо В. Винниченко піднімає у своїх творах таку проблематику як роль натовпу в історичних подіях початку ХХ століття.

Висвітлюючи цю історіософську проблематику Володимир Винниченко розглядає першопричини дії цього натовпу, і намагається пояснити роль кожної особистості а точніше його внутрішнього світу на хід історії в цілому. Цією тематикою В. Винниченко не оминув і першу світову війну саме через цю проблематику, а саме психологією натовпу він пояснював весь хід війни. Він вважав, що класичним початком війни в біполярному суспільстві, де головним аргументом під час розв'язання громадянських конфліктів виступає сила, трансформована в насильство над «іншим», змінюється статус сили маси – з латентного стану вона переходить у фазу активну – це відкриває шлях до зміни форм суспільного буття, що й засвідчив подальший хід історії [2,430-440].

В. Винниченко показує, як у хаосі невизначеності, всезагальної розгубленості, бурхливого пошуку життєвого шляху людина стає самотньою, роздвоєною, дезорієнтованою. Це світ в якому панує інстинкт самозбереження. Між силами добра і зла постійно точилася боротьба, завдяки чому в світі існувала рівновага [3,220-250]; [9,41].

Визначальною рисою поглядів Володимира Винниченка є прагнення поєднати відтворення механізмів функціонування психіки з пошуками метафізичної природи суб'єктивного світу. Криза християнської ідеї виступає феноменологічним фактором людського буття, є відправним моментом пізнання сенсу індивідуального життя [3,252-262].

Отже історіософським поглядам В. Винниченка притаманні деякі особливості у висвітленні своїх позицій стосовно історичних подій початку ХХ століття: критичність у висловленні своїх думок, і пояснення історичних подій за допомогою філософії та психології.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бегей І. І. Володимир Винниченко: штрихи до портрету людини і політика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 48. - К., 2003. - С. 54
2. Винниченко В. Біля машини // Киевская старовина. -1902. - №12. – С. 430-440
3. Винниченко В. Голота // Киевская старовина. -1905. - №2. – С. 88-91
4. Винниченко В.К. Щоденник: У П Т. – Едмонтон: Канад. ін-т укр. студ. комісії; Нью-Йорк; Комісія УВАН: Нью-Йорк, 1980 Т.-І (1911-1920)-500с.
5. Єфремов С.О. Історія українського письменства / Ред. М.К. Наєнко. – К.: Феміна, 1995.
6. Ковальчук О. Натовп на арені історії: актуалізація сили у практиках повсякдення на матеріалі творів В. Винниченка // Дивослово. – 1998. - №6. – С. 9-10
7. Кульчицький С. Солдатенков В. Володимир Винниченко: науково – популярна література, - К.: Альтернатива, 2005. – 373с.
8. Листування Максима Горького з В. Винниченком // Слово і час 1993 № 2. – С. 59
9. Михальчук Н. Криза християнської традиції в малій прозі В. Винниченка // Слово і час. – 2000. - №7. – С. 41
10. Птеродактилі // Винниченко В.К. Публіцистика: наукове видання: Упорядник і редактор В. Бурбела; Українська Вільна Академія наук у США; Національна Академія наук України інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. - Нью-Йорк - Київ:- 2002.
11. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: світогляд, 2005. – 324с.

Анна ДЖУЛАЙ

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.М. Марченко

Істотне зростання масштабів міжнародної трудової міграції в Україні, Російській Федерації та Європейського Союзу актуалізує її дослідження як явища, що має суттєвий вплив на розвиток економіки, соціальної сфери, демографії та інших сторін суспільного життя. Важливість дослідження процесів міжнародної трудової міграції в Україні, країнах

ЄС та в Російській Федерації зумовлена також стрімким зростанням її обсягів та інтенсивності, поширення на всі регіони Європейського континенту.

Міграція – це переміщення, переселення людей, пов'язане із зміною місця проживання на термін не менше шести місяців. Таке переселення може здійснюватися в межах однієї країни (внутрішня міграція), або з однієї країни в іншу (міжнародна міграція). В основі міграційних процесів лежать причини економічного, політичного, соціального, національного, релігійного та іншого порядку [3,7].

Міграційні процеси, якщо вони великомасштабні, мають суттєві наслідки для держави, а тому завжди знаходяться в центрі уваги не тільки міграційних служб, але і соціальних працівників. Недавнє історичне минуле нашої країни підтвердило вплив міграційних процесів на розселення народів і культурно-господарське освоєння територій. Підняття цілини, зростання промислових центрів, урбанізація, поява нових робочих місць, підйом рівня освіти, культури, зміцнення міжнаціональних зв'язків – все це результат міграційних процесів.

Державна діяльність по регулюванню міграційних потоків і наданню допомоги переміщеним особам називається міграційною політикою. Міграційна політика – це сукупність соціально-політичних концесій і поглядів на міграційну ситуацію, що складається в країні, а також конкретних організаційно-правових і соціально-економічних заходів щодо регулювання міграційних процесів, направлених на створення умов для облаштування і соціальної адаптації мігрантів, вимушених переселенців і біженців.

Масштаб міграції привів до необхідності розробки її правової бази. Провідними міжнародно-правовими нормами, які регулюють процеси й потоки міграції, є конвенції ООН, Міжнародної організації праці (МОП), інших спеціалізованих органів ООН. Перш за все це Конвенція ООН «Про статус біженців». МОП з моменту свого створення (1919 рік) прийняла вісім конвенцій, покликаних надати пряму й опосередковану (через національні організації) допомогу при вирішенні проблем мігрантів, забезпечити їхній соціальний захист, охорону здоров'я, поліпшення умов життя мігрантів і їхніх сімей. Слід особливо відзначити Резолюцію ООН від 18 грудня 1990 року і Міжнародну Конвенцію про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей, ряд конвенцій і рекомендацій МОП, прийнятих в 1919, 1935, 1949, 1955, 1976 роках, Європейську Конвенцію про правовий статус мігранта, прийнятий в 1977 році, інструктивні матеріали МОП, Управління Верховного Комісаріату ООН у справах біженців, Міжнародної організації по міграції (МОМ).

Характерна для нинішнього світу інтенсифікація міжнародних міграцій, що є наслідком і водночас одним із вагомих чинників глобалізації, повною мірою спостерігається і на Європейському континенті. У зв'язку з цим така важлива складова інтеграційних процесів, як пересування людей, поряд із вільним рухом товарів та капіталів, є предметом спільних політичних рішень Європейського Союзу [3,15].

Для України міграційна політика об'єднаної Європи становить подвійний інтерес. По-перше, до Європейського Союзу з нашої держави спрямовується досить чисельний еміграційний потік. Активно розвивається також співпраця у царині запобігання нелегальній міграції як серйозній загрози регіональній безпеці. По-друге, євроінтеграційні наміри України передбачають, окрім іншого, досягнення відповідності європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту.

На сучасному етапі процес формування спільної міграційної політики Європейського Союзу значно динамізувався. Демографічні реалії та економічні потреби Євросоюзу, так само, як і міркування внутрішньої та зовнішньої безпеки, потребують його подальшої активізації. Необхідність спільної міграційної політики актуалізується і внаслідок поглиблення інтеграції в Європі. Адже будь-яке рішення в цій сфері, прийняте на національному рівні, невідворотно впливатиме на ситуацію в інших країнах-членах.

Створення єдиного європейського міграційного простору відбувається поступово, іноді нерівномірно і з очевидними труднощами, проте цілком послідовно. Урахування цього процесу в Україні є необхідним, оскільки вона належить до нього як географічно, так і політично (в наслідок євроінтеграційної політики), а головне фактично, завдяки сотням тисяч українців, які працюють, навчаються, укладають шлюби в Європі [2, 29].

Розвиток зовнішнього вектора міграційної політики Європейського Союзу розширює для України можливості співпраці з Євросоюзом у сфері запобігання нелегальній міграції, торгівлі людьми, забезпечення безпеки кордону. Посилення уваги до інтеграції іммігрантів та спрощення порядку легальної трудової імміграції до Європейського Союзу поліпшують умови захисту прав та інтересів громадян України за кордоном, розширюють можливості працевлаштування в країнах ЄС, що за нинішньої економічної ситуації в Україні має важливе соціально-економічне значення.

Разом з тим, з формуванням спільної міграційної політики Європейського Союзу для України пов'язані і певні винятки, що потребують адекватних відповідей. По-перше, запровадження більш відкритої імміграційної політики посилюватиме привабливість Євросоюзу для потенційних мігрантів з України, передовсім висококваліфікованих, що може негативно позначитися на людському та інтелектуальному потенціалі держави і тому вимагатиме нарощування зусиль зі скорочення еміграції, повернення емігрантів на батьківщину. По-друге, розгалужене і деталізоване законодавство в міграційній сфері потребуватиме в процесі інтеграції до Євросоюзу наполегливої праці з його імплементації, досягнення відповідності європейським стандартам.

У Великобританії спостерігається нестача фахівців в області інформаційних технологій, які приймаються в країну незалежно від системи квотування та урядових обмежень. Трудова політика Німеччини базується на укладанні договорів по тимчасовій трудовій міграції з низкою країн Центральної та Східної Європи. Поряд з тим у Франції спостерігається надлишок робочої сили низької кваліфікації через великий потік нелегальних мігрантів, з якими намагається боротися урядова влада.

Результати дослідження, проведені Державним комітетом статистики України, показують, що загальна кількість українських громадян, які працювали за кордоном в 2000 році становила близько 100 тисяч осіб. Фахівці оцінюють кількість українців-мігрантів у світі у 3-5-7 млн. осіб або 5 і навіть у 7 млн. осіб.

Аналіз напрямів міграційних потоків України показав, що серед вибулих з України 65,9% виїхали до країн СНД і 34,1% – до інших країн. Найбільшими центрами офіційного працевлаштування українців в Західній Європі є Німеччина, Франція, Великобританія та Греція, які за оцінками Держкомстату приймають до 30 % всіх легальних емігрантів. Крім того, за останні роки збільшився потік емігрантів до сусідньої Росії [5,386].

Серед основних причин еміграції населення України слід відмітити політичну і соціально-економічну нестабільність, низький рівень охорони здоров'я, реформування освіти, культури та спорту, географічні особливості прикордонних територій. Наслідком цього є високий рівень безробіття за окремими регіонами держави, незбалансована структура спеціальностей на вітчизняному ринку праці і зростання маятникової міграції.

Процес створення внутрішнього ринку для країн Європейського Союзу був тривалим і важким, супроводжувався полемікою між його прибічниками і противниками. Останні вважали, що повне усунення внутрішнього прикордонного контролю може бути загрозою для безпеки окремих європейських країн, а також призвести до розповсюдження наркотиків, сплеску злочинності і нелегальної еміграції. Першим вагомим результатом зусиль активних прибічників інтеграції інтеграційного процесу стало укладання 13 липня 1984 року в німецькому місті Саарбрюккені за ініціативою канцлера ФРН Г.Коля і президента Франції Ф. Міттерана двосторонньої Угоди про ослаблення митного контролю між цими державами.

14 червня 1985 року на базі саарбрюккенських домовленостей у люксембурзькому містечку Шенгені було підписано Угоду між урядами держав економічного союзу країн Бенілюксу, ФРН і Францією про поступову відміну митного контролю на спільних кордонах. Вона стосувалася короткотермінових заходів щодо ослаблення цього контролю і довгострокової програми здійснення зрівняльних заходів. У подальшому довготривала програма стала основою для підписання 19 червня 1990 року Конвенції про застосування Шенгенської угоди, що набрала чинності 26 березня 1995 року. 15 березня 2006 року цей договір був змінений на «Шенгенський кодекс про кордони» [4,14].

Ця Угода передбачає, що всі мігранти мають отримати шенгенську візу, яка дає їм дозвіл перебувати у будь-якій країні Європейського Союзу не більше ніж три місяці. Є три види віз:

- Одноразові та багаторазові візи, згідно з якими тривалість безперервного перебування громадян у країнах Шенгена і загальна кількість їх наступних візитів до них не можуть перевищувати 3-х місяців в межах півріччя з дня першого в'їзду;

- Транзитні візи, що дозволяють їх власникам проїздити через територію Шенгена один раз, двічі або у виняткових випадках кілька разів на територію третьої країни за умови, що термін такого проїзду не перевищуватиме 5-ти днів [7,33].

Шенгенська віза до останнього часу коштувала 35 євро. Але вже з 1 січня 2007 року вартість Шенгенських віз збільшилася з 35 до 60 євро за наполяганням Франції у зв'язку з запровадженням біометричних технологій. Втім Європейський Союз зробив виняток для України як країни, з якою ведуться переговори про спрощення візового режиму. Для громадян України ціна Шенгенських віз у 2007 році залишалася на попередньому рівні.

Умови праці більшості українських громадян за кордоном не відповідають нормативам, встановленим в Україні. Переважна більшість мігрантів має робочий день тривалістю 10 годин і більше. Тільки 10 – 15% з них мають письмові договори з роботодавцем.

Незважаючи на важкі умови праці, близько 70% громадян задоволені результатами поїздок та готові повторити, якщо знову матимуть таку нагоду. За даними опитування домогосподарств мігрантів 2002 року матеріальне становище у сім'ї 41,1% респондентів в результаті покращилося, у 43,1% – покращилося певною мірою. Лише 8,8% заявили, що в результаті міграції їхнє матеріальне становище не змінилося [2,34].

Якщо міграційна політика країн Європейського Союзу спрямована на тимчасове залучення трудових мігрантів з інших країн, то міграційна політика Російської Федерації розвивається в іншому векторі. Пострадянський простір, що включає країни Співдружності Незалежних держав, став центральним напрямом зовнішньополітичних пріоритетів Росії. Засобом об'єднання відповідних дій і кроків у цій площині є використання фактора наявності у країнах Співдружності етнічного російського населення або співвітчизників, до яких Російська Федерація відносить усіх причетних російській національній ідеї. Якщо, з одного боку, наявність співвітчизників можна розглядати як засіб закріплення у внутрішньополітичному просторі країн Співдружності, то з іншого – об'єднуючим чинником, так би мовити, між метрополією і окраїнами, що пов'язує Росію з іншими державами. Провідні російські експерти переконані, що у недалекому майбутньому завершаться відцентрові процеси і посиляться тенденції до єдиного сильного центру – Російської Федерації.

29 жовтня 2003 року був прийнятий «Закон про поправки до закону про громадянство Російської Федерації», який спрощує порядок одержання російського громадянства колишніми громадянами СРСР, ветеранами Великої Вітчизняної війни, дітьми і недієздатними особами, які є іноземними громадянами або особами без громадянства.

Залучення молоді на навчання у російських вузах, на контрактну службу до російської армії сприятиме імміграції до Російської Федерації представників інших вікових груп, за якими «потягнуться» їхні родичі з країн – колишніх республік СРСР [1, 30].

Прийняття поправок викликано також і процесом скорочення населення Російської Федерації. Основним джерелом для залучення відповідного контингенту громадян має стати Україна.

Неврегульованість процесів трудової міграції, масовий виїзд українців на заробітки до Російської Федерації, з яких вагома частка залишається на постійне проживання, отримуючи російське громадянство з погляду державних інтересів є загрозою стабільності і розвитку України.

Переважна частина трудових мігрантів України виїжджають до Російської Федерації на сезонні чи постійні заробітки, що практично є основним джерелом як їх існування, так і їхніх родин. Ці працівники зайняті у тих сферах, що через низьку платню або важкі умови праці є мало привабливими для місцевого населення. За умови, що трудові мігранти приїжджають не на постійне місце проживання, а на заробітки, це значно скорочує витрати на їх соціальне облаштування. Загалом, за оцінками Посольства України у Російській Федерації, кількість українських трудівників у

Росії становить близько 1 млн. осіб, а у сезон – понад 3 млн. З них, за неофіційними даними, легально оформлені працівники – це лише 5 – 7% від їх загальної кількості, переважна більшість наших співвітчизників працює нелегально [5, 390].

Основними районами працевлаштування українських громадян є Москва і Московська область, Республіка Комі, Ханті-Мансійський і Ямало-Ненецький автономні округи, Белгородська, Ленінградська, Ростовська області, Краснодарський та Красноярський краї.

Російські роботодавці, як правило, не зацікавлені в оформленні дозволу на працевлаштування українських працівників, особливо некваліфікованих, зважаючи на пов'язані з цим значні матеріальні витрати. Адже легалізація іноземного працівника передбачає сплату роботодавцем спеціального внеску, розмір якого коливається залежно від кваліфікації робітника. Крім того, легалізація накладає додаткові зобов'язання на роботодавця, зокрема, щодо забезпечення мінімальної заробітної плати, соціального та медичного захисту, належних умов праці, а також позбавляє його переваг, які він має у разі працевлаштування «нелегала»: можливість сплачувати нижчу заробітну плату, ніж російському громадянину, відсутність соціальних зобов'язань, гнучкість у звільненні та наймі на роботу.

Дуже часто легалізація не вигідна і працівникові: навіть якщо його заробіток буде на рівні мінімальної заробітної плати, реальна сума, яку сплатить роботодавець, в результаті буде меншою. Незацікавленість роботодавця у законному оформленні осіб на роботу призводить до того, що 90% трудових мігрантів задіяні у сфері «тіньової» економіки, що контролюється здебільшого криміналітетом. Наслідком цього є численні порушення прав трудових мігрантів [1,32].

Важливою складовою міждержавних міграційних процесів у контексті забезпечення прав трудових мігрантів є потреба вдосконалення процедур перетинання державного кордону України з Російською Федерацією. Серйозною проблемою для українських трудових мігрантів є також несприятливе законодавство Російської Федерації щодо банківських переказів. Так, згідно з законодавством Росії, вивозити і навіть пересилати готівкою іноземну валюту дозволяється лише за умови її попереднього ввезення, переказу або пересилання з наданням відповідних митних чи банківських документів, що суттєво порушує права громадян України, які на законних підставах тимчасово працюють у Російській Федерації, а також права тих, хто працює нелегально.

Така ситуація призводить до того, що переважна більшість громадян України, які працюють у Росії, змушені перевозити зароблені гроші готівкою, часто стаючи об'єктами уваги криміналітету. При цьому, як правило, лише незначна частка громадян України звертається до правоохоронних органів та органів прокуратури Російської Федерації, оскільки довести такі факти надзвичайно складно [2,47].

Водночас, характерним для міграції з України в Росію, на відміну від країн Західної Європи, є те, що значна частка українців перебуває на території Росії на законних підставах, здійснюючи нелегальну лише трудову діяльність. Відповідно, українські трудові мігранти як іноземці, що легально перебувають на території Російської Федерації, повинні користуватися всіма правами і свободами. На жаль, так відбувається не завжди і заважає цьому відсутність відповідних домовленостей на урядовому рівні і механізму контролю за їх виконанням.

В Угоді між Україною і Російською Федерацією про регулювання процесу переселення і захист прав переселенців компетентною стороною з боку України було визначено міністерство юстиції України, у складі якого на той час діяв департамент у справах національностей та міграції. Проте на базі зазначеного департаменту міністерства у 2001 році створено окремий центральний орган виконавчої влади, – Державний комітет України у справах національностей та міграції [6,18].

Отже, у зв'язку із введенням країнами Європейського Союзу та Росією нового міграційного порядку виникає гостра необхідність в укладанні між державами, які є привабливими для емігрантів з України, дво- або багатосторонніх договорів про обмін необхідною інформацією, застосуванні вимог міграційного права в частині консультацій між державами та утворення спільного банку даних про квоти та вакансії. Доцільно було б утворити транскордонні міграційні зони, коли б, при наявності роботи, було можливо працювати у сусідній державі за умови щоденного повернення додому. Такі заходи значною мірою будуть сприяти зменшенню нелегальної міграції.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гайдучський А.П. Характерні риси української трудової міграції за кордон // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 27-33.
2. Економічна еміграція з України: причини і наслідки: матеріали “ круглого столу ” (26 квітня 2003 р., м. Київ) // Інститут дослідження діаспори; Упорядник І.Винниченко. – К., 2003. – 60с.
3. Жуков Г.С. Основы миграциологии. - М.: Ника, 1999. – 131с.
4. Максименко С. Шенгенська конвенція і право людини на вільне пересування та вибір місця проживання // Право України. – 2000. – № 5. – С.14-16.
5. Статистичний щорічник України 2005 / Державний Комітет статистики України. – К., 2006.
6. Указ Президента України “ Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією ” від 18. 01. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. (ВВР), N 6, ст. 18.
7. Український погляд на візову політику країн ЄС., К., 2006 – 153с.

Юлія ЄРЕМЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО РАСИЗМУ

(студентка V курсу факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О. І. Бабак

Протягом всієї, більш ніж 200-річної, історії Сполучених Штатів Америки і включно до кінця 50-х років ХХ століття расизм та расова дискримінація офіційно були закріплені американським правом.

Расизм у США – це не абстрактна проблема, за ним криються конкретні організації, соціальні інститути, суспільні прошарки. Вони пропагують особливу ідеологію, яка захищає і виправдовує практику сегрегації та дискримінації. Расистська ідеологія виникла не із абстрактних уявлень і порівнянь чорної та білої раси, вона відображала фактичні відносини між ними – відношення пригнічення та експлуатації [3, 17].

Боротьба афроамериканського населення проти расизму у США – специфічне соціальне явище. Його не можна ототожнювати з національно-визвольною боротьбою в країнах Азії, Африки, Латинської Америки, оскільки негрівське населення у США не складає особливої нації. Було б примітивно звести її до антагонізму між пригнічуваними і пригнічувачами, оскільки расовий момент відіграє тут суттєву роль [3, 4].

Основи політики американського керівництва у сфері расових відносин були закладені у перші роки молодій Американській республіці. Всі наступні модифікації позицій адміністрації Сполучених Штатів в даному питанні стосувались лише окремих аспектів, не впливаючи на загальний підхід американського керівництва до ролі і місця расових груп і національних меншин.

Одна із найгостріших расових проблем – проблема рабства – має глибоке історичне коріння. Рабство – явище в історії не нове. Воно існувало і в Стародавньому Сході, і в античному світі, рабство було розповсюджене у феодальній Іспанії і Португалії, у Південній Америці. Однак у США склалась особлива ситуація: рабство існувало в країні, яка розвивалася демократичним шляхом, де проголошувалася політична свобода, невід'ємні права громадян. Тому рабство виникло у такій формі, якого історія до цього не знала; у США воно існувало як невід'ємний елемент всієї системи [2,24].

Початок рабовласницької системи в заокеанських колоніях Великобританії було покладено у серпні 1619 р., коли перша партія африканських невольників було завезена у Вірджинію. У всіх колоніях у 1660-1682 рр. були прийняті так звані «кодекси рабства», що узаконювали наступне: чорношкіре населення залишається рабами пожиттєво, а статус раба автоматично успадковується дітьми від батьків. Кодекси забороняли міжрасові шлюби, укладання угод купівлі-продажу між білими і чорношкірими тощо. Безправ'я негрівської меншості було практично абсолютним [4, 225].

У 1776 р. була проголошена Декларація незалежності, у початковий варіант тексту якої була включена стаття, яка рішуче звинувачувала короля Великобританії у насадженні рабства в Америці. Проте дана стаття так і не побачила світ – вона була знята через непримиренну позицію плантаторів Півдня, котрі відстоювали збереження рабства [1, 13].

Прийнята Другим континентальним конгресом, Декларація проголошувала демократичний принцип рівності людей, але не розповсюджувала його на афроамериканців, корінне населення Америки, на інших «кольорових» жителів країни [6, 33].

Конституція США 1787 р. фактично узаконила інститут рабства. Жодна стаття Основного закону республіки не використовувала слово «раб». Хоча становище афроамериканського населення регламентувалося кількома статтями. Розділ 9, стаття І не лише узаконювали работоргівлю, але і виключали його заборону на ближчі два десятиліття, встановлюючи вкрай низькі, майже пільгові, умови на ввезення невольників [4,225].

Унікаючи згадки про рабів, це положення Конституції у подальшому стало правовою основою для вироблення расового законодавства: «чорні кодекси», «закони про рабів-втікачів» та інші аналогічні акти «законодавчого» свавілля [4, 226-227].

Відомий американський історик Вільям Фостер зазначив, що «...конституція ще тугіше затягнула... ярмо безправ'я. Новий основний закон виходив з мовчазного визнання рабства і... перспективи його збереження на невизначений термін в майбутньому» [5, 184].

Правові основи расової політики були вироблені фактично з перших днів утворення США. Проте тиск широких верст населення зумовив правлячі кола переглянути свою позицію і внести у Конституцію низку поправок. Значні зміни були зроблені протягом перших двох років з дня прийняття Основного закону. За цей період у Конституцію було внесено 10 поправок, які склали Біль про права (схвалений Конгресом у 1789 р. і ратифікований 11 штатами до кінця 1791 р.).

Перша поправка гарантувала свободу совісті, слова, друку, право на мирні збори, право звертатися до керівництва з петиціями.

Друга поправка надавала право громадянам носити зброю.

Третя поправка стосувалась заборони розміщення військ у приватних будинках без згоди господаря.

Четверта поправка забороняла необґрунтовані обшуки і арешти осіб або майна.

Наступні чотири поправки стосувались судової системи, а останні дві – загальних питань обсягу наданих прав.

Однак всі поправки обійшли питання про рабство, чорношкіре населення продовжували нещадно експлуатувати і піддавати жорстокому расовому гнобленню [1, 15].

Питання про послаблення расової дискримінації «кольорового» населення та питання скасування рабства замовчувалося владою та творцями конституційних актів. У Південних штатах рабство стало перешкодою на шляху економічного розвитку Північних штатів, про що свідчить розмах боротьби негрів-рабів проти расового гніту (повстання у Вірджинії 30 серпня 1800 р.).

Вперше питання про ліквідацію рабства було поставлено у критичний період Громадянської війни. Прокламація про звільнення рабів (22 вересня 1862 р.) оголошувала їх вільними і зобов'язувала «...виконавчу владу Сполучених Штатів, включаючи військові і морські сили... визнати і забезпечити свободу» даним особам [6, 228].

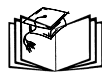
Даний історичний документ фактично підводив підсумки багатолітньої боротьби за ліквідацію рабства, але він не є досконалим і містить у тексті чимало недоліків:

а) особисте звільнення не розповсюджувалося на рабів прикордонних штатів – близько одного млн. осіб ;

б) звільнення носило формальний характер, адже вільні раби не отримали ні економічних, ні політичних прав.

У період Реконструкції у США народжуються марні надії афроамериканців на покращення майбутнього життя. На даному етапі історії світ побачив низку федеральних законів і поправок до Конституції:

а) 18 грудня 1865 р. Конгрес затвердив XIII поправку до Конституції, яка заборонила рабство на всій території США [1, 18]. Остаточна ліквідація системи експлуатації людини людиною стало історичним завоюванням пригніченого населення, всіх демократичних сил США. Але у поправці нічого не говорилося про громадянські права колишніх рабів. Оголошуючи їх формально вільними громадянами, XIII поправка не передбачала надання їм ніяких засобів для існування.

б) Закон про громадянські права або «Акт про охорону громадянських прав всіх осіб в Сполучених Штатах і забезпечення засобів їх реалізації» наділяв чорношкірих американців правами громадян США і декларував їх повне рівноправ'я з білим населенням.

в) У червні 1866 р. Конгрес прийняв XIV поправку до Основного закону. Через непримиренну позицію расистів Південних штатів ратифікація поправки затягнулася майже на два роки. XIV поправка вперше конституційно закріпила рівність всіх громадян, але вона не передбачала жодних гарантій реалізації своїх положень, і поправка не розповсюджувалася на іншу верству пригніченого населення – індіанців.

г) Важливим завоюванням афроамериканського населення на шляху до громадянського рівноправ'я стала XV поправка до Конституції (ратифікована у березні 1870 р.). Вперше державницький документ стосувався виборчих прав чорношкірих.

д) У березні 1875 р. був прийнятий Закон про громадянські права, який вважається одним із прогресивних законів про расові відносини на всій території США. На відміну від попередніх законів, у ньому поряд з формальним проголошенням прав передбачалося надання всім громадянам, незалежно від расового походження чи попереднього підневільного стану, повні й рівні права у користуванні громадського транспорту, відвідуванні місць загального призначення тощо. Закон про громадянські права забороняв расову дискримінацію на всій території країни [4, 232].

Дані законодавчі акти не забезпечили розвиток процесу демократизації американського суспільства. Демократичні перетворення періоду Американських революцій і Реконструкції були зведені нанівець, нові «чорні кодекси» негласно скасували всі завоювання попередніх періодів і фактично узаконили, але лише в іншій формі, існування рабства у Південних штатах. Раби позбавлялися усіх прав, вони оголошувалися вічною власністю плантатора і передавалися у спадок. Діти чорношкірих рабів належали господарю їх матері. Кодекси давали рабовласникам право фізичного покарання рабів, що призвело до встановлення режиму жорстокого терору в країні. «Чорні кодекси» детально регламентували процес повернення рабів-втікачів, а процес навчання афроамериканського населення розглядали як тяжкий злочин. Терор Ку-клукс-клана став опорою законодавчого свавілля [2, 24-26].

У подальшому, до 1957 р., у США не було прийнято жодного закону, спрямованого на покращення становища чорношкірого населення [1, 23].

В історії США склалася всеохоплююча система дискримінації по расовим ознакам. Важливим фактором, що гальмував процес консолідації єдиної американської нації, був інститут рабства і система расової дискримінації, яка вважала «кольорове» населення неповноцінним, пасивним, нездатним до інтелектуальної діяльності. Конституція та Біль про права закріпили в якості основи соціального життя і державної політики расистський принцип «подвійного стандарту» для білих та для чорних. Рабство і расова дискримінація наклали глибокий відбиток на американську націю, оскільки поступово расові переконання глибоко вкорінилися у свідомість білого населення. Расові і етнічні пригнічення продовжують залишатися реальністю, а національне питання у США є складним соціальним феноменом, що справляє помітний вплив на соціально-політичний клімат у державі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зайчук О. В. Права человека и расовая политика США. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 163 с.
2. Иванов Р. Ф. Черные пасынки Америки. – М.: «Молодая гвардия», 1978.– 192 с.
3. Митрохин Л. Н. Негритянское движение в США: идеология и практика. – М.: «Мысль», 1974. – 199 с.
4. США. Конституция и права граждан / Сост. И. А. Геевский, А. А. Мишин, В. М. Миколайчик и др. – М.: «Мысль», 1987. – 365 с.
5. Уильям З. Фостер. Негритянский народ в истории Америки. Пер. с англ. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955.
6. Хрестоматия по новой истории, 1640-1870: Пособие для учителя / Сост. В. Г. Сироткина и др.; под ред. В. Г. Сироткина. – М.: Просвещение, 1990. – С.23-36, 227-228.

Михайло ЖИВОЛУП

УЛЬРІХ ФОН ГУТТЕН ТА РИЦАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ ФРАНЦА ФОН ЗІККІНГЕНА 1522-1523рр.

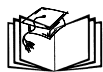
(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор іст. наук, професор С. С. Парсамов

Література про Ульріха фон Гуттена, німецького гуманіста-рицаря першої чверті XVIст, на сьогоднішній день вельми значна. Вона утворює цілу бібліотеку, або, як її порою називають, «гуттеніану».

Інтерес до творчої спадщини мислителя з'являється ще у XVI ст. До його постаті зверталися у добу Просвітництва. Але особливого звучання його погляди набувають у середині XIX ст., в умовах об'єднувального руху, що посилювався в Німеччині. Найбільш значною працею даного періоду стала монографія Д. Штрауса «Ульріх фон Гуттен». Проповідуючи культ геніїв, Штраус представив Ульріха фон Гуттена геніальною натурою, силою німецької нації, що виразила її волю. Він наділяв свого героя не тільки якостями патріота і гуманіста, але і представника феноменальної волі і провидіння.

У радянській історіографії постать гуманіста також стала предметом наукового аналізу. У публікаціях літературознавця Б.І. Пурішева була висвітлена літературна діяльність гуманіста, відбитий його внесок у формування

німецької літературної мови. У статтях відомого історика М.М. Сміріна узагальнені підсумки вивчення гуманістичних і реформаційних поглядів Ульріха фон Гуттена.

Творчість гуманіста аналізується також В.М. Володарським, автором ряду статей і дисертації про Ульріха фон Гуттена. Володарський, на відміну від багатьох попередників, визнавав наявність у Гуттена власної оригінальної доктрини суспільства і держави. Більш того, він виразно відзначав зміну цієї доктрини впродовж десяти років бурхливого життя німецького гуманіста.

Джерельну базу нашого дослідження становить інтелектуальна спадщина Ульріха фон Гуттена. Творчий доробок Гуттена умовно поділяється на чотири групи.

Першу групу складають діалоги, серед них “Фаларізм”, “Арміній”, “Лихоманка” “Вадіск, або Римська трійця”, “Спостерігачі” і “Фортуна”, “Повідомлювач” і “Розбійники”.

Другу групу джерел становлять так звані промови. Серед них, зокрема, “Турецька промова”, “Послання германцям всіх станів” і “Скарга імператорові Карлу”.

Третю групу джерел утворюють листи публіцистичного характеру, адресовані публіці, міським радам, конвентам.

Четверту групу джерел складають віршовані літературні твори – такі, як “Сто п'ятдесят епіграм на імператора Максиміліана”, “Сатира на часи папи Юлія”

Ульріх фон Гуттен народився 21 квітня 1488 у місті Штеккельберг. Він належав до рицарського стану. У молодості здобув освіту на юридичному факультеті Болонського університету. Досить рано почалася кар'єра письменника Ульріха фон Гуттена. Уже у 1511 році він пише свої перші публіцистичні праці. Ульріх фон Гуттен увійшов в історію як німецький гуманіст, письменник і політичний діяч. Він закликав виступити відкритою війною проти папства, покінчити із засиллям князів в Німеччині[3,182]. Ульріх фон Гуттен став ідейним натхненником та безпосереднім учасником рицарського повстання 1522-1523 років під проводом свого однодумця та друга Франца фон Зіккінгена [4,63].

Рицарське повстання, відоме в історії під назвою походу Франца фон Зіккінгена на Трір, було останньою значною подією в історії німецького рицарства, що неухильно занепадало.

Франц фон Зіккінген був відомий своєю ненавистю до князів, особливо духовних, і городян. Карл V дуже поважав його здібності, використовував його як кондотьєра у війні з Францією і всіляко йому покровительствував. Національний рух проти католицизму не залишив Франца фон Зіккінгена байдужим насамперед дякуючи Ульріху фон Гуттену. У серпні 1522 р. Франц фон Зіккінген влаштував у місті Ландау збори імперських рицарів. 13 серпня 1522 р. делегатами з'їзду була підписана “братська угода, яка була покликана зробити рицарство незалежним від князів, звільнити його представників від будь-якої сторонньої судової влади. Похід Франца фон Зіккінгена був спрямований проти курфюрста Тріра і архієпископа Річарда фон Грейффенклау-Фольратса.

Франц фон Зіккінген рушив на Трір. У нього було близько 15000 солдатів, з яких не більше 5000 вершників, коли він взяв в облогу Трір. Облога виявилася невдалою. Курфюрст зумів надихнути своє військо і не хотів і чути про здачу міста або про сплату військової винагороди в 200000 гульденів золотом, яку вимагав чільник рицарів. Після п'яти штурмів Франц фон Зіккінген змушений був відступити, оскільки у нього не вистачило бойових снарядів, а допоміжний загін, який вів йому Ніколай фон Мінквітц з Брауншвейга, був відрізаний Філіпом Гессенським [6, 52-53].

Зіккінген змушений був переховуватися у своїх замках. Проти нього було сформовано коаліцію, до якої увійшли Трір, Пфальц і Гессен. Спочатку князі зайнялися переслідуванням помічників і родичів Франца фон Зіккінгена. Вони узяли Кронберг, вигнали Фривіна фон Гуттена (родича Ульріха) з його володінь, на майнцького курфюрста наклали штраф в 25000 гульденів, на зятя його Флергсгейма – в 1000 гульденів. Переслідування було жорстоким. За декілька місяців було взято і зруйновано 27 замків прибічників Франца фон Зіккінгена. Розраховуючи виграти час, він запропонував князям укласти перемир'я, але останні не погодилися на це, як не погодилися раніше прийняти посередництво імперського уряду опальний рицар. Після Великодня вони з'єдналися під Крейцнахом і попрямували проти замку Ландштуль, де знаходився Франц фон Зіккінген. Він не побажав залишити замок, не дивлячись на поради близьких. Облога продовжувалася недовго. Замок довелося здати після того, як Франц фон Зіккінген був смертельно поранений. Він змушений був підписати принизливу капітуляцію, але ледь підписав її, він помер [6, 56-58].

Сам Ульріх фон Гуттен, як ідейний лідер повстанців, також змушений був тікати від переслідувачів. Він знаходить притулок у Швейцарії, де переховується за сприяння ще одного реформатора Ульріха Цвінглі. Але вже у серпні 1523 року Ульріх фон Гуттен помер.

Рицарське повстання було спробою виступити проти могутньої княжої влади[4,63]. Але поразка цього повстання прискорила політичний занепад одного з важливих станів феодальної держави, позбавило імператора значної підтримки, підсилило владу князів і багато у чому відштовхнуло їх від реформації. Повстання дало поштовх селянській війні.

Факт участі Ульріха фон Гуттена у рицарському повстанні є яскравим аргументом на користь тверджень про політичне кредо рицаря-гуманіста. Майбутнє Німеччини він вбачав у сильній, централізованій, “благій” імперії. Опорою та запорукою такої майбутньої держави мало стати саме рицарство[4,73]. Саме воно, на думку Ульріха фон Гуттена, обмежить тиранічні прагнення князів. Саме воно є носієм давніх німецьких традицій, свободи та справедливості. Саме воно може допомогти імператору правити згідно з критеріями корисності, які сформулював мислитель.

Багато в чому погляди Ульріха фон Гуттена були утопічними та консервативними. Проте, на нашу думку, на повагу заслуговує наступне. Людина з твердими переконаннями, ідеалами, власним баченням майбутнього власної країни та свого соціального середовища не просто доносила свої ідеї до інших, а й поклала своє життя у спробі на практиці реалізувати свої ідеали. І найбільшим з таких ідеалів Ульріха фон Гуттена було відродження німецького середньовічного рицарства.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Себастьян Брант. Корабль дураков. Эразм Роттердамский. Похвала глупости; Навозник гонится за орлом; Письма темных людей. Ульрих фон Гуттен. Диалоги.: Пер. с нем. и лат. – М.: Художественная литература, 1971.
2. Ульрих фон Гуттен. Диалоги, публицистика, письма: Сост. и пер. с латинского С. Маркиша – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 465 с.
3. Володарский В.М. Гуманистические воззрения У. фон Гуттена // Средние века. – Вып. 24. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – С. 160-184.
4. Володарский В.М. Социально-политические взгляды У. фон Гуттена // Средние века. – Вып. 26. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – С. 54-79.
5. Володарский В.М. Эрфуртские гуманисты и Реформация // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С. 151-162.
6. Егер О. Новая история / Всемирная история. – Т.3. – М.: ООО Издательство АСП, 2000. – 720с.
7. Пуришев Б. Ульрих фон Гуттен // Очерки немецкой литературы XV – XVI вв. – М.: Наука, 1955. – С. 131-259.
8. Смирин М.М. Германия в первые десятилетия XVI века и Ульрих фон Гуттен // История немецкой литературы. – Т. I. – М. – Л., 1962.
9. Смирин М. М. Очерки истории политической борьбы в Германии перед Реформацией. – М., 1952.

Ірина ІВАНОВА

ХРИСТИАНСЬКЕ КУЛЬТОВЕ БУДІВНИЦТВО У ХІХ СТ. НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

(студентка VI курсу факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент В. Г. Грінченко

У житті кожного народу релігія і церква відіграють надзвичайно важливу роль. Це особливо вірно по відношенню до тих епох, які віддалені від нас століттями, коли світогляд більшості людей був релігійним. Церква виступала носієм моральних засад і традицій народу, була натхненником для боротьби у важкі часи.

З розвитком історико-архітектурної науки храмові споруди стали об'єктами активного вивчення багатьох науковців. Кожна церква має свою історію, яка завжди тісно пов'язана з історією певного села чи міста, або місцевості, в якій вона була збудована. Проте достатньої кількості цілісних праць з історії християнського культового будівництва саме ХІХ ст. в Україні немає. Є лише різного роду статті, публікації, які частково висвітлюють історію деяких, найбільш значних церков, храмових комплексів. Поряд з цим історія сільських та містечкових церков і досі майже не висвітлена, хоча є не менш цікавою. Причини тут різні: і кропітка робота над архівними джерелами, які не в повній мірі збереглися до цього часу, що майже унеможливило подальше дослідження, і брак досвіду написання історії міст і сіл (вона, на жаль, іноді вважається другорядною, несуттєвою в порівнянні із загальнодержавною передусім мешканцями цих населених пунктів), та й відсутність в більшості випадків самих церковних споруд ХІХ ст. (значна частина з них була знищена в радянські часи), втрата їх основних фондів, що не сприяє дослідженню даної проблематики.

У даній статті ми поставили перед собою дві мети. По-перше – висвітлити стан розвитку християнської культової архітектури ХІХ ст. на території сучасної Кіровоградщини, а саме – становлення і розвиток деяких так званих «малих» (містечкових і сільських) церков та спроба визначення їх стильової належності. Історія ж визначних храмів та соборів (зокрема Єлисаветграда) не є предметом цієї публікації, оскільки дана тема достатньо висвітлена місцевими краєзнавцями: Ю. Матівосом, І. Шевченко, Л. Макей, О. Класовою, Н. Карасовою та іншими. По-друге – показати, що практично всі ті тенденції, які панували в Російській імперії у ХІХ ст. були втілені в культовій архітектурі на всій території сучасної Кіровоградської області.

Архітектура християнських храмів пройшла довгий еволюційний шлях від простих до складних і вишуканих форм. Вони, як правило, будуються на основі трьох символічних фігур – корабля, кола і хреста. Корабель – це засіб довести людину до небесної пристані, коло – символ вічного існування Церкви, хрест – нагадування історії Ісуса Христа, символ джерела і спасіння для християн [4, 9–10].

Загальнодержавні тенденції, архітектурні стилі, які визначали розвиток храмового будівництва в цілому в Російській імперії були притаманні й на території Катеринославської губернії (і, зокрема, в тій її частині, де нині знаходяться окремі райони Кіровоградської області).

Будівництво храмових споруд до і на початку ХІХ ст., особливо в містечках та селах, відбувалося зусиллями переважно самої громади, шляхом залучення до робіт місцевих майстрів та умільців.

Формування нового архітектурно-стилістичного напрямку в Україні, зумовлене суттєвими змінами в економічному і соціально-політичному житті, в цілому відповідало тенденціям розвитку архітектури Російської імперії. Християнські церкви та храми будувалися як на державне замовлення, так і за кошти місцевої громади, приватних осіб, поміщиків, заможних селян.

На території сучасної Кіровоградщини вцілілих зразків християнської архітектури ХІХ ст. надзвичайно мало, майже всі вони були або зруйновані, або перебудовані пізніше під клуби, склади чи комори. Ті ж церкви, храми, що вціліли, були віддані у підпорядкування місцевим громадам, які в останні десятиліття поволі їх відбудовують. Деякі з цих пам'яток включені до реєстру місцевого і навіть загальнодержавного значення (наприклад, Хресто-Воздвиженська церква-усипальня родини Раєвських).

ХІХ ст. почалося символічним актом синоду – заборона будувати храми в «малоросійському стилі» (тобто у стилі українського бароко). Наказом 1801 р. було визначено будувати казенні п'ятикупольні російські храми [6, 6]. В наступному, 1802 р., Новоросійська губернія була поділена на три губернії: Катеринославську (куди і входила частково територія сучасної Кіровоградщини), Миколаївську (з 1803 р. Херсонська) і Таврійську. А вже в 1837 р. «вследствии

обширности и многолюдности» цих трьох губерній вона (тобто Кишинівська єпархія) була розділена на дві самостійні єпархії: Катеринославську і Таганрогську з центром в місті Катеринослав [3, 6].

У першій половині XIX ст. в Російській імперії в цілому панував стиль класицизм. Для храмових споруд цієї епохи характерними є простота вирішення і стриманість декоративного оформлення.

У 1812 р. в Слісаветграді було збудовано церкву, де зараз знаходиться кафедральний собор Різдва Пресвятої Богородиці. Цей храм є характерним зразком класицизму. Дзвіниця до нього була побудована в 1828 р. також за типовим проектом у класичному стилі [2, 334].

Як і по всій Україні, на нашій території були також відомі традиції перенесення дерев'яних церков з іншого місця, іншої місцевості. Так Свято-Миколаївська церква в селі Бірки (Олександрівського району) побудована в 1858 р. Цікаві факти про історію цього храму знаходимо в записках краєзнавця Л. Похилевича: «Церква дерев'яна в ім'я Святителя Миколая до 1858 року знаходилася на галявині, вкритій сипучим піском і через цю незручність того ж року була перенесена на нинішнє місце ...» [2, 337]. В архітектурі цього храму ще відчувався вплив класицизму. Як зазначає краєзнавець «в храмі збереглися первісні деталі інтер'єру, окрасою якого є дерев'яний трьохярусний різьблений іконостас, виконаний у стилі класицизму» [2, 337].

Як уже зазначалося, до нашого часу збереглася Христо-Воздвиженська церква-усипальня родини Раєвських (в селі Розумівка, Олександрівського району) – пам'ятка архітектури загальнодержавного значення. Вона була закладена у травні 1833 р. на місці поховання М. Раєвського. Спочатку церква являла собою усипальню-пантеон у вигляді прямокутного однефного храму з розмірами в плані 11x18 метрів, з невеликим куполом в центрі, з порталом із 12 колон у два ряди з боку головного входу. Колони – доричного ордера, досконаліх пропорцій і бездоганного малюнка, кожна складається з семи збірних блоків, відлитих з чавуну [2, 339].

Будівництво усипальні повністю було закінчено в 1855 р. Тривалість будівництва пояснюється значною його вартістю. Вона велася за ініціативи старшої доньки М. Раєвської – Катерини Миколаївни на кошти її чоловіка – декабриста М.Ф.Орлова і частково бойових друзів М. Раєвського. У 1883 р. онук Раєвського – генерал Михайло Миколайович Раєвський звернувся в Київську консисторію з проханням про реконструкцію Христо-Воздвиженської церкви у зв'язку з малою місткістю її для парафіян і бажанням збільшити родинний склеп, що й було зроблено у 1886 р. За планом передбачалося розширити церкву з півночної, південної та західної сторін, зі зведенням великого світлого купола, прибудовою ризниці й пономарні, пристроєм нових вікон і надбудовою дзвіниці [2, 340]. У більшовицький період тут було зернохосвище і склад отрутохімікатів. Комплексна програма, яка була прийнята за часів незалежності, передбачає повернути Христо-Воздвиженській церкві її початковий вигляд.

Для зведення деяких церков спеціально запрошувалися майстри з інших міст. Церковне начиння замовляли в кращих майстрів, що свідчить про глибоку пошану до церкви та велику релігійність населення.

За переказами церкву у с. Казавчин (нині Гайворонського району) почали будувати на початку XIX ст. (у 1805–1810 рр.). З Калуги було запрошено майстрів Степана Аніконова та його сина Михайла, які разом з місцевими жителями спорудили храм. Церква була дерев'яною на кам'яному підмурку, однокупольна з дзвіницею і освячена на честь Архангела Михаїла. Церква, ймовірно, була невелика, бо у 1876 р. почали споруджувати новий храм, який став найкращим і найбагатшим в окрузі. На дзвіниці встановили 6 дзвонів, великих і малих, що їх привезли з Петербурга. Приводились дзвони в дію за допомогою механічних пристроїв. Підготовку дзвонарі проходили в Києво-Печерській Лаврі [5, 16].

За кошти місцевої громади в Єрусалим було направлено жителя села для посвячення ікони Божої Матері з цього храму. Після освячення ікона була виставлена при вході до церкви. Храм був обнесений огорожею, у якій поєднувалися орнаменти скіфського періоду, візантійської культури, що символізують віру в безкінечність життя [5, 16].

Вартість будівництва даної церкви становила 18 052 крб., а іконостаса, якого малювали кращі майстри Києво-Печерської Лаври, і розписів внутрішніх стін – 3 500 крб. Відомо, що житель села Мартіян Мельник за власні кошти купив для церкви панікаділо діаметром у два метри [5, 16].

У будівництві храмів створених починаючи з другої чверті, а особливо з другої половини XIX ст прослідковується стилістична строкатість, що пояснюється утвердженням в Російській імперії таких архітектурних явищ як еkleктизм (поєднання різнорідних стилевих елементів історичного минулого в одній споруді) та стилізація (більш цілісне використання елементів якогось одного історичного стилю минулого).

В с. Могильне (Гайворонського району) знаходиться храм, збудований на честь Покрови Пресвятої Богородиці, який, згідно розпорядження голови Кіровоградської облдержадміністрації від 7 серпня 1997 р. включений до переліку пам'яток архітектури місцевого значення. Храм був збудований у 1864–1869 рр. на честь звільнення селян від кріпосної залежності за кошти поміщиків Підгорського і Гінцбурга та парафіян. Зведена вона завдяки наполяганню священника Ремезовського [5, 21].

Ця красива архітектурна споруда будувалась із спеціально виготовленої цегли. Її метрові, а подекуди й півтораметрові в ширину стіни, завершувалися угорі банями з позолоченими хрестами. На дзвіниці було встановлено п'ять рівновеликих дзвонів. Найбільший – головний дзвін важив п'ять пудів. Захоплюючим був і внутрішній розпис храму: живописні картини на біблійні теми, дорогі ікони у золотих і срібних обрамленнях, розкішно орнаментований з позолотою іконостас, хоругви із золотої і срібної парчі тощо.

Іоанно-Богословська церква у селі Бандурове (Олександрівського району) побудована в другій половині XVIII століття. Дерев'яний храм з часом потребував заміни і нову цегляну церкву вирішив збудувати в селі почесний громадянин Хома Макарович Бондарев. 1871 р. він звернувся до канцелярії Київського губерньського церковно-будівельного присутствія за дозволом на спорудження храму. До справи був долучений дозвіл Київської духовної консисторії. Справа була розглянута і вирішена позитивно. Хома Бондарев доручив будівництво якомусь «пану Кострицькому». Новий храм був освячений на честь Успіння Пресвятої Богородиці [2, 371].

Досить часто кошти на будівництво церков давали поміщики, або ж виділяли землі. Так, сучасне містечко Хашувате (Гайворонський район) у XVIII ст. мало назву Качучинка і належало роду Потоцьких. У 1754 р. граф

Потоцький виділив землю для церковних потреб, де згодом було споруджено дерев'яну церкву. Вона згоріла у 1862 р. від пожежі. У 1865 р. споруджено новий храм із цегли і освячено на честь святого Миколая Чудотворця. При церкві функціонувала церковно-парафіяльна школа. У ХХ ст. храм був зруйнований.

В селі Червоне (первісна назва с. Темне у нинішньому Гайворонському районі) у 1869 р. було збудовано церкву на кошти парафіян та місцевого поміщика Залютинського. Храм був дерев'яний, на кам'яному фундаменті, однокупольний. Проте на початку ХХ століття церкву закрили, а потім ще й використовували як колгоспний склад [5, 33].

На кошти графа Потоцького в 1860 р. також було збудовано дерев'яний Свято-Успенський храм в с. Таужне (того ж району). У 1895 р. при ньому було відкрито іконокнижну крамницю, а в 1901 р. налічувалось 100 десятин церковної землі [5, 31].

Нерідко відкриття тієї чи іншої церкви відбувалося завдяки наполегливості місцевих священників. Так, у с. Салькове (Гайворонського району), яке належало поміщику А. Підгорському, перший храм було збудовано в 1783 р. на кошти парафіян. У 1897 р. у зв'язку з тим, що церква була тісною і низькою, її розібрали і з придатного матеріалу збудували усипальню на цвинтарі. Новий храм спорудили завдяки наполегливості священника А. Брадучана. Благодійні кошти на будівництво у сумі 4 000 крб. надав селянин Дмитро Максименюк та інші парафіяни [5, 25].

Перлиною храмового будівництва нашого краю кінця ХІХ ст. є Свято-Воздвиженський собор у Бобринці. Ініціатором його будівництва стала сім'я Ворникових, яка внесла значну суму [1, 3]. Перший камінь було закладено у 1886 р., але будівництво розпочато пізніше відомим елісаветградським архітектором Я. Паученком (завершений собор у 1912 р.). Храм має п'ять куполів, що символізують Христа та чотирьох євангелістів.

Зважаючи на обсяг даної публікації ми не маємо змоги навести характеристику більшої кількості храмів (адже в ХІХ ст. будувалось або реставрувалось близько 300 церков). Однак, і те, що висвітлено, як нам уявляється, дає підстави стверджувати, що на території сучасної Кіровоградської області прослідковувалися всі ті тенденції, які були наявні в Російській імперії.

Виявити стилістичну приналежність навіть цих перелічених церков (крім перших двох описаних нами вище зразків та Свято-Воздвиженського собору в Бобринці) ми можемо лише умовно, бо подекуди згадок про зовнішній вигляд, а тим паче про стильову приналежність, не збереглося. Знаючи, що в першій половині ХІХ ст. в Російській імперії панував стиль класицизм, можемо зробити припущення, що й церкви, які були побудовані в цей час, також відбивали елементи цього стилю. Ті ж церкви, що зводились в другій половині ХІХ ст. ймовірно зазнали впливів еkleктизму та стилізації.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Залушко Т. Жито зійшло рясно. // Честь хлібороба. – 2008. – 18 березня.
2. Кузик Б. М., Литвин Л. І. Джерело духовності. Основи православної культури: Навчальний посібник – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2007. – 432 с.
3. Микидонов А. В. К светской и церковной истории Новоросии (XVII–XIX вв.). – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 92 с.
4. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993.
5. Павличук О. А. Православні храми Гайворонщини. Вінниця, «Нілан–Лтд», 2003. – 42 с.
6. Попович М. В. Нариси історії України. – К., АртЕк, 2001.

Іван КАРПУШІН

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ «СМУТИ» ТА «СМУТНОГО ЧАСУ»

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.М. Цигульська

На початок ХVІІ століття в Московській державі відбулася перша громадянська війна, яку сучасники назвали «Смутою». Інтерес до Смути, як суспільного явища, завжди виявлявся досить значний. Учасники подій початку ХVІІ століття пояснювали всі лиха і напасти Смутного часу Божою карою. Особливо за два гріхи: вбивство 15 травня 1591 року в Угличі за наказом Бориса Годунова царевича Дмитра та «обрання» самого Бориса Годунова на царство Земським собором в лютому 1598 року.

На погляді ранніх істориків великий вплив справляла літописна традиція. В.М. Татіщев шукав причини Смути в «шаленій боротьбі знатних шляхетських родів». Водночас він вважав, що «велике лихо» початку ХVІІ століття було наслідком законів Бориса Годунова, який зробив невільними селян і холопів. Отже, В.М.Татіщев першим відійшов від літописного зображення подій і заклав основи наукової концепції Смути [1, 367].

Дворянський історіограф М.М.Карамзін не зумів побачити закономірності у виступах народних мас, він оголошував поведінку усіх верств суспільства, як «розбещеність», і вважав, що Смута була викликана втручанням іноземних ворогів Московії [2, 15].

Великий історик С.М.Соловйов пов'язував Смуту не із зовнішніми, а з внутрішніми факторами - з «поганим станом моралі суспільства», династичною кризою, а особливо з виступами антигромадських елементів: козаків, людей безземельних, бродячих. С.М. Соловйов рішуче відкидав думки істориків, які вважали, що «причиною Смути є заборона виходу селян, зроблена Годуновим» [3, 391].

М.І.Костомаров підкреслював, що козацтво відіграло позитивну роль у захисті кордонів, але їхні бунти підняли «кривавий прапор перевороту Московської землі догори ногами» [4, 280].

В.О.Ключевський вперше розробив цілісну концепцію Смутного часу, як породження складної соціальної кризи. Приводом до Смути, як зазначав В.О.Ключевський, було припинення династії Калити, але її справжні причини полягали в самому устрої держави, в нерівномірному розподілі державних повинностей, які породжували соціальний

розбрат [5,48]. В.О.Ключевський зазначає: «Приховані причини Смути відкриваються при огляді подій Смутного часу в їх послідовному розвитку і внутрішньому зв'язку. Відмінною особливістю Смути є те, що в ній послідовно виступають усі класи російського суспільства, і виступають в тому самому порядку, в якому вони перебували в тодішньому складі російського суспільства, як були розміщені за своїм порівняльним значенням в державі на соціальній драбині чинів. На вершині цієї драбини перебувало боярство; воно і почало Смуту» [5, 27].

С.Ф.Платонов - автор найбільшого монографічного дослідження про Смуту, що не втратила свого наукового значення до сьогоднішнього дня, характеризував початкові етапи в розвитку московської Смути, як династичний і соціальний. За С.Ф.Платоновим, припинення династії у кінці XVI століття породило політичну кризу, підґрунтям якої була давня ворожнеча «московської верхньої влади з родовою князівською аристократією»; виразом цієї ворожнечі була опричнина Івана Грозного, яка підготувала передумови для Смути. С.Ф. Платонов розвинув знамениту схему В.О.Ключевського, згідно якої усі класи російського суспільства послідовно увійшли в Смуту. Розпочали Смуту бояри, потім настала черга дворян, дещо пізніше піднялися низи [6, 291].

Радянські історики переглянули концепцію Смути і висунули на перший план фактор класової боротьби. Смута, писав М.М.Покровський, розпочалася не в горі, а з низу [7, 66]. В Московській державі мав місце потужний вибух класової боротьби - «селянська революція». Поява самозванців не пов'язана з іноземною інтервенцією, а лише з внутрішньою боротьбою. Лжедмитрій I був козацьким царем, який очолив козацьку революцію в Московії [8, 44].

Проблема Смути продовжувала вивчатися російськими вченими-фахівцями історії Московської держави XVII століття. Це Б.Д. Греков, І.І.Смірнов, О.О. Зімін, Д.П.Маковський, В.І.Корецький, Л.В.Черепнін, В.І.Буганов, Б.М.Флоря. Праці Б.Д.Грекова та І.І.Смірнова відкрили нову сторінку у вивченні подій початку XVII століття. Дослідивши історію селян, Б.Д.Греков дійшов висновку, що саме закріпачення селян наприкінці XVI століття стало підґрунтям для повстань початку XVII століття [9, 310]. І.І.Смірнов відкинув уявлення про самозванський рух як прояв селянсько-козацької революції [10, 291].

За радянських часів термін «Смута» фактично не вживався. Радянський енциклопедичний словник, датований 1987 роком, пояснював його так: «Смутний час» («Смута») - термін для визначення подій кінця XVI- початку XVII століть в Московії. Запроваджений російськими письменниками XVII століття, вживався дворянськими і буржуазними істориками» [11, 1230]. В Смуті вбачали прояв анархії, антисуспільний бунт низів. М.М.Покровський доповнив термін новими фактами, побачивши в Смуті ланцюг народних повстань. Однак І.І.Смірнов відкинув поняття «Смута», оголосивши його буржуазним. В літературі утвердився термін «інтервенція», а самозванця Лжедмитрія I стали розглядати виключно як знаряддя іноземних інтервентів. Тим самим ігнорувався факт підтримки самозванців соціальними низами. Вивчення Смути стали проводити за деякими, в значній мірі ізольованими один від одного напрямками: одні історики обмежувалися вивченням Селянської війни, інші польсько-шведської інтервенції. Вступивши в суперечку з І.І.Смірновим, О.О.Зімін зауважив, що Селянська війна не припинялась на протязі всього періоду з 1603 по 1614 роки, була стрижнем процесу історичного розвитку даного періоду. Називаючи Лжедмитрія I іграшкою в руках польських магнатів, О.О.Зімін в той же час пов'язував його успіх з наростанням Селянської війни на південних окраїнах країни і з повстанням низів у Москві [12, 99].

Д.П.Маковський також розглядав усі події «Смутного часу», як послідовні етапи Селянської війни, але при цьому він називав Лжедмитрія I вождем революційного плебсу і козаків, а події початку XVII століття трактував як ранню форму буржуазної революції [13,295]. Фактично Д.П.Маковський спробував відродити концепцію Смути, яка була розроблена школою М.М.Покровського. Однак, ця спроба не отримала підтримки з боку інших істориків.

Слід підкреслити заслуги в розробці даної проблеми сучасних істориків Росії – Р.Г.Скриннікова[14] та А.Л.Станіславського[15]. Вони вперше (і що особливо важливо) за радянських часів наважилися пустити в науковий обіг поняття «Смута» і «громадянська війна». На сьогоднішній день загальноновизнаним в історичній літературі є поняття «Смути», яке міститься в праці російського історика М.В.Старікова: «Смута – це міждинастичний період (1598-1613), під час якого в боротьбі за владу неодноразово змінювалися правителі Московії: Борис Годунов, Лжедмитрій I, Василь Шуйський, Лжедмитрій II, «семибоярщина», польський королевич Владислав, Михайло Романов. Смута являла собою громадянську війну, яка проходила під знаком утвердження «справнього», «доброго» царя; країна стала об'єктом іноземної інтервенції, проти якої виступили народні ополчення, що вигнали загарбників» [16, 209].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Татищев В.Н. История Российская. Т. III. М.: «Мысль», 1976. 530 с.
2. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. 2. М.: «Мысль», 1940. 430 с.
3. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 4. М.: «Мысль», 1960. 450 с.
4. Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства в начале XVII в. М.: Современник, 1994. 799 с.
5. Ключевский В.О. Соч. Т. 3. М.: «Мысль», 1988.414 с.
6. Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI – XVII вв. М.: «Мысль», 1947.518 с.
7. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. Ч.1. М.: «Мысль», 1946. 150 с.
8. Дубровский С.М. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. // Крестьянские войны. М., 1939. 120 с.
9. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. Кн. 2.М.:«Мысль», 1954. 511с.
10. Смирнов И.И. Восстание Болотникова. М.: Современник, 1987. 382 с.
11. Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1987. 1600 с.
12. Зимин А.А. Вопросы истории Крестьянской войны в России в начале XVII в. // Вопросы истории. 1958. № 3. 150 с.
13. Маковский Д.П. Первая Крестьянская война в России. Смоленск, 1967. 480 с.
14. Скринников Р. Г. Россия в начале XVII века. Смута. М.: «Мысль», 1998. 283 с.
15. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII века. М.: «Мысль», 1990. 346 с.
16. Стариков Н.В. История России с древнейших времен до XX века. М.: Изд. ПРИОР, 2000. 464 с.

Тетяна КРАВЦОВА

АГРАРНА ПОЛІТИКА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

*(магістрантка факультету історії та права)**Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент В.К. Кіжун*

Розбудова незалежної Української держави в число першочергових завдань поставила реформування аграрного сектора економіки. Це вимагає наукового обґрунтування соціальних наслідків запровадження нового типу виробничих відносин на селі, державного регулювання розвитку ринкової інфраструктури, врахування історичних традицій та менталітету українського народу.

Пошук шляхів виходу із соціально-економічної кризи неминуче ставить питання про оцінку історичного досвіду аграрних перетворень, відслідкування ефективних методів господарювання. Йдеться саме про власний досвід молодшої держави, оскільки непродумане копіювання зарубіжного, нехай і кращого, досвіду без врахування традицій та менталітету українського селянства може не принести очікуваних результатів.

У зв'язку з цим непересічне значення має аналіз спроб провести земельну реформу урядом Держави П. Скоропадського: його прагнення встановити стан міцних селян господарів, налагодити систему державного регулювання розподілу земельної власності, сприяти землевпорядкуванню. Повчальними є не лише здобутки, але й фатальні прорахунки в практиці здійснення аграрної реформи за доби Гетьманату, адже саме невирішення земельного питання у 1918 році стало однією з основних причин падіння Української держави.

Першорядність аграрного питання в долі української революції спонукало істориків до інтенсивного вивчення земельних відносин в період Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Історичні праці у яких розглядається земельна та продовольча політика Гетьманату можна умовно поділити на декілька груп.

Перша група – представники так званої «уенерівської школи», серед яких такі діячі Центральної Ради та Директорії, як В. Винниченко, П. Христюк, а також їх послідовники - звинувачували уряд П.Скоропадського не лише у реставрації дореволюційних відносин, а й у "неукраїнстві" російського генерала, який спираючись на підтримку окупаційної армії, встановив на Україні військовий режим із засиллям німецько-австрійських та поміщицьких каральних експедицій [2;15].

Друга група - автори консервативного напрямку, серед яких Д.Дорошенко, Н. Полонська-Василенко – котрі здебільшого позитивно оцінювали аграрну політику уряду П.Скоропадського [3;10].

Третю групу визначає радянська історіографія, яка представлена як монографічними працями М. Рубача, Н.Супруненко, Є.Скляренка, В.Тичини та інших, так і колективними працями з історії революції та громадянської війни[11]. За радянською історіографією, яка виходила із фундаментальних принципів марксистсько – лєнінської методології гетьман був ставлеником буржуазно – поміщицьких кіл України та політичною маріонеткою німецько – австрійського військового командування, а його аграрна політика спрямовувалась на встановлення дореволюційних відносин на селі. Проте, на наш погляд, розглядати наукову спадщину радянської доби з цієї проблеми у негативному плані буде не зовсім правильним. Оскільки незважаючи на певну селективність при підборі джерел та однобічну інтерпретацію історичних фактів, радянські учені ввели в науковий обіг значний обсяг раніше невідомих архівних документів. Які можуть використовуватися сучасними дослідниками звичайно за умови відповідного джерелознавчого осмислення.

Нарешті, четверту групу складають сучасні історики України та діаспори, які з віддалі часу намагаються дати об'єктивну оцінку подіям 1918 року. З середини 90-х років вони отримали доступ до раніше утаємничених архівних масивів часів Української Держави, з'явилися можливості до прямої дискусії між представниками звільнених від ідеологічних пут вітчизняних істориків та дослідників з діаспори.

Природно, що сучасні дослідники зазнали на собі певного впливу історіографічної традиції й умовно можуть бути віднесені до adeptів Української Держави 1918 року та її критиків. Перші з них цілком позитивно оцінюють наміри Павла Скоропадського провести реформи на користь малоземельних селян і таким чином створити потужну соціальну базу режиму [8]. Другі наголошують, що реальна аграрна політика призвела до реставрації поміщицького землеволодіння [12]. У останні роки з досліджуваної проблеми були підготовлені дисертаційні праці С.С. Мякота, Ф.Н. Проданюка, Н.А.Ковальвої [6] в яких відображені певні аспекти аграрної політики Української Держави.

Отже, наявність різних поглядів в оцінці земельної реформи Гетьманату свідчить про необхідність подальшої поглибленої розробки цієї важливої наукової проблеми. Виходячи з цього автор публікації ставить такі дослідницькі завдання: проаналізувати головні складові аграрної політики уряду П. Скоропадського та її наслідки.

Розробка та проведення земельної реформи стали першочерговим завданням для усіх національних урядів, які виникали на терені українських губерній колишньої Російської імперії, склавши основний зміст їх аграрної політики. Уряд П. Скоропадського отримав у спадщину суперечливе у своїх настроях українське село. Анархія розповсюджена в ньому не могла нівелювати прибічників та противників соціалізації землі, здійсненою Центральною Радою. Більшу частину села задовольнила ситуація, яка склалась на весні 1918 року. Зможніші стани, що теж виграли від ліквідації латифундій, остерігалися соціального максималізму есерівської політики. Поміщики та експропрійовані верхи українського села бажали лише відновлення дореволюційних порядків. Саме вони підтримували організований колишніми союзниками УНР переворот і саме на них опирався новостворений уряд П. Скоропадського.

Уряд Української Держави при розробці організаційних підвалин аграрної політики змушений був рахуватися з вимогами німецько-австрійського командування, за виконання яких останнє погоджувалось на державний переворот 29 квітня 1918 р. Чільне місце серед них займало відновлення права приватної власності на землю з можливим її відчуженням тільки за плату. До того ж і власні погляди провідних діячів Гетьманату з цих двох пунктів аграрної політики збігалися з поглядами німецько-австрійської сторони. В результаті, 29 квітня 1918 р., в день обрання

гетьманом П. Скоропадський видав маніфест – «Грамоту до всього українського народу»[7], яким проголосив відновлення права приватної власності, свободу укладання договорів з купівлі - продажу землі. Відтак були реставровані дореволюційні порядки в аграрному секторі. У той же час урядові повідомлення засвідчили наміри провести земельну реформу.

Підготовка і проведення земельної реформи покладалися на Міністерство земельних справ. Роботу якого очолював В. Колокольцев – учений агроном, харківський земський діяч, людина чудової репутації, що мала тверді наміри провести розумну земельну реформу. Міністерство земельних справ стало базою функціонування урядової комісії з вироблення проєктів земельної реформи. До складу комісії входили урядовці, учені-агрономи, представники політичних партій, очолив її В. Колокольцев. Одночасно велась розробка низки законодавчих актів, які мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Кабінет Міністрів змушений був узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. З врахуванням цих обставин 27 травня 1918 р. урядом було видано закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» [13]. Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (що передбачалось продовольчими зобов'язаннями перед союзниками). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути власникам земель усі сільськогосподарські витрати, зроблені після жнив 1918 року, а також сплатити всі державні, земельні податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невласниками земель, останні повинні були пересіяти й повернути урожай хазяям земель. В разі виникнення спірних питань вони мали розглядатися окремими комісіями призначеними міністерством земельних справ.

14 червня 1918 р. після тривалої підготовчої роботи було затверджено надзвичайно важливий в контексті земельної реформи законопроект під назвою «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» [9]. Згідно якого одна фізична або юридична особа могла купувати через Державний земельний банк ділянки розмірами не більше 25 десятин. Земельні товариства окремих приватних осіб могли набувати землі, площа яких у сукупності не перевищувала б кількості, яку мали право купувати усі члени товариства, враховуючи право кожного на 25 десятин. Закон не мав імперативної дії щодо поміщиків, котрі не бажали продавати свої землі. Про відчуження земель великих власників, деклароване після приходу до влади вищими державними органами гетьманату, у ньому не йшлося. Цей акт нічого не гарантував незможним селянам, він тільки констатував, що вони мають право придбати землю до 25 десятин, однак незрозуміло за які кошти і у який спосіб, адже у законі фігурували установи, які у той час на законних підставах ще не функціонували (Земельні комісії створено законом від 15 липня 1918 р., Державний земельний банк ухвалено законом від 16 липня 1918 р.). Відтак, даний закон визначив лише одну, хоча винятково важливу позицію майбутньої реформи – норму землеволодіння до 25 десятин. Таким чином, один з найважливіших законів держави, який міг би стабілізувати ситуацію виявився функціонально недієздатним.

Можливо, гетьманська влада намагаючись пристосувати аграрне законодавство до поточних потреб прискорювала його ухвалу, що негативно позначалося на якості прийнятих актів.

Прийняття закону 14 червня про право продажу та купівлі землі показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але і гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б могла забезпечувати на всіх рівнях реалізацію земельної реформи.

Оскільки Кабінет Міністрів аграрні перетворення планував розробити на основі дореволюційних порядків у аграрному секторі, то, в результаті, основною проблемою на селі весною та влітку 1918 р. стало питання відновлення власності. У зв'язку з цим вимагала вирішення проблема запровадження порядку відшкодування збитків. Факти засвідчують, що спроби уряду розв'язати цю проблему шляхом запровадження спочатку земельних, потім - земельно-ліквідаційних комісій успіху здебільшого не мали. Не виправдав сподівання на мирне врегулювання відносин селян та поміщиків запровадженій у комісіях принцип "полюбовного" вирішення справ. Поміщики, не сподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми егоїстичними інтересами, надавали переваги силовим методам повернення майна. До того ж, прийнявши 4 липня 1918 р. рішення надавати право поміщикам вказувати розмір збитків, Кабінет Міністрів сам провокував їх надмірні вимоги.

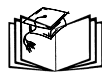
Результатом повернення до дореволюційного стану аграрних відносин, з одного боку, і затягування проведення земельної реформи, з другого, стало гостре незадоволення селян політикою уряду.

Враховуючи ці внутрішні прорахунки 4 липня Рада Міністрів змушена була ухвалити закон «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства» [9]. Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства.

Крім того, прогнозуючи можливі наслідки від недоотримання врожаю для внутрішнього споживання і для взаємин з німцями, Кабінет Міністрів у середині липня ухвалив закон «Про передачу хліба 1918 року в розпорядження держави» [13]. У засіки держави мав надійти весь тогорічний урожай, за винятком харчування й господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що в тих, хто ухилитиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано із 30 % знижкою в ціні. В силу цих обставин було ухвалено запровадження хлібної монополії, міністерство продовольства отримало право реквізиції хліба. На період із 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на хліб та хлібопродукти з подальшим зниженням на 25%, що викликало неминучу протидію з боку селянства і поміщиків.

Важливе місце у запланованих реформах представники гетьманату відводили Державному земельному банку [5]. Його практична діяльність розпочалася 1 вересня 1918 року, основне завдання земельного банку полягало у створенні міцних дрібних селянських господарств і наданні їм всілякої підтримки в підвищенні продуктивності праці. Документи свідчать, що банк за рахунок свого земельного фонду не міг задовольнити навіть потреби заможних селян, попит яких

на землю перевищував пропозицію у декілька раз. Таким чином, такий ключовий інструмент перерозподілу землі як Державний земельний банк в силу об'єктивних причин діяв неефективно.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мали наміру. Усе більшого розмаху набувала здача землі в оренду. Водночас головний промотор реформи В. Колокольцев розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі у поміщиків, а відтак і швидке завершення реформи неможливе. Отже його погляди на перспективи її проведення не відповідали, а ні поглядам гетьмана, а ні сподіванням німецького командування.

Після відставки міністра земельних справ В. Колокольцева, усвідомлюючи всю небезпеку затягування реформи, гетьман П. Скоропадський активно почав займатися питаннями її розробки. Під його керівництвом була сформована представницька комісія з питань земельної реформи. Проте стрімкий перебіг внутрішньо - політичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяла налагодженню роботи комісії. П. Скоропадський і уряд піддавалися могутньому тиску протидії земельній реформі з боку таких впливових організацій, як Всеукраїнський союз земельних власників та Протофісу (об'єднання представників великої буржуазії) у жовтні - листопаді 1918 р. їх представники фактично заблокували роботу очолюваної гетьманом великої земельної комісії. У питаннях аграрної реформи гетьман не мав підтримки й політичних партій - ані лівих, ані правих. Перші не сприймали гетьманат ідейно й готувалися до його повалення, другі стояли на сторожі інтересів великих землевласників.

За наказом П. Скоропадського новий міністр земельних справ В. Леонтович підготував пакет законопроектів на розгляд уряду. Фактично це були напрацювання комісії В. Колокольцева. Рада Міністрів в основному схвалила проект земельної реформи, проте визнала за необхідне продовжити роботу створеної гетьманом комісії, але подальшу трансформацію земельних відносин в Українській Державі зупинив плин часу. 14 грудня 1918р. війська Директорії вступили до Києва і П. Скоропадський був змушений зректися влади і незабаром виїхав за кордон.

Отже, підсумовуючи, є підстави констатувати: основними завданнями Кабінету Міністрів у першій половині 1918 р. стало відновлення поміщицького землеволодіння та налагодження ефективного використання сільськогосподарських угідь.

На кінець літа 1918 р. уряд, а також і сам П. Скоропадський постали перед необхідністю провести радикальні зміни на селі з метою стабілізувати ситуацію в країні. Окремим інститутом аграрної політики гетьманату стали урядові комісії з вироблення основ земельної реформи. Склад цих комісій, представлений в основному реакційно налаштованими поміщиками - членами Союзу земельних власників та Протофісу, у жовтні - листопаді 1918р. їх представники фактично заблокували роботу великої земельної комісії.

Стратегічним прорахунком влади була відсутність твердості саме у забезпеченні основної умови здійснення земельної реформи - примусового відчуження державою хоча б частини латифундій. Уряд Української Держави мав усі підстави застосувати елементи примусу для розв'язання основного соціально-економічного завдання на селі - наділення землею малоземельних селян. Його вирішення призвело б до буржуазно-демократичного розвитку країни, заспокоєння значної частини селянства, а, отже, сприяло б розширенню соціальної бази уряду. Невирішення земельного питання стало однією з основних причин падіння Української Держави.

Досить суперечливими були також причини, мотиви, соціальні та політичні наслідки продовольчої політики П. Скоропадського загалом та запровадження хлібної монополії зокрема. Створивши за вимогами німців систему заготівлі хліба у вигляді Державного хлібного бюро, уряд Української Держави використав її для підпорядкування своєму впливу експортні поставки хліба.

Однак засоби втілення монополії були вкрай непопулярні серед сільського населення - від малоземельних до поміщиків, що, в свою чергу, призводило до зростання опозиційних настроїв більшості населення України до діяльності уряду на продовольчому ринку.

Загалом, чітко простежується марність спроб уряду провести соціально-економічні зміни, спираючись на вузьку базу консервативно налаштованих станів суспільства. Неодноразово декларовані урядом зобов'язання провести земельну реформу заради створення широкого стану хліборобів-власників - міцної опори державності - залишилися на рівні положень тимчасового закону про купівлю та продаж землі від 14 червня 1918 р. та закону від 18 жовтня 1918 р. про передачу до фонду ДЗБ державних земель. Оскільки землі селянам за цими законами поступило небагато, аграрна проблема так і не була розв'язана. Гіркий досвід непродуманих та нерішучих заходів у проведенні назрілих соціально-економічних змін повинен враховуватись і на сучасному етапі існування Української держави.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Борисов В.І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917-1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореф. дис. докт. іст. наук. - К., 1993.
2. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. - К., 1990.
3. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923): К., 2002.-Т. 2. - С 197.
4. Корновенко С.В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 -1921)//Український історичний журнал. 2008. №4. - С.74.
5. Лозовий В. Аграрна політика уряду П.Скоропадського і селянство // Київська старовина. 2005. №3. - С.94.
6. М'якота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1997; Проданок Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук - К., 1997; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1999.
7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресів, В.П. Ляхощкий, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка. - К.: Вищ. шк., 1997. - Ч. 1.
8. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 - 1919рр. Історико генетичний аналіз. - К., 1995; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. - К., 1997; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. - К., 2003.

9. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. 2006 №3, - С.77.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 рр. - К., 1992.
11. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К., 1975; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 - 1920). - М., 1966; Скляренко Є.М. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетманщины в 1918 г. - К., 1960; Тичина В. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г. - Х., 1969.
12. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999; Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. - К., 1998; Литвин В. Україна доба війни і революції (1914 -1920 рр). - К., 2003.
13. Хрестоматія з історії держави і права України. Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навч. закладів/ За ред. В.Д. Гончаренка. - 3 – те вид., перероб. уклад. В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. - К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. - С 309.
14. Там само. - С 310.
15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. - Т.3. - Прага, 1921.- С. 58.

Олексій ЛІТВІНОВ

«ПОВСТАННЯ СЕМЕНА ПАЛІЯ 1702-1704 рр. В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН»

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент К. С. Мельничук

XVIII століття в історії України має неабияке значення. Це час, коли більша частина України була інкорпорована до складу Російської імперії – змінився адміністративний поділ, скасовано гетьманство, зруйнована остаточно Запорізька Січ. Три поділи Польщі безпосередньо зачепили і долю українців, які жили на підвладних Речі Посполитій територіях. Тому дуже важливо дослідити цей період, який був насичений постійними доленосними змінами для українського народу.

У вітчизняній історіографії питання повстання Палія торкалися в своїх роботах більшість вчених – М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Д. Яворницький, О. Гуржій, В. Смолій, Сушинський та інші. Було виділено декілька підходів. Перший, якого дотримувались дорадянські історики і історики незалежної України полягає в тому, що повстання Семена Палія розглядається як козацько-селянський рух, що мав на меті утвердити козацький спосіб життя і організації праці на Правобережжі. Другий підхід істориків радянського часу зміщує акцент в розгляді повстання Палія на соціальний аспект і розглядає цей рух як складову класової боротьби селян і робітників початку XVIII століття. Третій підхід, найбільш зважений, належить Наталії Яковенко [10, 240-242]. Вона стверджувала, що романтичний образ Палія в народному фольклорі не є тотожним дійсності і Палій за допомогою повстання просто хотів утримати владу. А його популярність була зумовлена орієнтацією на широкі незаможні маси населення, так звану голоту Ми ж будемо дотримуватися останнього підходу, хоча для повного розуміння проблеми не треба відкидати і інші.

Роки діяльності Семена Палія припадають на той складний період національної історії, коли українське територіальне питання набуло міжнародного значення, а кожна з оточуючих Україну країн (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство) прагнуло не допустити утворення на європейській карті самостійної козацької держави [4, 184].

Частину Задніпров'я, тобто землі від Дніпра до Дністра, за миром 1689 року між Росією, Туреччиною і Польщею, було визнано нейтральною й обернено на пустелю без міст і населення. Тим часом утиски нижнього стану в Лівобережній Україні в часи гетьманування Самойловича й особливо Мазепи, змушували людей полишати села й міста на Лівобережній Україні й утікати на Україну правого берега Дніпра, визнану за трактатом 1689 року нічиєю. До того ж ще з 1683 року польський король Ян Собеський відкрито вступив у боротьбу з Туреччиною й вів цю боротьбу до 1691 року. Потребуючи бойових сил, Ян Собеський не тільки не перешкодив переходові козаків у пустельний край і не лише дозволяв їм заселяти вибрані ними місця, а навіть звернувся з королівським універсалом до козацьких вождів, оголошуючи, що він надає козакам у повну власність весь пустельний край між Дніпром і Дністром, а за це просить їх допомагати йому в боротьбі проти турків. З огляду на цей універсал маса простого народу й козаків, невдоволених порядками, запровадженими на Лівобережній Україні, ринула на правий берег Дніпра і згодом там з'явилися села, міста й козацькі полки [9, 140].

Переселенці на Правобережжя прибували не лише з Лівобережної України. Причин, які спонукали представників різних верств населення переселятися на нові землі, було кілька. Зокрема, це великі феодалні повинності в західноукраїнських землях, бажання знайти кращі умови життя, велика кількість «вільної», незайманої землі на півдні Правобережної України та правове «відродження» стану правобережного козацтва. Тому поодинокі, а то й цілими групами вони тікали з Волині, Київського Полісся, західноукраїнських земель на спустошені землі, при цьому часто залишаючи напризволяще худобу і нерухоме майно, яке автоматично переходило у повну власність панів [6, 96].

Весь цей процес міграції і заселення нових територій відбувався під керівництвом козацьких ватажків. Одним із них був Семен Палій. Літопис Григорія Граб'янки подає нам про нього такі відомості: «З-посеред тих вільноохочих запорозьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпр'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські - на Бучаки, в Білгородщину та Очаків – і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже впродовж кільканадцяти років

побивав їх, побивав з великою користю для Корони Польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувачи численні міста своїми залозами, він жив як удільний пан. Його вільно охоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами кримські та білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши про все те і заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і у в'язницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кавалерійським військом, з німецькою та польською піхотою рейментаря. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, а сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства, та, маючи приязнь царської величності та польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був [3, 944-945].

Як бачимо, Семен Палій фактично володів певною територією, збирав там податки і здійснював керівництво за козацькими звичаями. Це, звісно, не могло подобатись Польщі, яка до цього часу володіла Правобережжям. І поки Палій був надійним заслоном проти турків і татар, доти він був потрібен. Але така ситуація не могла тривати довго. З іншої сторони, Московська держава бачила, що Палій послаблює Польщу своїм володарюванням, але вона теж не допустила б постійного зміцнення Палія і поширення його впливу. А вплив уже відбувався, адже людей більше приваблювали козацькі порядки на Правобережжі і вільне господарювання, аніж кріпацтво, яке починало набирати оберті на Лівобережжі. І це не могло не занепокоїти Москву.

Разом з Палієм Правобережжя заселяли й інші полковники – Самусь, Абазин та Іскра. Вони зуміли поєднати традиції та нові методи керування у полках і надали перевагу осілому, землеробському способу життя, тобто враховували бажання різних верств населення вільно господарювати на своїй землі. Такі заходи козацького керівництва сприяли успішній колонізації. Так, лише в полку Семена Палія кількість козаків зросла з 880 чоловік у 1691 році до 2-3 тисяч у 1693 році [6, 99].

Мандрівний священник Лук'янов, перебуваючи у Фастові, писав, що місцеві продукти дуже дешеві, і навіть дешевші за київські (це, до речі, свідчить як про сприятливі економічні умови господарювання, так і про сільськогосподарську розвиненість даного регіону). А чим далі священник від'їжджав від Фастова, тим ціни зростали вдвоє, а то й утричі [6, 100].

Згодом Палію спало на думку, що надійніше житиметься не під польським королем, а під російським царем. Отож Палій почав просити прийняти його в російське підданство. Але московський уряд, боячись порушити мир з Польщею, відхилив прохання Палія [9, 140]. Під владою Палія опинилася значна територія Правобережжя – майже самостійна держава, яку, до речі, можна було б і проголосити державою, аби лишень Семен Палій розумів значення такого акту, а не прагнув будь-що добутися «під високу царську руку» російського монарха [8, 232].

1702 року Польща нарешті вирішила скасувати козацький устрій на Правобережжі. Але козаки і простий народ не збиралися повертатися до старих порядків. Почалися активні військові дії. Крім Палія в повстанні брали участь і інші полковники. Які заселили край.

Самусь приєднався до повстанців Палія і 1702 року розгромив польське військо під Бердичевом, захопивши при цьому весь польський обоз. Натхнений цією перемогою, Самусь взяв в облогу добре укріплену Білу Церкву і протримавши її в облозі майже два місяці, здобув. А згодом штурмом здобув добре укріплений Немирів.

Повернувшись на початку 1702 року з Північної війни в Україну, полковник Іскра почувався досвідченим воїном, полководцем, і, не дуже афішуючи цього, поглядав у бік гетьманської столиці. Як і свого часу його батько, він вважав, що може претендувати на булаву, репрезентуючи проросійську частину козацтва. З цих міркувань, Іскра приєднується до повстання Семена Палія. Зокрема, він зі своїм полком громив військо поляків у битві під Бердичевом [8, 242].

Цар Петро I у серпні 1704 року у місті Нарві через посередництво посла, воєводи Хелмінського Томаса Дзялинського уклав угоду з королем Августом II. Річ Посполита вступала у війну з Карлом XII. Росія обіцяла їй військову допомогу, 200 тисяч рублів щорічної субсидії і повернення регіону (конкретно Білої Церкви й тамтешньої фортеці). Цар також брався придушити повстання на Правобережній Україні, яке спалахнуло в 1702 році і з яким польська адміністрація нічого не могла вдіяти [5, 76]. Приблизно те ж саме передбачали десять «Секретних статей» коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського до російського монарха [2, 63-64].

У червні 1704 року за наказом Мазепи було заарештовано С.Палія, а Білу Церкву захоплено. Петру I Мазепа написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні [2, 63].

Мазепа упорався з рухом Палія давнім і геть неоригінальним способом: запросив ватажка на бенкет до своєї ставки, добряче напоїв, зв'язав і відправив до Батурина, а звідти, з відповідним листом на ім'я царя – до Москви. Мазепа звинуватив Палія в тому, що він налагоджує відносини зі шведами, ворогами Росії. В Москві повірили цій версії гетьмана і Палія заслали до Сибіру [8, 232-233].

Розуміючи, що повстанню кінець, Самусь склав свої повноваження наказного гетьмана в 1704 році. Разом з ним покійно схилив голову перед Мазепою ще один ватажок повстанців – полковник корсунський Іскра. Приймаючи від нього клейноди і запевнення у вірності, Мазепа повівся з ним не так, як з Палієм. Не заарештував, до Москви не відправив, навпаки, призначив полковником богуславським [8, 235].

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначав для вирішення цієї справи окремих уповноважених – «комісарів», а в разі спротиву передбачав і застосування військової сили. Польський король вимагав

від Мазепи – фактично правителя на обох берегах Дніпра – повернення всіх завойованих Палієм міст, у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова, містечок, сіл і різних маєтностей, а також, щоб усі учасники козацько-селянських рухів переселилися на Лівобережжя [2, 64]. Згодом, Польща повернула собі всю територію, на якій колись управляв Палій та інші правобережні полковники.

На підпорядкованих їм землях Палій та інші правобережні полковники змогли заселити пустельний край, створити ефективну економічну базу і відновити соціальний устрій, подібний до козацького. Але вони змогли протриматися там доти, доки це було вигідно Польщі. Повстання Семена Палія, яке розгорнулося на Правобережжі у 1702-4 роках, було придушене. Головними причинами поразки стали довірливість Палія (якого Мазепа схопив на бенкеті), відсутність у повсталих державотворчої ідеї і сильні суперники, насамперед Москва та підконтрольний їй лівобережний гетьман Мазепа. Придушення повстання відповідало інтересам і Речі Посполитої, і Московії, які вже вкотре, починаючи з Руїни, розділили сфери впливу в Україні і у небезпечній ситуації діяли разом.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білецький Б. Семен Палій - ватажок селянсько-козацького повстання 1702-1704 рр. // Історія України. - 2004. - № 42. - с. 1-5.
2. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К.: Основи, 1996. - 223 с.
3. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки / укл.: В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. - К.: Дніпро, 2006. - 967 с.
4. Історія України в особах: Козаччина: Книга нарисів/ Укл. В.М.Горобець. - К.: Україна, 2000. - 301 с.
5. Краткая история Польши: 3 древнейших времен до наших дней /Л.Е.Горизонтов, В.А.Дьяков, Ф.Г.Зуев и др. - М.: Наука, 1993. - 528с.
6. Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2000. - № 2. – С.94-102.
7. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: Друга половина XVII-XVIII ст. АН України. Ін-т археології, Ін-т історії України. - К.: Наукова думка, 1985. - 263 с.
8. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть. Історичні есе у двох томах. - Друге, доповнене видання. - Одеса: "ВМВ". - 2004. - (Сер. "Козацька Україна"). Том 2. - 578 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Пер. з рос. І. Сваника. - Львів : Світ, 1992 – т. 3, 452 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К.: Генеза, 1997. - 312 с.

Олександр ЛОМАКА

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЕТИКЕТ КРАЇН ЄВРОПИ У X – XVIII СТ.

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.М. Марченко

У кожного народу свої правила й традиції, зумовлені національною історією, психологією, політичним устроєм. Разом з тим, отримати уявлення про культуру етносу, не знаючи специфічних правил його поведінки, практично неможливо. Повноцінне існування людства якраз і забезпечується різноманітністю культур, варіативністю форм людської поведінки, психології, мислення. Знання традиційної культури поведінки не тільки дає нам можливість нормально спілкуватись з представниками інших національностей, але і вчить поважати чужі звички.

Етикет – це невід’ємна складова загальної культури, яка, втім, ним не вичерпується вже тому, що охоплює не лише суто «етикетні», а й нестандартні форми поведінки, дуже поширені в сучасному суспільстві [2, 269].

Найдавніші відомості про етикетні норми ми знаходимо в хроніках та записках про офіційні стосунки представників різних держав. Письмові договори, що уклалися між ними, є складовою частиною міжнародного етикету – дипломатичного протоколу. У стародавніх церемоніях знайшли своє відображення різноманітні форми міжнародної ввічливості, які й сьогодні, нехай і в зміненій формі, використовуються у відносинах не лише між країнами, але й між організаціями та окремими громадянами.

Як частина норм поведінки етикет остаточно склався в період середньовіччя (XI – XV ст.); його соціокультурне значення в цю епоху було обумовлено необхідністю підтримання внутрішньої стабільності вищих станів, у тому числі рицарського, в умовах її розширення за рахунок вихідців із незнатних сімей. У рамках рицарської честі отримали розвиток куртуазні звичаї, що передбачали строге виконання певних правил поведінки закоханих. Поступово, розповсюдившись в інших станах, рицарський етикет став основою європейського, так званого «галантного» етикету; основні елементи якого – ввічливість, передбачливість. Слово «етикет», у даному його значенні почало використовуватися після одного з прийомів при дворі Людовіка XIV, на якому гостям були роздані картки з викладом правил поведінки [4, 211].

Більшість рицарів приймали участь у турнірах заради того, щоб добитися прихильності своєї дами. Саме в рицарському середовищі формується культ Прекрасної Дами, що складає серцевину, так званого куртуазного кохання, під яким розуміється нова форма стосунків між чоловіком і жінкою. В центрі – знатна заміжня дама, чий ієрархічний статус вищий, ніж статус «закоханого». В ім’я своєї пані він здійснює різні подвиги, нагородою за які є подарована хустка, лагідний погляд. Куртуазне кохання носило соціально-знаковий характер, що символізував престиж чоловіка в рицарському суспільстві. Надалі неписаний кодекс честі закріпить в якості обов’язкової умови – рицар не рицар, якщо він немає дами серця [4, 163].

Всі рицарі дотримувалися основних законів честі. Ось деякі з них:

- «Рицарям вменяється иметь страх Божий, чтить Его, служить Ему и любить Его всеми силами своими, всей крепостью своею; сражаться за веру и в защиту религии; умирать, но не отрекаться от христианства».
- «Рицари обязаны... и защищать свое отечество, не жалея для него и самой жизни».

- "Щит рыцарей должен быть прибежищем слабого и угнетенного; мужество рыцарей должно поддерживать всегда и во всем правое дело того, кто к ним обратится".
- "Они не должны вступать в неравный бой, следовательно, не должны идти несколько против одного, и должны избегать всякого обмана и лжи".
- "Честные блюстители данного слова, да не посрамят они никогда своего чистого доверия малейшей ложью; да сохранят дни непоколебимо это доверие по всем, и особенно к своим сотоварищам, оберегая их честь и имущество в их отсутствие".
- "Да не положат они оружия, пока не окончат предпринятого по обету дела, каково бы оно ни было; преследуют его денно и ночью в течении года и одного дня".
- "Да ни принимают они титулов и наград от чужеземных государей, ибо это оскорбление отечеству" [5, 173].

В XVI – XVII ст. рицарство остаточно втрачає специфіку особливого стану і входить у склад дворянства. Дворянська етика наступних віків, включаючи благородні принципи вірності обов'язку і достойного служіння батьківщині, безперечно, несе в собі вплив рицарської епохи.

Дипломатичний етикет – це специфічна форма поведінки дипломатів та інших офіційних осіб при контактах один з одним на різних дипломатичних прийомах, візитах, переговорах.

Придворний етикет дав початок етикету дипломатичному, так як саме при королівських дворах відбувалися прийоми іноземних посольств. У ранньому середньовіччі на церемоніал міжнародного спілкування в Європі вирішальний вплив чинили святкові і пишні ритуали Візантійської імперії, що мали метою впевнитися в могутності своєї держави, демонстрували її багатства, силу і зверхність. Пізніше, коли питання першості почали відігравати при дворі найважливішу роль, виникла необхідність чітко визначити місце кожного дипломата і відповідно його держави в загальному церемоніалі. Дипломату доводилося бути ще більше пунктуальним і вимогливим до виконання всіх правил етикету, ніж тим придворним, так як він представляв не стільки себе, скільки свою державу. Поступово для запобігання конфліктам, які могли виникнути через будь-які образи, форми офіційних контактів між представниками різних держав стають все більше і більше регламентованими і залишаються такими по цей день. Дипломатичний протокол, що сприяв запобігання спірних моментів між представниками держав, був офіційно затверджений в 1815 році на Віденському конгресі, де було прийнято рішення приймати послів по даті і часу їх представлення або по алфавіту.

В середні віки сфера застосування етикету в міжнародному спілкуванні розширилася. Все частіше спілкуються між собою не тільки дипломатичні представники, але і короновані особи, купці, вчені. Законодавцем правил етикету на початку і середині середньовіччя була церква, а в пізньому середньовіччі – королівські двори Парижа, Лондона та інших європейських держав [2,128].

Досить цікавою була дипломатія англійського короля Генріха IV і його головного помічника Сьюллі. «Великий замисел» короля Генріха IV виражався в тому, щоб скинути династію Габсбургів до рівня держав одного Піренейського півострова, вигнати турків і татар в Азію, відновити Візантійську імперію і потім перекроїти політичну карту Європи. Остання буде поділена на шість спадкових монархій, п'ять виборчих монархій і п'ять республік. На чолі всіх держав буде поставлена особлива рада. У зовнішній політиці Генріх IV діяв згідно принципу «політичної рівноваги».

Французька дипломатія відігравала важливу роль майже у всіх міжнародних зіткненнях того часу. Король Людовік XI давав повну свободу дій своїм підлеглим при веденні переговорів. Але особливо наполягав на повній інформациі, коли справи йшли погано. Він радив своїм послам підкупати слуг своїх ворогів [7,36].

Італія була роздробленою на багато самостійних одиниць. Напевно найвагомішою в той час була Венеція. Вона перейняла у Візантії методи і прийоми її дипломатії. Венеція мала представників у багатьох державах, з якими вона була пов'язана торговими і політичними відносинами. Поряд з цими офіційними особами на службі республіки був великий штат секретних агентів і шпигунів. Як і Візантія, Венеція часто користувалася послугами монахів і жінок, що мали можливість проникати туди, куди немає доступу іншим. У ряді випадків венеціанці використовували й лікарів для секретних цілей. Ці лікарі відправляли у Венецію справжні дипломатичні, політичні й економічні звіти про держави, де вони діяли. Венеціанські посольства мали, крім того, в більшості держав так званих «вірних друзів», що означало на дипломатичній мові того часу спеціальний вид секретних агентів. Їх використовували для доставки секретної кореспонденції та інших доручень. Але особливо характерною для Венеції була організація посольської служби.

Вже з XIII ст., на скільки дозволяють судити джерела, почалося видання постанов, в яких до дрібниць регулювалася поведінка і діяльність закордонних представників республік. Посли повинні були по поверненні передавати отриманні ними подарунки. Послам було заборонено розмовляти з іноземцями про державні справи республіки. Коли встановлювалися постійні представництва, посол не міг покинути свій піст до прибуття свого наступника. Після повернення посол зобов'язаний був надати звіт про свої розтрата.

У XII ст. вже було встановлено, що час перебування посла за кордоном не має перевищувати двох років. У наступному столітті цей строк був подовжений до трьох років [7, 42].

Обставини, які затримували повсюди розповсюдження інституту постійних дипломатичних представництв, були великі витрати на утримання послів і посольств, відсутність гарних шляхів зв'язку, мала кількість досвідчених дипломатів. Тим не менше до кінця XVI ст. інститут постійного дипломатичного представництва складається більш-менш міцно, причому встановлюється певна дипломатична ієрархія. Основою для неї було значення держави, що відіслала агента. Поступово в посольському ритуалі складаються певні традиції. Поряд з послом створюється дипломатичний персонал, особливо у великих державах; ієрархія складається всередині самого посольства. В XVI ст. визначається різниця між послом і звичайним агентом або резидентом. Звичайні дипломатичні стосунки між державами не завжди були достатніми. Тому поряд з постійним дипломатичним представництвом продовжували зберігати силу і надзвичайні посольства.

Встановлення постійного представництва і поява юридичних норм, що регулювали положення і діяльність дипломатів, свідчили про значну роль, яку почала відігравати дипломатія як зброя зовнішньої політики.

Дипломатичні відносини Московської держави беруть свій початок ще з часів Київської Русі. З другої половини XI ст. країна стала роздробленою на князівства. За таких умов дипломатичні відносини не могли обмежуватися тільки тими чи іншими відносинами держави. Особливого значення набули дипломатичні відносини між окремими князівствами, головним змістом яких стали, насамперед, врегулювання незначних спорів і взаємних претензій між дрібними государями, вотчинниками.

Вирішальним моментом у зовнішній політиці північно-східних руських князівств були їхні відносини в цю епоху з Золотою Ордою. Постійне приниження, безперервна небезпека татарських набігів, відсутність особистої безпеки князів, сприяли виробі особливих дипломатичних прийомів по відношенню до Золотої Орди.

У другій половині XVI ст. новий спосіб дипломатичного представництва поступово утвердився в найбільших європейських державах. Росія намагалася надовго затримувати своїх послів у Криму, це дозволяло успішніше впливати на політику перекопських володарів. Але у стосунках із Заходом в цей період панувала дипломатія, яку називали «оказіональною» [9, 93].

Спочатку питання зовнішньої політики входили до компетенції виключно самого великого князя і Боярської думи. Дипломатичною перепискою відав друкар – хранитель державної печатки, а влаштування аудієнцій, відправлення руських місій, прийом іноземних послів і забезпечення їх всім необхідним покладалося на окремих дяків і піддячних, на довірених осіб царя; у зв'язках зі Сходом головною фігурою був великокняжий скарбничий. В якості послів перший час використовувалися переважно іноземці, що були на московській службі. В цей же час іде спеціалізація державного апарату. Якщо раніше дяки, що відали прийомом і відправленням посольств, займалися й іншими справами, то у другій чверті XVI ст. вони все частіше зосереджувалися лише на виконанні дипломатичних обов'язків, обростали помічниками (піддячі, досвідчені пристави, толмачі, перекладачі) [9, 125].

1549 року Іван Грозний всю «посольську справу» передав у відання піддячного Івана Михайловича Вісковатого, який надалі став думним дяком. Вважається, що цим було покладено початок Посольському приказу як особливому закладу, хоча, як вважають деякі дослідники, таке відомство існувало і до 1549 року. У будь-якому випадку, Росія вже з кінця XV ст. знала професійних дипломатів – посольських дяків. Вони складали відповідні документи, вели переговори з іноземними послами, виїжджали з руськими місіями за кордон, де спрямовували їхню дію. Саме в середовищі посольських дяків і піддячних поступово протягом перших десятиліть XVI ст. були виявлені уявлення про норми міжнародного права у тому числі й права посольства, про правила дипломатичного етикету й порядок посольської служби. Вже до початку XVI століття в Московії існувала чітка градація дипломатичних представників, включаючи три основні розряди: послы, посланці й «гонцы». Перші і другі були замісниками царя, вони від його імені вели переговори й укладали договори, треті – лише перевозили письмові повідомлення.

Норми, що регулювали зовнішню сторону дипломатичних відносин, складалася під дією династичних придань і місницьких установок, претензій Москви на роль «єдиної істинно християнської» держави і спогадів про колишню принизливу залежність від ханів. У цих нормах очевидно змішалися конкурентні завдання зовнішньої політики і уявлення про ідеальну державу. Загалом Посольський звичай Московської держави, що створювався протягом кількох століть увібрав в себе багато рис придворних церемоніальних і дипломатичних норм удільної Русі, Польсько-Литовської держави, країн Західної Європи, Візантії, татарських ханств, а також деякі елементи народної побутової обрядовості. Але всі ці компоненти отримали в ньому нове забарвлення, трансформувалися прямо або піддалися переосмисленню, ззовні залишаючись незмінними і в результаті склалися в систему глибоко самобутну.

У відносинах із Західною Європою підкреслена турбота про престиж викликала до життя принцип ієрархії стосунків, що суворо дотримувався. Згідно йому, відносини між володарями могли здійснюватися лише на паралельних рівнях влади: цар міг приймати послів і отримувати грамоти виключно від самих монархів [9, 137].

Посольський звичай зовсім не був назавжди складеною системою церемоніалу і дипломатичних норм. Обслуговуючи конкретні потреби суспільства, він змінювався і розвивався у тісному взаємозв'язку з його ідеологією і соціальною психологією. В цілому посольський звичай Московської держави XVI – початку XVII ст. повторив долю середньовічного етикету: із «явища ідеологічного примусу» він став «явищем оформлення державного побуту».

Перетворення Петра Великого, його діяльність, роль в історії Росії – питання, що цікавлять і хвилюють увагу дослідників нашого часу не менше, ніж в минулі століття.

Прийшовши до влади, Петро I накреслив план перетворень. Вони мали торкнутися реорганізації збройних сил, сфери фінансів, економіки і торгівлі. Була визначена необхідність більш тісної співпраці з європейськими країнами. В планах були також зміни в соціальній сфері: надання самоврядування міському населенню і навіть частково відміна кріпосного права.

З 1699 року Петро I почав впроваджувати в життя свої реформи. У першу чергу він провів військову реформу. В 1708 – 1709 роках була розпочата перебудова органів влади й управління на місцях (державна була розділена на вісімгуберній). 1711 року був заснований Сенат, а в 1721 році був створений Святийший Синод [3, 61].

Після повернення з Європи Петро I почав запроваджувати європейські порядки. Першим нововведенням була заборона носити бороди. Надалі вищі стани мали вдягатися в європейське вбрання.

Петро I прагнув створити цілу систему шкіл, щоб навчати дворянську молодь поза домом, поза впливом старини. Він поклав початок математичній і навігаційній школам. Імператор ставив за мету створення могутньої дворянської держави. Для цього було необхідно розповсюдити серед дворян знання, підвищити їхню культуру, зробити дворянство підготовленим і придатним для досягнення тих цілей, які ставив перед собою цар.

Указами 1712, 1714 і 1719 років був встановлений порядок, за яким «родовитість» не приймалася до уваги при призначенні на посаду й проходженні служби. І навпаки, вихідці із народу мали можливість отримати будь-який військовий або громадянський чин.

Посольський звичай, що існував до Петра I, вже був непридатний для нових завдань зовнішньої політики, що були висунуті складною міжнародною ситуацією початку XVIII ст. Дипломатична служба реорганізовується за європейським зразком. За зразком Швеції у 1716 році в Посольській канцелярії був введений колегіальний порядок

вирішення справ, а вона сама була перейменована на «Посольську колегію». Не маючи підготовлених місцевих дипломатичних кадрів, Петро I наймав на російську дипломатичну службу іноземців. Він перший з російських царів почав особисто підписувати міжнародні договори [6, 141].

Таким чином, вивчення формування дипломатичного етикету Московії (з 1721 р. – Російської імперії) дає можливість зрозуміти самотність цієї держави у своєму розвитку. З приходом Петра I ця самотність відсувається на другий план і чільне місце посідає європеїзація всіх сфер суспільного життя.

Так як дипломатія була важливою частиною життя і діяльності будь-якої держави, то була велика необхідність у виробленні етикетних норм і звичаїв при прийомі і відправленні послів. Тому епоха середньовіччя для країн Західної Європи і Московії стала часом формування дипломатичного етикету як одного з основних атрибутів існування держави.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вандербильт Эми. Этикет: В 2 Кн. Пер. с англ. – М.: АО Авам, 1995. – Кн.1. – 1995. – 216с.; Кн.2. – 1995. – 264с.
2. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М.: Юрайт, 1999. – 669 с.
3. Кофенгауз Б. Б. Россия при Петре I. – М.: Учпедгиз. – 1995. – 74с.
4. Ле Гофф Ж. Другое средневековье: время, труд, культура Запада. - Екатеринбург: Издательство университета, 2000. – 328с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. - М.: Прогрес, 1992. – 376 с.
6. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990. – 592с.
7. Хейзинг А. И. Осень Средневековья. – М.: 1988. – 61с.
8. Шеломенцев В.М. Этикет і сучасна культура спілкування. – Вид. 2-е. – Київ: Лібра, 2003. – 416с.
9. Юзефович Л. А. Как в посольских обычаях ведется... – М.: Международные отношения, 1988. – 214с.

Вікторія ЛУНЬОВА

ЦЕРКВА ТА ВЛАДА В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1921-23РР.

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.А. Житков

Тема голодоморів давно вже не є забороненою. З часу здобуття Україною незалежності ця тема зайняла належне місце на сторінках часописів і наукових збірників, з'явилися численні публікації та книги.

Голод 1921-23 років офіційно не замовчувався в радянські часи, але й не досліджувався. Вважалося, що його спричинили небачена посуха, а також виснаження сільськогосподарського виробництва за часи революцій, першої світової та громадянської воєн. До того ж постраждала не лише Україна – Поволжжя теж зачепив голод. Надати допомогу голодуючим намагалася і Церква.

Питання взаємовідносин Церкви та радянської влади є досить актуальним, оскільки саме з цього періоду відбувається експропріація церковного майна та нищення Церкви як такої. Ця проблема розглядається у низці публікацій: в статті «Голод 1921-23 рр. на Україні», монографії «Піст від диявола», статті «Голодомор 1921-23рр, або як серп і молот перемагали голод» та в збірнику документів «Безкровна війна»[1-4].

Почнімо з того що, Церква не могла лишатися осторонь такої проблеми, як голод. В червні 1921 р патріарх Тихон звернувся до архієпископів Кентеберійського і Нью-Йоркського із закликом про допомогу голодуючим. Єпископ Євлогій і митрополит Антоній, які емігрували за кордон, агітували направляти всі зібрані пожертвування на ім'я Тихона, довіряючи лише йому одному їх розподілення.

Ставши членом Всеросійського комітету допомоги голодуючим, Тихон вимагав створення незалежних церковних комітетів і надання їм права самостійного розподілення зібраного, безкоштовне користування транспортом і зв'язком, право на вільну агітацію, дозволу направляти церковні делегації за кордон для організації допомоги. Проте радянський уряд, вбачаючи в Церкві свого ворога, відкинув ці вимоги. Церкві дозволялося лише брати участь в зборах на загальних засадах під головуванням центральної і місцевих комісій допомоги голодуючим.

Не зумівши налагодити нормальну роботу промисловості, сільського господарства, вичерпавши реквізиціями, своєю безгосподарністю, розкраданнями всі внутрішні державні резерви, вождь більшовиків звернув увагу на власність Церкви. Йому спало на думку вилучити всі церковні цінності, що в дійсності означало обікрасти які тільки можна монастирі, лаври і церкви.

8 березня (23 лютого за старим стилем) 1922 р. Президія ВЦВК прийняла постанову (декрет) про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Відповідно до постанови всі церковні багатства привласнювалися Радянською владою.

В четвертому номері 1990 року журналу «Известия КПСС» опубліковано лист В.І. Леніна від 19 березня 1922 року, адресований В.М.Мологову для членів Політбюро ЦК РКП(б), з упереджувачим грифом «суворо таємно». На аркуші стояла ремарка «... ні в якому разі копій не знімати, а кожному члену Політбюро (тов. Калініну також) робити свої помітки на самому документі» [3, 23].

У листі, зокрема, зазначалося, що саме тепер можна провести вилучення церковних цінностей тому що пізніше зробити це не вдасться «бо жодний інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію цих у тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці» [3, 23].

Далі в листі говориться про необхідність організації на з'їзді партії таємної наради всіх або майже всіх делегатів з цього питання спільно з головними працівниками ДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу; на нараді провести таємне рішення з'їзду про те, що вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, повинне бути здійснене з нещадною

рішучістю, ні перед чим не спиняючись і в найкоротший строк. «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще» — вельми промовисто підсумовував В. Ленін [3,23].

Таким чином, в пресі більшовики експропріацію церковного майна пояснювали необхідністю допомоги голодуючим, а в дійсності вони переслідували іншу мету, яку приховували від народу. Як видно з документа, мова йде не про допомогу голодуючим, а про експропріацію церковного майна та нейтралізацію мас (мабуть цим самим голодом).

Народний комісаріат юстиції і ЦК Допгол розробили інструкцію, яка передбачала всі деталі по проведенню в життя декрету ВЦВК від 8 березня. На місцях створювались спеціальні комісії, які оглядали, обшукували церкви і приймали рішення про вилучення коштовностей, як зазначалося, «непотрібних для богослужіння». Періодична преса, в свою чергу, проводила широку безбожницьку (атеїстичну) пропаганду в ході цієї кампанії.

Ось приклад агітроботи більшовиків з цього напрямку у Миколаївській губернії: «Листівка Миколаївського губкому та губполітосвіти про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим.» за 1922р. Саме в цій листівці закликається до здачи церковних цінностей для голодуючих: «Для спасения наших голодающих братьев должно быть сделано все возможное, не было бы преступлением перед голодающими не использовать огромных церковных богатств, накопленных кровью трудового народа и лежащих сейчас без применения в церквях, синагогах, костелах и молитвенных домах и храмах др. верований» [1, 55]. Вилучення церковних цінностей трактувалось як волевиявлення «трудового народу». При цьому церковне майно не здавалося добровільно, а вилучалося: «единогласно высказалась за изъятие церковных ценностей» [1, 55-56].

Представники Церкви вважали, що декрет ВЦВК суперечить проголошеному самою радянською владою принципу відокремлення церкви від держави, а тому на законних підставах відмовилися підкоритися цьому декрету. Патріарх Тихон закликав віруючих не здавати церковні цінності і пасивно чинити опір владі, що відкидала геть усі християнські заповіді. На зборах московської єпархії 28 лютого 1922 р. (за старим стилем) була прийнята така постанова: «Самих церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протести проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВУЦВК» [3, 25]. Найбільш поширеною формою протесту стали масові прохання і заяви груп віруючих, церковних рад про припинення конфіскацій, про заміну предметів культу гришми і продовольством, про повернення вже конфіскованих речей. В місцеві та центральні радянські органи надходили численні скарги щодо конфіскацій. Зокрема, в Раднарком на адресу В.І.Леніна щоденно надходило сотні прохань. В травні 1922 р. в конфлікт втрутився Ватикан. В офіційному зверненні до В.І.Леніна та Г.В. Чичеріна містилося прохання припинити конфіскацію цінностей і замінити їх викупом.

Широкого розповсюдження набула інша форма опору — приховування цінностей. При обшуках знаходили церковні речі, сховані священниками або віруючими. Так, в київському Михайлівському монастирі комісія виявила сховані срібні коштовності вагою в 16 пудів, а при повторній перевірці — ще 15 пудів срібла та інших цінних речей. Служителі культу активно протестували проти насильницького ставлення властей до релігійних установ і відправили вилучення цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Подальша доля цих людей невідома. В окремих випадках офіційні представники влади натикались на опір священнослужителів та парафіян. Проте у більшості випадків вилучення церковних цінностей проходило без ускладнень.

Всього по країні (мається на увазі майбутній Радянський Союз) весною 1922 р. зареєстровано біля 1500 антиурядових виступів віруючих і духовенства. В зв'язку з цим 55 трибуналів порушили 231 кримінальну справу і притягли до судової відповідальності 732 особи [4, 22]. В антиурядових виступах брали участь і представники дореволюційної православної інтелігенції.

Патріарх Тихон в пасхальному посланні звинувачував в заворушеннях, які відбувались по всій країні, Радянську владу, яка не погодилась замінити церковне майно грошима і продовольством. Тільки за такої умови, як він відзначав, можливо було уникнути гніву віруючих. Проте Радянський уряд не йшов ні на які компроміси з віруючими і Церквою. Радянські керівники прагнули цими діями підірвати позиції Церкви та християнської ідеології в суспільстві і одночасно розраховували на поширення в масах комуністичної ідеології (т. зв. «класової свідомості»).

Ця боротьба була однією з причин розколу православної церкви. В травні 1922 р. група священників з дозволу і за підтримки радянських органів влади утворила Вище церковне управління. Вони заявили про свою лояльність до радянської влади і про готовність співпрацювати з нею.

В цей період антибільшовицькі позиції зайняло духовенство всіх релігійних культів християнського та мусульманського спрямування. Голова католицької церкви в РСФРР єпископ Цепляк закликав духовенство й віруючих не визнавати декрет про вилучення цінностей і не вступати у жодні угоди з Радянським урядом. Під час конфіскації цінностей відбулися антиурядові виступи віруючих у католицьких храмах в Петрограді, Кам'янець-Подільському та інших містах. Але, не зважаючи на це, в більшості костелів були проведені конфіскації церковних цінностей. Мусульманське духовенство також намагалось протидіяти заходам радянських органів.

Не дивлячись на жорстку політику радянських органів, більшість церковних общин продовжували збирати кошти та продовольство для надання допомоги голодуючим, відмовившись при цьому від співробітництва з ЦК Допгол.

Кампанію з вилучення церковних цінностей було завершено наприкінці липня 1922 р. В підсумку держава одержала три пуди, три фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пуд. срібла, 125 крб. золотом і 8615 крб. сріблом, 856 діамантів (загальна вага — 1469 каратів), інші дорогоцінні каміння та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено сумою понад 834 тис. крб. золотом [2,22]. Хоча за попередніми прогнозами більшовики оцінювали майно в сотні мільйонів (навіть мільярдів) карбованців золотом. Можна лише здогадуватися, скільки було розкрадено радянськими службовцями золота, діамантів, іншого дорогоцінного каміння, вилученого у церкви.

Конфісковане церковне майно спочатку надсилалось до республіканської, а потім до загальноросійської комісії вилучення, що затримувало його реалізацію для допомоги голодуючим. Український уряд звернувся до Москви з

клопотанням про передачу республіці для боротьби з голодом 15% надходжень від вилучених церковних цінностей. Клопотання було задоволене на час з серпня 1922 р. до липня 1923 р.

Маємо промовистий документ про вилучення церковних цінностей на Єлисаветградщині.

З цієї довідки можемо бачити як проходило накопичення церковних цінностей у повіті і куди вони направлялися потім. Зокрема в Новоукраїнському районі було вилучено в такій кількості: «срібло- в Новоукраїнці 7 фунтів 62 золотника, Татаровському 2 фунта 5 золотника, в Глodosах 12 фунтів 16 золотників, в Рівному 9 фунтів 15 золотників, в Злинці 27 фунтів 77 золотників. Всього вилучено сріблом 1 пуд 29 фунтів 20 золотників» [1, 36].

Отже, голод 1921 – 1923 рр. було використано владою для вирішення інших внутрішніх проблем. Більшовикам потрібні були валюта і концесії. Ленін у тому ж листі писав, що експропріація дасть можливість створити фонд "у кілька сотень мільйонів, а може, й кілька мільярдів золотих рублів".

Як бачимо в часи голоду відносини між владою і церквою були досить напруженими. Радянська влада використовувала церковне майно для своїх власних потреб забуваючи про голодуюче населення. Крім того саме в цей час відбувається нищення церкви як такої, оскільки саме її вважали найпершим і найнебезпечнішим ідеологічним ворогом влади.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безкровна війна: Мовою архівних документів про голод 1921-23, 1932-33рр. Збірник документів та матеріалів.– Кіровоград, 2003.
2. Загорнюк Л. Голодомор 1921-23рр., або як серп і молот перемагали голод // Військо України. – 2002 – №№11–12. – С.20–24.
3. Мороз І. Голод 1921-23 рр. на Україні // Історія в школі. – 2003. – №№11–12.
4. Ігуменя Серафима. Піст від диявола.– Київ.: Мистецтво, 2003.

Валерій СУХОВЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГРОМАДИ В II ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ.

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент Л.М. Філоретова

У другій половині XIX – на початку XX ст. помітним явищем суспільного життя Наддніпрянщини були українські громади – напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої частини літературної, мистецької, лікарської, військової інтелігенції та найбільш соціально активних і свідомих студентів та учнівської молоді. З поміж невеликої кількості громад, значне місце займали громадівці міста Єлисаветграда. Підтримуючи тісні зв'язки з громадівцями інших міст, а саме Києва, Харкова, Єлисаветградська громада об'єднала навколо себе провідних діячів на ниві українського національного і культурного відродження, вона стала одним із осередків та продовжувачем культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції. Упродовж кількох десятиліть громадівці виступали типовими репрезентантами українського народолюбства, становлячи ядро вітчизняного руху.

Тому тема «Єлисаветградська громада в громадівському русі України другої половини XIX століття» є особливо актуальною. Її актуальність полягає і в тому, що це є перша спроба проаналізувати, розкрити сторони діяльності громади нашого міста в контексті громадівського руху України другої половини XIX століття. Разом з тим не існує жодної окремої праці, що досліджує діяльність громад загалом і діяльність громади Єлисаветграда зокрема.

Джерельна та історіографічна база даної проблематики є не досить достатньою. Перші спроби в дослідженні громадівського руху в Україні були зроблені на початку XX століття.

Трохи краще ми ознайомлені з діяльністю Київської, Одеської, Петербурзької, Харківської громад. Зовсім мало відомостей про Єлисаветградську громаду. Проте варто відзначити дослідження О.Рябініна-Скляревського [12], який висвітлює діяльність громади Єлисаветграда, як невід'ємну частину громадівського руху України, намагається віднайти зв'язки громадівців нашого міста з громадівцями інших міст, і робить висновок, що єлисаветградська громада еволюційно є продовжувачем, дітищем Київської Старої Громади. Не менш важливими є статті Н.Бракер, котра досліджує діяльність окремих діячів Єлисаветградської громади, простежує умови праці громадівців та причини і характер переслідувань та репресій [9, 10]. Варто відмітити дослідження Чуднова О. [16]. Автор простежує революційний рух в нашому місті у 80-х рр. XIX ст. у взаємодії з громадівцями, з'ясовує особливості підтримки та взаємодопомоги, простежує характер громадівського руху в Єлисаветграді.

Джерела використані в дослідженні, можна умовно поділити на кілька груп. Це документи, що стосуються членів Єлисаветградської громади та зберігаються в архівах та музейних фондах, зокрема в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Це дані жандармських допитів членів громадівського і народовольського руху в Єлисаветграді [2, 14], лист про рішення гласного контролю над одним із засновників Єлисаветградської громади І.К.Тобілевичем [1]. Важливе місце займають спогади членів громади нашого міста, які містяться як в окремих щоденниках, мемуарах, так і в періодичних виданнях [4, 5, 11-13, 15].

Таким чином, на даний період, не існує жодної узагальнюючої праці, що стосується українських громад, а саме питання громадівського руху залишається малодослідженим.

У 60-х роках XIX ст. Єлисаветград був невеликим містом, що цілком було обвіяне традиціями тих часів, коли він був майже військовою столицею нашого півдня. Тільки 1861 року він перейшов з-під військового відомства до цивільного. Освічені верстви суспільства склалися переважно з освітян та військових. Навчальних установ було дуже мало і найвищими з них були школи: повітова, духовна та юнкерська. Викладачами в цих школах були офіцери, що взагалі якийсь час були найосвіченішою молоддю міста. Одним із них був Микола Федорович Федоровський, який став першим громадським і культурним діячем в Єлисаветграді. Будучи переконаним, що треба нести освіту народів,

Микола Федорович організує в місті «Товариство розповсюдження ремесел і грамотності» [12, 113]. Це товариство, власне, було українським гуртком, місцевим осередком товариства «Громада». Це було суто просвітительське благодійне товариство для поширення між народом грамотності та навчання його ремесла. Невдовзі до товариства приєдналася уся інтелігенція міста, громадські діячі, представники вищих верств і багаті поміщики. В 1867 р. був затверджений статут товариства. Воно складалося з 500 членів, мало установчі збори і раду старшин.

Поряд з товариством було організовано артистичний гурток, керівником якого був Іван Карпович Тобілевич. Євгеній Чикаленко пише у своїх спогадах: «В Єлисаветграді при Громадському Клубі зорганізували брати Тобілевичі, на чолі з старшим братом К.Карим, аматорський театральний гурток, котрий давав регулярно по суботах українські вистави на користь незаможних учнів. Гурток цей запросив до себе за місячну платню знаменитого потім артиста Марка Кропивницького, що проживав у Єлисаветграді у власному будиночку і служив в гуртку за режисера, актора та директора, а разом з тим був і драматургом» [15, 4]. Іван Карпович активно співпрацював з Федоровським і протягом довгих років був дійсним членом двох гуртків. Іншим таким було товариство «Червоного Хреста», яке теж було створено при товаристві «Розповсюдження грамотності і ремесел».

Саме на основі громадської діяльності у другій половині 70-х років розгортається робота Єлисаветградської громади, до якої входили брати Тобілевичі, А.Грабенко, Олександр Волошин, який був тоді учителем, а потім секретарем ананівського земства, Микола Левицький, тоді висланий з московського університету студент, Аркадій Вержбицький, тоді учень реальної школи, а потім учитель на Катеринославщині, Михайло Васильєв, теж тоді учень реальної школи, а потім директор цукроварні Терещенка, Іван Стиранкевич. Згодом до гуртка примкнули М.Кропивницький та М.Садовський (коли вийшов з військової служби та проживав у свого брата Карпенко-Карого, підшукуючи собі роботу). У 1882 році після приїзду до міста членами громади стали: колишній член Київської Громади Олександр Русов і його дружина Софія Федорівна. Русов тоді зайняв посаду статистика в Херсонському земстві. Потім до гуртка приєдналися співробітники Русова Теофіл Василевський та студент Іван Колодієв.

Спочатку єлисаветградські громадівці збирались на квартирах у братів Тобілевичів поспівати українських пісень, пограти на музичних інструментах. «По суботах у К.Карого часом збирались гості, українці: інспектор духовного училища Лашенко та учителі: брати Стиранкевичі, Барішевський, Беззабава та члени бувшого аматорського гуртка, між ними і М.Кропивницький. Тоді Надія Карловна грала на роялі, Кропивницький - на басолі, а потім співали дуже гарно хором українських пісень... Біля нас групувались товариші, і в зайві часи ми читали в гурті, більш зимовими вечорами; обов'язок чтеця найчастіш доводилось одбувати мені та І.Тобілевичу. Я й Іван Карпович були членами общественной бібліотеки, брали додому журнали, а також і твори окремих видатних авторів. Окрім великоруських корифеїв, знайомились ми потроху з Смайльсом, Робертом Оуеном, Джоном – Стюартом Міллем, Спенсером і іншими; читали дещо і з Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Гейне. Газет навіть зовсім не читали і політикою не цікавились. Після читання я брав скрипку, Іван Карпович втору, а Михайло Карпович віолончель (обох я їх вчив грати; у Івана Карповича пальці були мов дубові, і я йому пересовував їх по струнах) і грали пісні або козачка, а часом і мазурку. П.Тобілевич та Л.Жулинський витанцювали до мокрої сорочки. Це були найкращі мазуристи межі чиновною молоддю», - згадує М.Садовський [4, 17]. У літні місяці члени громади збирали і записували народні пісні, приказки, прислів'я, етнографічний матеріал.

Значний внесок в поживлення роботи громадівців з другої половини 70-х років XIX ст. зробив лікар Опанас Іванович Михалевич. Ще за часів студентства починається зв'язок Михалевича з Київською Громадою, а в 1873 році він входив до її складу, під впливом якої з часом перейняв ідеї народників. В громаді Михалевич був найближчий до В.Б.Антоновича, О.О.Русова і Ф.Вовка. Знав Драгоманова і захоплювався його працею, поглядами. Згадуючи своє перебування в Єлисаветграді Софія Русова пише: «Жив у Єлисаветграді ще один видатний українець, лікар Михалевич, демократ чистої води, евангельської моралі у відносинах з людьми. Довго його українська діяльність ховалася за його великою обережністю; місцева поліція шанувала його і як людину, і як найкращого лікаря в місті, і теж дивилися крізь пальці на його українські симпатії, на близькі стосунки з селянами околичних сел» [5, 90].

Як уже відзначалось, одним із організаторів і ідейних керівників Єлисаветградської Громади 60-80-х років XIX ст. був і Іван Карпович Тобілевич, один із фундаторів українського театру. Спочатку робота гуртка була невелика і майже не мала інших проявів, крім українських спектаклів. Крім українських спектаклів гуртківці почали ретельно працювати над поширенням української літератури і до цензури було зроблено багато перекладів з російської мови художніх творів та інших праць. В Тобілевичів продовжували збиратися члени гуртка, які розгорнули перекладацьку діяльність. Завдяки піклуванню Тобілевича актори, які прибували до Єлисаветграда, знаходили громадську підтримку, а «Єлисаветградский вестник», який почав виходити з 1 липня 1876 року та містив матеріали про важливі громадські справи, рецензії на театральні вистави, огляди культурного життя, фейлетони, набував значення мистецької трибуни, де друкувалися рецензії на концерти і вистави. Разом з тим Івану Тобілевичу було важко сполучати службову роботу з творчою працею. До того ж угиски властей щодо друкованого слова посилювались. Ще 18 травня 1876 року був виданий царський, так званий Емський указ, за яким заборонялося не тільки друкувати книжки українською мовою і ставити на сцені п'єси українських письменників, але й писати українські тексти під ногами. Ситуація погіршилась, коли організований Степаном Халтурініним вибух бомби в Зимовому палаці у лютому 1880 року розлогою хвилею прокотився по країні. Наляканий революційними виступами імператор Олександр II створив верховну розпорядчу комісію на чолі з генералом графом Лоріс-Меліковим, якому надавались права застосовувати суворі заходи для приборкання визвольного руху. Прокотилася хвиля обшуків, арештів, посилювалась жандармська пильність у боротьбі з розповсюдженням нелегальної літератури. Ця хвиля докотилася до Одеси, Харкова, Києва. Група «Народної Волі» сигналізувала про небезпеку, вимагаючи дбайливіше переховувати літературу. М. Садовський згадує: «Однієї ночі Іван Карпович потай викопав яму на подвір'ї своєї садиби. Свідком його роботи були тихі зорі та вірна дружина, яка допомагала вкладати у скриню «Колокол» і «Полярную звезду» Герцена, «Громаду» Драгоманова, відозви «Народної Волі», переклад «Маніфеста Комуністичної партії» Маркса та Енгельса та іншу заборонену літературу. Скринню поставили у викопану яму, завалили землею, а зверху накидали бруксту» [6, 80].

На початку 1880-х рр. народницькі позиції в Київській та Одеській громадах майже втратили свої позиції. Київська Громада, головним чином із Старої, адже молода розпорошилася зовсім, скупчилися навколо легального видання «Київська Старовина». Одеська на чолі з Уманцем та Старицьким прийнялися складати словника. Тому Єлисаветградський гурток мало чим відрізнявся від інших осередків українофільства. Проте 1881 рік був переломний в житті не тільки українських громад, а й у всьому українському рухові: київський та одеський центри знищила влада ще 1879 р. засланнями, арештами; еміграція зменшила останні осередки. Революційна течія з 1881 р. ніби припинилася, а дехто з активістів ідеологічно перейшов до «Народної Волі». За кордоном в Женевському гуртку (з Драгомановим на чолі) помічається зміна тактики; доба «Вільного Слова» заступає добу колишньої «Громади». Ту ж рису ми помічаємо і в Єлисаветградському гуртку: Михалевич і Русов з 1881 р. цілком засвоїли культурницький нахил, як такий, що відповідає часу. Дві галузі були можливі для діячів: література і театр. І обидві використані Єлисаветградським гуртком.

В 1880-1883 рр. Єлисаветградська громада йшла попереду всіх українських осередків на культурницькій ниві. Підтримуючи зв'язки з Києвом, Одесою, Женевою, громадівці Єлисаветграда активно взаємодіяли з місцевим народовольським гуртком О.Тарковського. З утворенням в 1876 році «Землі і Волі», з широким поширенням літератури і появою агітаторів, в Єлисаветграді починають поширюватися революційні ідеї, результатом чого стало утворення гуртка народовольців. У Тобілевичів збиралася прогресивно настроєна молодь. Сімнадцятирічний Олександр Тарковський, який вчився в старших класах Єлисаветградського реального училища, розповсюджував серед молоді нелегальну літературу. На цих же нелегальних зустрічах обговорювалися заходи по згуртуванню народницької групи, що згодом, 1879 року, прийняла платформу «Народної волі». Групу очолили Михалевич і Тарковський. Проте квартирні умови перервали цю роботу.

З гуртком народовольців громадівці продовжували підтримувати активні зв'язки, надаючи різноманітну допомогу. І.К.Тобілевич, працюючи секретарем у міському поліцейському управлінні, повідомляв народників, коли і за ким почали стежити, кого мали заарештувати. Коли в ніч з 1 на 2 червня учні земського реального училища побили вікна у квартирі директора та розкидали по місту листівки, поліцеймейстер Цикуленко, запідозривши, що Тарковський є організатором «безпорядків», попросив у Івана Карповича адресу, щоб зробити у нього обшук. Проте Тобілевич відмовив, мотивуючи це тим, що не знає адреси, і одразу ж попередив Тарковського про небезпеку і коли обшук відбувся, то нічого компрометуючого у квартирі останнього не було знайдено [8, 20]. Він також передавав окремі відомості з паспортної системи, що давало можливість членам народницького гуртка добре фабриквати документи. Так, коли 1881 року до міста прибули переслідувані народники, їх треба було влаштувати на конспіративні квартири та переховувати. Приїхав і молодий поет Володимир Мальований, який утік тоді з Сибіру. Йому до Харкова надсилали гроші з гуртка українців, поки він не переїхав за кордон до Женеві. Саме з документами і допоміг Тобілевич, за допомогою якого Мальований отримав паспорт на фіктивне прізвище Дякова.

В серпні 1884 року розпочалися арешти, спочатку проти гуртка народовольців, а згодом і громадівців. Слідство у справі гуртка і Громади велось досить довго. Жандарми зробили трус у Михалевича, Русова, Волошинова, Дяченка, Васильєва, Василевського. У всіх було знайдено рукописи відділів з політичної економії та переклади на українську мову оповідань російських народників. Всіх арештованих було розділено на 3 групи: 1) злочинці-злочинці; 2) учасники в революційній діяльності, які були під впливом злочинців; 3) невинні жертви, «запутані злочинцями». Головними «злочинцями» були визнані Михалевич і Тарковський. О.Михалевича в січні 1885 року було заарештовано за обвинуваченням «в организации тайного общества, имевшего целью в более или менее отдаленном будущем, путем распространения среди крестьян дозволенных цензурою книг на малороссийском языке, ниспровергнуть существующий порядок» [9, 2]. Тільки в 1887р., через три роки, після початку слідства, справа гуртківців була вирішена. Проте судового засідання не відбулося і всі учасники були піддані покаранню в адміністративному порядку, у формі заслання на певний строк. Тарковського, як і Михалевича було вислано в Иркутську губернію на п'ять років. Поліцейському переслідуванню був підданий і Іван Карпович Тобілевич. Підставою для порушення справи стало проживання в Івана Карповича Софії Русової. Коли навесні 1883 р. до гуртка українофілів увійшли Олександр і Софія Русови, на прохання Михалевича Тобілевич згодився поселити у своєму будинку дружину губернського земського статиста Софію, яка в той час знаходилась під гласним наглядом поліції і жити в Єлисаветграді не мала права. Це стало одним із пунктів в обвинуваченні Івана Карповича в політичній неблагонадійності. Знайомство з Михалевичем, що був під наглядом поліції, погіршило справу. 25-го вересня міністр внутрішніх справ видав наказ № 2517 про звільнення Тобілевича з посади секретаря Єлисаветградського міського поліцейського управління без пояснення причини звільнення. За наказом начальника Херсонського губернського жандармського управління було розпочате слідство у справі переховування Тобілевичем С. Русової. В грудні слідство було закінчене. За його результатами капітан Дремлюга в постанові № 9 від 30 грудня 1883 року висловив думку, що «Тобілевич являється в отношении политической своей благонадежности лицом крайне сомнительным, а потому представляется необходимым учредить над ним один из видов полицейского надзора по месту его жительства» [8, 26]. За наказом одеського генерал-губернатора в Міністерство внутрішніх справ була негайно надіслана справа Тобілевича. 22 березня на засіданні «Особого совещания» було розглянуто доповідь про справу Івана Карповича, результатом якої стало прийняття рішення: «подчинить Тобілевича гласному надзору полиции на три года вне местностей, объявленных в положении усиленной охраны». На основі рішення «Особого совещания» департамент поліції видав наказ про встановлення за Тобілевичем гласного нагляду поліції «в избранном месте жительства вне местностей, объявленных в положении усиленной охраны, сроком на три года, считая срок надзора с 23 марта 1884 года» [8, 34]. Про цю справу свідчить офіційний лист генерал-губернатора Одеського округу міністру внутрішніх справ про рішення у справі І.Тобілевича. Після численних прохань І.Тобілевича, йому було дозволено проживати на хуторі Надія, а гласний нагляд було замінено на негласний, який тривав до 1895 року.

Невдовзі, після ліквідації Єлисаветградської громади, в місті виникає новий національний осередок. Слідство про новий гурток в місті засвідчує його початок близько 1886 року, з приїздом до Єлисаветграда Миколи Левицького [12,

119]. В результаті слідства були виявлені зв'язки громад Єлисаветграда та Олександрії з Львівським гуртком, доказом чого були заборонені львівські видання.

Таким чином, підсумовуючи діяльність громадівців нашого міста, можна зробити висновок, що Єлисаветградська громада 1879-1884 рр. мало чим відрізнялася ідеологічно від Молодої Київської Громади 1876-1879 рр. Ті ж риси спільного фронту з гуртками революційного настрою, те ж зацікавлення соціальною проблемою, але темпи революційного народництва були значно меншими. Не дивлячись на тісну співпрацю з народовольським гуртком О.Тарковського, в роботі громади переважав культурницький напрямок. Своєї революційної програми громадівці не мали, програма базувалася тільки на основі культурницької просвіти в галузі народницької літератури, театру. Під час хвилі арештів революційних народників, переслідувань зазнали і єлисаветградські громадівці, в результаті чого місто на тривалий час втратило народницько-культурний осередок. Хоча відголоски цього руху проявились і в подальшому, але не мали сильних позицій і відігравали не значну роль.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. » у справі І.К.Тобілевича. – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі КОКМ), - Порядковий номер КОМ – 4232, Фото основне (ФО) – 708/1,2.
2. Красные веги. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зинovieвщине. Под редакцией Магри. Первый выпуск. Зинovieвск, 1925 г. – 206с. – КОКМ, - КОМ – 40450, Архівно-історична група (далі АІ) 17784.
3. Пчелка. Литературно-художественный журнал. Кропивницький и его доля. – 25 февраля 1884 г. - №8. – КОКМ, - КОМ – 4726, АІ 745.
4. Спогади про Івана Карпенка-Карого. Збірник. Упорядник Пилипчук Р. – К.: Мистецтво, 1987. – 182с.
5. Русова Софія. Мемуари. Щоденник / ред. М.Іщенко, КНУ ім.Т.Г.Шевченка.– К., 2004. – 543с.
6. Пільгук І. І.Карпенко-Карий (Тобілевич). – Видавництво «Молодь». – К. 1976. – 296с.
7. Плав'юк М. Михалевич. Криті віражі до волі: (спогади). – К.: Видавництво ім.О.Теліги, 1997.
8. Цибаньова О.С. Літопис життя і творчості І.Карпенка-Карого. – К., 1967. – 451с.
9. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевича // Єлисавет, 8 липня 1992 р. - № 5.
10. Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менцич // Єлисавет, 30 вересня 1992 р. - № 10.
11. Рябінін-Склярєвський О. Київська Громада 1870-х років // Україна. – 1927.– Кн. 1,2.
12. Рябінін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-1880-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.112-123
13. Рябінін-Склярєвський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929. - № 4. – С.163-178
14. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська Старовина. – 1998. - №2.– С. 11-28
15. Сторінки із спогадів Євгена Чикаленка // Єлисавет, 16 вересня 1992 р. - №5.
16. Чуднов О. Очерк революционного движения 80-х годов в городе Елисаветграде // Єлисавет, 16 вересня 1992 р. - № 9.

Дмитро ТАРАЩУК

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЧІРНІХ РИСУВАЛЬНИХ КЛАСІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО УЧИЛИЩА

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент І.А. Вівсьяна

Останнім часом все пристальніша увага дослідників до процесів культурного розвитку нації. Культурний розвиток на Єлисаветградщині у XIX столітті залежав від процесів, які проходили в Російській імперії. У другій половині XIX століття Росія пішла шляхом реформ. Серед буржуазно-демократичних реформ одними з найважливіших були освітня та земська. Суть освітньої реформи полягала у створенні поряд з уже існуючими класичними гімназіями – освітніх закладів з “реальною освітою”[6].

У XIX ст. серед навчальних закладів міста Єлисаветграда виділялося земське реальне училище, засноване в 1870 році. На рубежі століть місцецьке життя Єлисаветграда в значній мірі було пов'язане із заснуванням Вечірніх рисувальних класів при земському реальному училищі. Найперші відомості про Вечірні рисувальні класи зустрічаємо в „Історичному нарисі м.Єлисаветграда” О.М.Пашутіна за 1897 р. Вечірні рисувальні класи при земському реальному училищі, як їх називає О.М.Пашутін: „вечірні класи художнього й технічного малювання” були засновані в 1880 р. У „Історичному нарисі м.Єлисаветграда” читаємо: „...рисувальні класи, так і народні читання, й метеорологічна станція продовжують свій розвиток по сьогодні, заняття в вечірніх класах проходять на протязі учбового року щоденно, крім святкових та передсвяткових днів. Класи поділяються головним чином на рисувальні (між 5 і 6 годинами вечора) й на кресленні (від 8 до 10 години вечора). З другої половини 1894 року остаточно сформовано клас ліпки орнаментів із воску та глини. До кінця 1896 р. класи мали 2134 предмета, вартістю вищої 6500 рублів, усього навчаючихся в цьому році було сто одинадцять чоловік, серед яких були любителі й ремісники. В ранкові години, коли викладачі були вільні, проходили заняття любителів живопису масляними фарбами й аквареллю. Плодом таких занять залишився в училищі в актовій залі портрет Государя Імператора Олександра III, виконаний господинею Косовською...”[6].

До створення Вечірніх рисувальних класів при земському реальному училищі був прямо причетний академік Петербурзької Академії мистецтв Петро Олександрович Крестоносцев, який по праву вважається засновником образотворчого мистецтва в Єлисаветграді. Крестоносцев віддав своїй академічній школі дев'ять років життя, створивши в ній прекрасний клас живопису. Можна простежити прямий зв'язок між відкриттям Вечірніх рисувальних класів та пошквалюванням і подальшим бурхливим розвитком художнього життя міста. Зрозуміло, що крім Вечірніх рисувальних класів, у місті існували й інші художні навчальні заклади - художні курси при I-му та II-му комерційних училищах, художні курси при ремісничо-грамотному училищі, художні та креслярські курси при заводі Ельворті.

Також в місцевій пресі можна було зустріти повідомлення про те, що „приємне враження створюють художні роботи комерційного училища Бонч-Бруевича й живописно-малярних класів Фірсовського міського училища". Але всі ці учбові заклади не давали такої ґрунтовної підготовки як Вечірні рисувальні класи П.Крестоносцева.

"Засновані як „експеримент", Вечірні рисувальні класи були поставлені Крестоносцевим ідеально," - так записано в "Книзі протоколів Єлисаветградського земського реального училища"[2]. З самого початку Вечірні рисувальні класи були організовані за принципом академічного закладу. Були створені: клас скульптури, клас орнаменту, натурний клас, а також кабінети - кабінет гравюри, кабінет літографії, фото-художній кабінет; були закуплені меблі та інші предмети для малювання: рисувальні станки-мольберти, станки під гіпси, гіпсові копії робіт видатних грецьких та італійських скульпторів - фігури Аполлона, Аріадни, Венери, Юпітера, Геркулеса, Лаокоона, гіпси рук, ніг, голів тощо. Про це дізнаємося з „Книги опису майна Вечірніх рисувальних класів"[3].

Слід зазначити, що до відвідування Вечірніх рисувальних класів допускалися всі бажаючі, незалежно від віку і матеріального стану. Так, серед відвідувачів Вечірніх рисувальних класів - учнів Єлисаветградського земського реального училища були юнаки 14-15 років, 17-20 років і зовсім юні 8-10 років. Термін навчання у Вечірніх рисувальних класах складав від трьох до п'яти років.

Одним з головних принципів викладання живопису у Вечірніх рисувальних класів був принцип роботи з натури, про що свідчить друг і земляк О.Ос്മоркіна - поет Абрам Арго [7,107]. Програма викладання живопису у Вечірніх рисувальних класах була побудована за принципами академічного закладу і опиралася на методи Програми Академії Художеств [11,274]. Як приклад, відзначимо, що сам фундатор Вечірніх рисувальних класів П. Крестоносцев, за його власним свідченням, виконав твори за біблійними сюжетами: „Збирач дарів на храм", „Портрет пані Коган в образі Юдіфи" тощо, а випускник Вечірніх рисувальних класів Захар Рибак виконав роботу „Продаж братами Йосипа" [7,108].

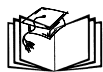
Курси тримались на „харизмі" П.Крестоносцева. Непересічна особистість, талановитий педагог та художник, він віддав училищу загалом близько 15 років. Випускник Імператорської Академії художеств в Петербурзі П.Крестоносцев мав звання художника всіх ступенів. За видатні досягнення в жанрі реалістичного портрету рішенням Ради Академії у 1873 р. отримав звання Почесного академіка і відповідний диплом. На початку 1890-х рр. „за особливі заслуги в справі розповсюдження та популяризації художніх знань" був нагороджений срібною медаллю Міністерства Просвіти і орденом Св.Станіслава всіх трьох ступенів. П.О.Крестоносцев вважається одним із засновників нової реалістичної школи живопису.

Життєвий шлях П. Крестоносцева (1837-1907) був дуже складним і тернистим. Після закінчення Академії йому було присвоєно звання художника з чином 10, 11, 12-го класів і за пропозицією Попечителя Одеського учбового округу він був направлений викладачем креслення в Херсонську жіночу гімназію. Православний, одружений, мав двох дітей (1863 та 1865 р.н.). В 1867 р. був затверджений викладачем малювання Херсонської жіночої гімназії. В 1879 р. за вислугу років отримав титул спочатку Дійсного Надвірного Радника, згодом - Дійсного Титулярного Радника, а в 1882 р., вже перебуваючи в Єлисаветградському земському реальному училищі, - Дійсного Статського Радника. В 1874 р. він працював скромним учителем малювання в Петровському реальному училищі міста Ростова-на-Дону, а в 1877 р. - Херсонського реального училища. В 1879 р. переїхав до Єлисаветграда і працював викладачем малювання в Єлисаветградському земському реальному училищі першого ступеня [1]. Тоді ж у Крестоносцева виникає ідея створення Вечірніх рисувальних класів.

Створивши своє „дітище" - Вечірні рисувальні класи, втілюючи у життя свою мрію, Петро Олександрович писав, доводячи необхідність і корисність класів для майбутнього покоління: „Вечірні наші класи, маючи приладдя, рівнозначне двом класам Академії Художеств, естетично виховуючи учнів, виконують свою духовну місію. Місію ж економічну виконуватимуть тоді, коли розвинуться до школи прикладних мистецтв. А школа формуватиме майстрів, які зможуть стати на чолі багатьох галузей мануфактурної та ремісничої промисловості. Заснування такої школи, згідно з потребами місцевості, змінить на краще економічний стан всього краю"[7,110].

Чи варто після цього дивуватися тому, скільки уроків малювання на тиждень призначалося у земському реальному училищі з самих молодших класів: 1 клас - 4 години, 2 клас - 6 годин, 3 клас - 3 години для тих, хто вивчає дві мови і 7 годин малювання для тих, хто не вивчає, 4 клас - 3 години, 5 та 6 класи - 4 години, 7 клас - 1 година [5]. Це були тільки уроки малювання, не рахуючи ще уроків креслення. Крім цього, всі бажаючі, незалежно від віку, статі та станової приналежності, могли безкоштовно відвідувати Вечірні рисувальні класи, які утримувало за свої кошти земство. П.Крестоносцев був завідувачем Вечірніх рисувальних класів з самого дня їх заснування в листопаді 1880 р. по травень 1892 р. - 12 років. Як свідчить „Книга Протоколів Єлисаветградського земського реального училища за 1901-1907 рр.", на засіданні Правління Єлисаветградського земського реального училища П.О.Крестоносцеву за багаторічну службу на благо училища була призначена пенсія [2]. Звільнений був з посади викладача училища у 1892 р. за власним „Прошенням" за станом здоров'я. Крестоносцев провів останні роки життя в Смоленській губернії в м.Рославль. Беручи до уваги його заслуги перед училищем, П. Крестоносцева було поховано 20 травня 1907 р. за кошти училища [7,111].

Доля творчої спадщини П.О.Крестоносцева сумна - в більшості своїй вона не збереглася. Лише з декількох розрізнених джерел можна судити про її вагомість. У звіті про стан Вечірніх рисувальних класів при Єлисаветградському земському реальному училищі за 1889-1890 рр. П.Крестоносцев зазначав: „Мною у вільний від занять у класах час, були виконані наступні речі: портрет її Імператорської Величності Господині Імператриці Марії Федорівни в дарунок гімназії, портрет господині Коган у вигляді Юдіфи з натури, портрет з натури семирічного сина Н.М.Маркова (викладача словесності), портрет з натури І.М.Кошиця, портрет Є.С.Поливанової". Відомо також з Довідкової та адресної книги „Увесь Єлисаветград", що П.О.Крестоносцев був старостою (ктитором) церкви Св.Василя Парійського при духовному училищі за керування ним В.А.Флоровського і є автором розпису цієї церкви, а також портрету рідного діда по материнській лінії Георгія Флоровського - протоієрея Георгія Попруженка. П.Крестоносцев працював разом з викладачами - художниками Вечірніх рисувальних класів І.Бучинським, А.Ольшанським, Г.Сорокою, В.Криштальовим, які теж працювали в портретному та пейзажному жанрах.

На зміну П.О.Крестоносцеву в 1907 р. прийшов його гідний послідовник - Феодосій Сафонович Козачинський, який очолив Вечірні рисувальні класи за власним „Прошенням” в 1906 р. і був їх незмінним керівником з 1907 р. по рік своєї смерті (1921 р.) [8,98].

Можна стверджувати, що Ф.С.Козачинський став достойним послідовником П.О.Крестоносцева, впроваджуючи в життя основні методи і принципи художньо-педагогічної системи попередника [10]. Л.Куценко наводить уривок з „Доповідної записки комісії Повітового земства з питань освіти за 1909-1910 рр.”: „Пан Козачинський, викладач рисування, демонстрував перед комісією малюнки, як навчаючихся, так і вільновизначених...”[12,41].

Ф. Козачинський працював у Вечірніх рисувальних класах понад 15 років, але інформація про його життя і творчість досить обмежена. Ф.Козачинський - наш земляк, народився в 1864 році в с.Глодоси Новоукраїнського району в бідній багатодітній родині священника. В 1882 р. він переїздить до Санкт-Петербургу і вступає до Академії Художеств вільним слухачем. В Петербурзі внаслідок тяжкого матеріального становища, залишившись без засобів до існування, не маючи можливості продовжити навчання, був змушений просити Академію видати йому „Свідоцтво про бідність”, на підставі якого йому вручався „Безкоштовний квиток” на відвідування „Вечірніх рисувальних класів Академії”. Щоб вижити, в Петербурзі співпрацює зі столичними журналами „Северное сияние”, „Нива”, „Мозаика” та іншими. Майже 20 років перебуваючи в Петербурзі, Ф.Козачинський зрозумів, що в столиці прожити неможливо, і був змушений просити Академію в 1892 р. надати йому „Свідоцтво для викладання малюнку в середніх учбових закладах”. Отримавши відповідний документ про освіту, Ф.Козачинський приїздить до Єлисаветграда і починає працювати спочатку в жіночій гімназії, а з 1906 р. - в земському реальному училищі, очоливши Вечірні рисувальні класи [9]. Саме з 1907 р. їх почали відвідувати Є.Маланюк, О.Осмьоркін, П.Покаржевський, А.Нюрнберг, З.Рибак, І.Золотаревський. А вже в 1909 р. у Ф.Козачинського в класах навчалось 112 осіб. Заняття в класах відбувалися з 14 до 16 години, а ввечері з 18 до 20 години. Учні Козачинського - випускники і відвідувачі Вечірніх рисувальних класів - брали активну участь в художніх виставках, на яких отримували значні нагороди. Так, в 1913 р. в Єлисаветграді відбулася Перша художня виставка, влаштована Товариством грамотності і ремесел [9]. Було надруковано каталог цієї виставки, в газеті „Голос Юга” публікувалися відгуки по цій вернісаж, а в довіднику „Єлисаветградский вестник” було розміщено рідкісний фотознімок всіх членів Комітету Першої художньої виставки [4].

Як член комітету з влаштування виставки, Ф.Козачинський експонує на ній понад 20 своїх картин. На цій же виставці вперше показали свої художні твори й учні Ф.С.Козачинського - Захар Рибак та Олександр Осмьоркін.

На першій художній виставці представляли свої роботи С. Данишевський та І. Золотаревський - художники, в минулому відвідувачі Вечірніх рисувальних класів і члени оргкомітету Першої художньої виставки. С. Данишевський після П. Крестоносцева та Ф. Козачинського був одним з видатних художників-педагогів Єлисаветградщини [8,129]. На виставці 1913 р. він експонував 17 картин так званого „Паризького періоду”. А І. Золотаревський представляв свої твори і як живописець, і як скульптор.

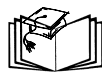
Також слід відзначити, що випускники та відвідувачі Вечірніх рисувальних класів брали участь не лише у виставках 1913 р. і 1914 р. Так, з документів Держархіву Кіровоградської області стає відомо, що в Єлисаветграді і раніше відбувалися виставки, в яких брали участь місцеві художники, а саме: виставка 1890 р., організована Товариством Південно-Російських художників, виставка 1905 р., на якій було представлено понад 100 робіт російських, українських та місцевих художників, виставки 1910 р. від 5 березня і від 21 жовтня, про що свідчить газета „Голос Юга” [4]. Так, 5 жовтня 1910 р. відбулася виставка, на якій були представлені роботи як одеських, так і єлисаветградських художників, в минулому відвідувачів Вечірніх рисувальних класів - Головкова, Бершадського, Буковицького, Ганського. П. Ганський експонував свої роботи не лише в Єлисаветграді, а також на виставках в Академії Художеств [5].

Вечірні рисувальні класи при Єлисаветградському земському реальному училищі проіснували понад 40 років [10]. В 1921 р. вони тимчасово припинили свою діяльність, оскільки в зв'язку з реорганізацією закладів освіти Єлисаветградське земське реальне училище було закрито. Багато учнів училища, в тому числі і викладачі-художники виїхали з Єлисаветграда, дехто емігрував. Така ж сумна доля спіткала й незмінного керівника Вечірніх рисувальних класів – Ф. Козачинського. Залишившись без роботи і без засобів до існування, в похилому віці і хворий художник помер у тому ж 1921 р. Цікаво, що в 1921 р. в Єлисаветграді існувала живописно-художня майстерня „Мистецтво”, яку заснував у 1919 р. викладач Вечірніх рисувальних класів С. Данишевський. В 1921 р. він відкрив Художню студію, в якій навчалися молоді художники - колишні відвідувачі Вечірніх рисувальних класів. В Єлисаветграді 18 серпня 1921 р. відкрилася перша художня виставка робіт учнів „Єлисаветградської художньої студії” [9].

Вечірні рисувальні класи, засновані у 1880 р. П. Крестоносцевим та істотно розвинуті Ф. Козачинським при Єлисаветградському земському реальному училищі, суттєво вплинули на розвиток мистецтва як російського, українського, так і світового. Випускники Вечірніх рисувальних класів працювали в Україні, Росії, за кордоном - Франції, Бельгії, Ізраїлі і зробили вагомий внесок у вітчизняну та світову культуру. Своєю творчістю вони збагатили загальний процес розвитку образотворчого мистецтва кін. XIX - поч. XX ст. Саме завдяки реалістично-модерністському напрямку в живопису, закладеному ще в стінах училища, світове мистецтво поповнилося чудовими українськими пейзажами, реалістичними портретами та яскравими натюрмортами. Великий внесок в справу розвитку образотворчого мистецтва в Єлисаветграді зробили і художники-викладачі Вечірніх рисувальних класів. Завдяки отриманим від них знанням, випускники досягли на своєму шляху великих творчих успіхів і стали тими всебічно розвинутими, гармонійними особистостями, якими їх пізнав світ.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Державний архів Кіровоградської області (ф.60, опис 1): „Формулярні списки викладачів Єлисаветградського земського реального училища”;
2. Державний архів Кіровоградської області (ф.60, опис 1): „Книга Протоколів Єлисаветградського земського реального училища за 1890-1907 рр.”;

3. Державний архів Кіровоградської області (ф.60, опис 1): „Книга опису майна Вечірніх рисувальних класів Єлисаветградського земського реального училища”.
4. Газета „Голос Юга” за 21 березня 1910 р. (ф. Д-1108).
5. Газета „Голос Юга” за 5 жовтня 1910 р. (ф. Д-1115).
6. Пашутін О.М. “Історичний нарис м.Єлисаветграда”. - 1897 р.
7. Босько В. Академік Крестоносцев - фундатор художньої освіти в Єлисаветграді //Матеріали обл. наук.-практ. історико-краєзн. конф. "Культурно-освітні процеси краю у ХІХ ст."- Кіровоград, 2004.-С.103-117.
8. Босько В. Визначні постаті Степової Еллади. ч.І. - Кіровоград: Видавничий центр „Інформаційна мережа”, 2004. - 285с.
9. Босько В. Історичний календар на 2006 р. - Кіровоград: „Центрально-українське видавництво”, 2005.
10. Вівсяний О. Від реального училища до технікуму КНТУ//Кіровоградська правда, 15 листопада 2005 р.
11. История русского искусства /Под ред. В.Плотникова. - Москва: „Изобразительное искусство”, 1980. - 400 с.
12. Куценко Л. Dominus Маланюк. Гло і постать. - Кіровоград: „Центрально-українське видавництво”, 2001. - С.55.

Ірина ТИШИК

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент С.В. Проскурова

Етнос та релігія як феномени людської цивілізації водночас є предметом дослідження історії, етнології, культурології та багатьох інших наук. Широке предметне поле етнології релігії включає в себе складну і багатогранну проблему взаємовідношення етносу та релігії, міжконфесійних взаємин.

Стосовно характеристики міжконфесійних відносин в суспільній думці склалося два основних погляди: богословський і світський. Визнання конфесійної приналежності головним етновизначальним чинником призвело до ототожнення етнопонаціонального та релігійного. Але цей підхід не властивий для українського релігієзнавства, адже моноконфесійність не властива для українців.

В українському суспільній думці переважає погляд, згідно з яким етноконфесійність виникає та змінюється в ході етнорелігієгенезу, виступаючи свого роду маркером етапів його розвитку.

Перед тим як аналізувати безпосередньо міжконфесійні відносини, на нашу думку, доцільно розглянути ті законодавчі принципи, якими керується наша держава у сфері свободи совісті. Релігійне життя в Україні значно активізувалось, набуло якісно нових вимірів із проголошенням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою незалежності України. Поступово вивільняючись від чужих, як політичних, так і релігійних впливів, більшість релігійних організацій стала на шлях вдосконалення своїх національних форм.

Конституційне і законодавче забезпечення свободи совісті, а також поступові процеси демократизації українського суспільства зумовлюють сталий і незворотний розвиток державно-церковних взаємовідносин і релігійно-церковного життя в Україні.

Конституція України в ст. 35 та Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991 р.) врегулює правовідносини віруючих, а також взаємини церков і релігійних організацій з державою, проголошуючи і закріплюючи, що всі мають невід'ємне право на свободу совісті. Свобода совісті (релігії) перебуває в нерозривному взаємозв'язку з світоглядним буттям людини і є важливим елементом життєдіяльності особистості та соціуму. У кожної людини з народженням з'являються природні, невідчужені права на вільний вибір світоглядних цінностей, напрямків життєдіяльності, творчості, духовності, зокрема релігійних вірувань. Свобода совісті являє собою здатність особистості неупереджено, на основі власного життєвого досвіду вивчати, аналізувати й оцінювати різні світоглядні парадигми, в тому числі й релігійні, а також самостійно самовизначатися щодо них. Це дозволяє людині самоствердитися і самореалізуватися в площині своїх життєвих установок.

Верховною Радою України після прийняття Конституції були схвалені нові закони, які врегулювали деякі аспекти, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, а також здійснення громадянами свого невід'ємного права на свободу совісті. Зокрема, були прийняті Закони України "Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", "Про альтернативну (невійськову) службу", де закріплені можливості задоволення релігійних потреб військовослужбовців, а також можливості альтернативної невійськової служби. Законом України "Про освіту" в ст. 9 надано можливість релігійним організаціям, які є засновниками навчальних закладів, змінювати характер освіти в них. Виходячи з вище зазначеного, можна констатувати, що в сучасному українському суспільстві церковно-державні відносини набули нового значення. Чинне законодавство в цілому відповідає нормам міжнародного права, а саме Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакту про громадські та політичні права, рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995 р.). Разом з тим, на сьогодні ще існує багато проблем у здійсненні громадянами права на свободу совісті та в міжцерковних відносинах.

На сьогодні понад 90% релігійно активного населення країни є прихожанами різних християнських конфесій.

Українське православ'я, представлене такими конфесіями:

- Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) має 36 єпархій і 10 566 зареєстрованих громад, переважна більшість яких зосереджена у центральній, південній та східній частинах країни. УПЦ МП очолює Митрополит Київський Володимир (Сабодан). УПЦ МП, в якій налічується 8936 священників, називає себе Українською православною церквою.
- Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) має 31 єпархію і 3484 зареєстрованих громад, близько 60% яких розташовані у західному регіоні України. УПЦ КП не визнає УПЦ МП, яка прилюдно

називає митрополита Філарета "розкольником". УПЦ КП налічує 2693 священники. Її утворено після проголошення незалежності (1992 р.). З 1995 року її очолює патріарх Філарет (Денисенко), колишній митрополит Києва і всієї Русі-України Російської православної церкви. УПЦ КП

- Українська Автокефальна православна церква (УАПЦ) - найменша з трьох головних православних церков України. Заснована у 1919 році у Києві та легалізована у 1989 році, УАПЦ налічує 702 священники, має у своєму складі 12 єпархій і 1172 зареєстровані громади, здебільшого на заході країни. В інтересах можливого майбутнього об'єднання з іншими православними церквами УАПЦ не обирала наступника покійного патріарха Дмитрія. УАПЦ формально очолює митрополит Тернопільський і Подільський Мефодій. Проте великі Львівська, Рівненсько-волинська і Таврійська єпархії офіційно розірвали стосунки з Мефодієм і зажадали безпосереднього підпорядкування вселенському патріархові Варфоломію. [3,1]

Досить впливовою в Україні є греко-католицька церква. Прихильники Української греко-католицької церкви (УГКЦ) становлять найчисленнішу після православних релігійну групу. УГКЦ утворено на Брестському соборі 1596 року з метою об'єднання православної та католицької церков. У Радянському Союзі 1946 року цю церкву було поставлено поза законом. Діяльність УГКЦ легалізовано у 1989 році. Протягом цього періоду УГКЦ була найчисленнішою забороненою релігійною організацією у світі. За роки незалежності України УГКЦ повністю відновила свою церковно-релігійну структуру. На 1 січня 2005 року налічувалося 18 єпархій, 3386 зареєстрованих громад і 2103 священники УГКЦ. На греко-католиків, кількість яких становить близько 4 мільйонів, припадає більшість віруючих у західному регіоні України. [3,1]

Римо-католицька церква оформилася як церковна організація 1054 року. Традиційно асоціюється з громадянами польського походження, які живуть переважно у центральних і західних областях України. Римсько-католицька церква має 11 дієцезій, 870 зареєстрованих парафій, 484 священники задовольняють релігійні потреби близько 1 мільйона чоловік. [3,2].

За роки незалежності в Україні різко зросла кількість протестантських громад. Упродовж 90-х рр. ХХ ст. число протестантських громад збільшилося у 2,4 рази. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД. Вони об'єднують 34 протестантські течії, які охоплюють 6098 організацій. Найбільшими серед них в Україні є:

- Євангельські християни-баптисти. За кількістю своїх організацій вони посідають четверте місце серед релігійних об'єднань України. Баптистські організації є в усіх областях України. Та найбільше їх у Чернівецькій (157), Донецькій (153), Київській (152), Черкаській (142), Вінницькій (140), Хмельницькій (133) областях. Таке активне поширення цієї протестантської течії на теренах України можна пояснити тим, що євангельський рух в Україні, сформувався як своєрідний продукт взаємовпливів західного і східного християнства, синтезу європейського протестантизму та українського православ'я. Він найповніше увібрав і трансформував різні компоненти східної та західної християнської духовності. [10, 229]

- Християни віри євангельської (п'ятдесятники), які входять до Всеукраїнського союзу Християн Віри Євангельської. Нині Союз є однією з активно зростаючих християнських Церков. За своєю соціальною мобільністю, здатністю враховувати реальну дійсність, за темпами зростання членів громад п'ятидесятництво переважає інші протестантські спільноти. За час з 1992 кількість зареєстрованих громад церкви зросло майже вдвічі до 2001 налічувалося 1 284 громади з майже 100тис. членів [10, 230].

- 28 лютого 1991 р на Україні було зареєстровано і визнано організацію Свідків Єгови, яка зараз налічує 656 організацій, число яких з року в рік стійко зростає. Кількісно зростають і громади англікан, кальвіністів, лютеран, методистів, пресвітеріан, а також мормонів, адвентистів сьомого дня та інших деномінацій [10, 231].

Сам факт, що представники одного етносу відносяться до декількох конфесій, зустрічається досить часто, однак, у сучасній Україні ситуація ускладнюється наявністю конфліктів між цими конфесіями і суспільним протистоянням, що виникає на цьому ґрунті. На жаль загострення міжцерковних стосунків в Україні впродовж останніх років стало однією з найгостріших проблем сьогодення. Вже тривалий час точиться суперечка між трьома православними церквами. За час існування незалежної держави ця суперечка породила значну кількість випадків порушення свободи совісті. Міжцерковні конфлікти зумовлені відкритим протистоянням у боротьбі за храми та сфери впливу на віруючих. На сьогоднішній день поки що не відпрацьовано механізми повернення майна та культових споруд церквам і релігійним організаціям, які були заборонені та обкрадені під час радянської влади. За офіційними даними, на 1 січня 2004 у розпорядженні релігійних організацій перебувало 20 607 споруд культового призначення, 6100 з яких було передано їм в оренду. У 2004 році у власність релігійних громад перейшло 632 храмові будівлі та приміщення, 15 з яких є архітектурними пам'ятками. На 1 січня 2005 року тривало спорудження 2445 храмів. За період з 1992 до 2004 року уряд взяв участь у фінансуванні будівництва 4398 культових споруд. Однак баптистські громади скаржаться, що держава фінансує будівництво лише православних церков [3, 4].

Але, незважаючи на те, що законодавство щодо свободи совісті потребує серйозних доробок і поправок, все ж основна причина конфліктів лежить за межами законодавства.

У вересні 2004 року авторитетна газета "День" оприлюднила результати опитування, проведеного Всеукраїнською соціологічною службою. З усіх респондентів, які вважають себе віруючими-християнами, 50,44% асоціюють себе з Українською православною церквою Київського патріархату; 26,13% - з Українською православною церквою Московського патріархату; 8,02% - з Українською греко-католицькою церквою, яку іноді називають уніатською церквою або католицькою церквою візантійського (східного) обряду; 7,21% - з Українською автокефальною православною церквою. Ще 2,19% опитаних вважає себе римо-католиками, стільки ж - протестантами, 0,63% - іудеями, а решта, тобто 3,2%, відносить себе до "інших деномінацій". [3,1] На відміну від своїх західних партнерів по колишньому комуністичному блоку, Україна, здобувши незалежність, вирішує додатково ще й складні проблеми національної, політичної, культурної і християнської ідентичності. Невизначеність останньої сприймається людьми

не як природний плюралізм орієнтацій, а як неприродний - тобто шкідливий - стан розколу. Головним мотивом суспільно-політичного життя є прагнення подолати такий плюралізм, ліквідувати суперників, поглинути "хибні" течії одним "єдиноправильним". Натомість тих, хто ставив би питання, про позитивні наслідки цього плюралізму в суспільстві дуже мало. Плюралізм учить нас бути толерантними щодо "інакшого", розуміти й поважати його неподібність. Це вміння бути толерантним надзвичайно важливе, оскільки, якщо говорити про релігійну площину, сподівана єдність Церкви може бути лише структурованою, тобто "єдиною у розмаїтті". Історія однозначно засвідчила, що єдності ніколи не досягти шляхом уніфікації, "підстригання" всіх відмінностей під одну гребінку. Тому нинішній плюралізм українських суспільних феноменів, на нашу думку – це радше Господня ласка для України, аніж її кара! І долати нам треба не плюралістичне бачення світу, а непримиренну роз'єднаність наших окремих бачень.

В ситуації, коли християнство прагнуло б перетворитися на одну, привабливішу порівняно з існуючими релігію, від нього вимагається бажання і здатність до врахування культурних та історичних особливостей різних народів. Якщо католики теоретично і практично готові до таких процесів, протестанти йдуть цим шляхом, то православні тільки на початку самоусвідомлення себе як кафолічної, універсальної віри, яка відкрита всьому світу, а не обмежена тільки рамками національної культури.

Сьогодні суспільство шукає шляхи виходу з кризи — міжконфесійної, духовно-культурної, соціально-політичної. Під впливом цих тенденцій розвивається рух, спрямований на зближення церков — український екуменізм. Одним із його основних завдань є пошук шляхів співпраці різних церков і конфесій у справі державотворення, відродження духовності, моральності на ниві благодійної діяльності. Однак деякі прихильники українського екуменізму його остаточну мету бачать у створенні найближчим часом єдиної в Україні релігійної організації.

Отже, мурі між християнами не сягають небес, і для їхнього повалення не потрібна всезагальна уніфікація. Згадаймо Апостола: «Дари...відмінні, та Господь той же самий, служіння відмінні, та Господь той же самий, Дії відмінні, а Бог той же самий» (1 Кор., 12:4-6).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Біблія
2. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352с.
3. Державний департамент США. Доповідь Міжнародної організації релігійної свободи за 2005 рік. Випущений Відділом з питань демократії, прав людини та праці. http://kiev.usembassy.gov/files/polit_relig_fridom_2005_ukr.html
4. Єленський В. Служіння відмінні, та Господь той же самий... // Людина і світ. – 1994. – №10. – С.8-10.
5. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991 р.).
6. Закон України "Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей".
7. Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу".
8. Конституція України.
9. Смірнов С. Конфесій багато, закон же для всіх один. // Віче. – 1999. – №3. – С.124-129.
10. Український соціум./За ред. Степико М.- К., 2005.-368 с.
11. Кафарський В., Савчук Б. Етнологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432с.

Олексій ЧАСТУХІН

СПРИЙНЯТТЯ ВІЙНИ 1812 РОСІЙСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ І ЙОГО ВПЛИВ НА ХІД БОЙОВИХ ДІЙ

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О.І. Бабак

Однією з визначних постатей історії XIX століття був Наполеон Бонапарт - правитель Франції, державний діяч, полководець, законодавець. Прекрасний стратег і неординарний політик Наполеон I поширив свій вплив на всю Європу. Військовий аспект діяльності Бонапарта є яскравим виразом історичної постаті імператора. Армія і війна були стержнем життя Наполеона.

Світоглядні позиції Бонапарта формувалися через призму основних поглядів на розвиток суспільства. Ідеї французьких мислителів були популярні серед частини аристократії, буржуазії та інтелектуалів. У Франції в останній третині XVIII століття назріла криза монархічного ладу, і просвітницькі ідеї набували все більшої популярності. Бонапарт був солдатом і сином свого часу, він належав до когорти молодих людей, що прагнули змін у суспільстві.

На погляди молодого Наполеона вплинули його інтерес та знання з історії країн і військових операцій, вивчення суспільно-політичної та філософської літератури[3]. Навчаючись у коледжі в Отені, згодом у військовій академії в Брієні [4] Наполеон досягав відмінних результатів по предметах, особливих успіхів він досягнув у математиці, історії та географії. Майбутній імператор з дитинства проявляв допитливість, активність, здібність до обмірковування, завжди давав обґрунтування своїм відповідям. Пізніше Бонапарт покаже рішучість, сміливість та нехарактерний для "прямих" полководців акторський талант, який допоможе йому у роки Великої революції. А ще один дар – надзвичайна працездатність у важких умовах – буде служити йому все життя[7].

1784 року талановитого юнака перевели у престижний військовий навчальний заклад Франції – Паризьку військову школу. 1785 року Наполеон Бонапарт вдало складає іспити і отримує звання молодшого лейтенанта.

Захоплення з коледжу математикою поступово перейшло у любов до артилерії. Наполеон спеціалізується та поглиблено вивчає мистецтво тактики, технічні характеристики гармат, балістику. Його навчання визначалось двома особливостями - зацікавленням артилерійською справою і широким вивченням праць, присвячених військовому мистецтву минулого і особистостям полководців. Особливу увагу він звертав на досвід наступальної війни Олександра Македонського, Ганнібала, Юлія Цезаря, а також європейських воєначальників – Густава Адольфа, Фрідріха II Пруського, принца Євгенія. Велику роль він надавав досвіду співвітчизників – маршала Анрі Тюрення (1611-1675),

який заклав основи сучасного маневрування у Франції та Себастьяна Вобана (1633-1707), маршала і академіка, засновника інженерної та мінної справи у Франції, який займався артилерією і організацією фортець [1]. "Читайте і вивчайте походи великих, освітуйтеся по ним – тільки так ви проникнете у таємниці військового мистецтва" – писав Наполеон. У аналізі своїх походів він завжди проводив паралелі з війнами минулого [4].

Для успішної кар'єри полководця Наполеон вважав за потрібне поєднання теоретичних знань, вивчення досвіду попередників і власний досвід. Артилерійську науку, інженерну справу і тактику він порівнював з геометрією – точною наукою, а загальну успішність у військовій справі – з літературним талантом.

Навчаючись у військовій школі, він сам почав писати на військові теми. Спочатку це були короткі замітки "для себе" на теми артилерії, згодом він пише "Про спосіб розміщення гармат при бомбометанні", "Записки про артилерію", де згадує про створення єдиної системи артилерії "п'яти калібрів". "Записки про організацію артилерії у Османській імперії", аналітичні відзиви про полководців Франції і Європи, ведення бойових дій у XVII- XVIII століттях допомагають йому при аналізі власних військових кампаній.

Серед уподобань Бонапарта почесне місце займає історія. Разом із вивченням історії Бонапарт продовжує серйозно займатися математикою та теорією артилерії. Поєднання історичних знань та теорії тактики бою привело Наполеона до необхідності студіювати географію, що він і зробив у Валансі.

Навчаючись у військових закладах, свій вільний час Наполеон проводить над історичними книжками. Його особиста бібліотека займає значне місце і в житті корсиканця, і серед його речей. Книги Плутарха, Платона, Аристотеля, Монтеня, Монтеск'є допомагають йому студіювати історію античності та середньовіччя. Помітне місце серед прочитаних ним праць посідали творіння французьких літераторів доби Просвітництва – Руссо, Вольтера, Лафонтена та інших. Це були, як і суспільно-політичні, так і художні твори. Бонапарт вивчаючи історію Франції, Англії, Пруссії, Флоренції, порівнює сучасність та минуле, робить у своїх записках коментарі до прочитаних праць, узагальнює висновки[6].

У 80-і роки XVIII століття Наполеон активно захоплюється політико-філософськими творами просвітників, особливо його цікавить Руссо. У ранніх роботах Наполеон засуджує політичну та соціальну нерівність, робить посилання на Руссо і часто використовує його терміни і вислови. Старший брат Жозеф Бонапарт підтверджує прихильність Наполеона до Руссо: "Він був палким прихильником Жан-Жака і, як то кажуть, мешканцем ідеального світу"[3]. Крім того, Наполеон став прихильником ідеї національної держави і продовжував діяльність республіки у цьому напрямку, стираючи грані між субетносами Франції. Наполеон вважав всі народи Європи рівними і приймав їх у своє військо, яке потім назвав "Великою армією Європи". Відсутність станових заборон і допомогла йому створити потужну еліту армії.

Формування поглядів Наполеона на армію відбувалося також під впливом зовнішніх факторів – Французької революції і технічних нововведень у французькій армії кінця XVIII століття.

Велика Французька революція принесла нове у військову справу – армія, сформована з добровольців, керована крім командирів також і комісарами, які здійснювали ідейно-ораторську підтримку військ. Більша частина кадрових офіцерів емігрувала чи була знищена. Стара армія з ненадійністю солдат і великим соціальним розривом між простими солдатами і офіцерами у Франції зникла. Був відмінений закон 1780 року, за яким кар'єрний ріст офіцерів з не родовитого дворянства обмежувався. Це було передумовою нової тактики, створення нової армійської еліти, стирання станових бар'єрів між командирами і підлеглими[7].

Наприкінці 70-х – початку 90-х років XVIII століття у Франції винахідник Грібоваль розробив нові полегшені гармати, легкі лафети для гармат, новий універсальний приціл, що робило артилерію більш мобільною та ефективною. Він же розробив систему гарматного озброєння армії і стандарти для виробництва гармат і боєприпасів[2]. Чітка система артилерії була новинкою того часу і значно полегшувала забезпечення і управління. 1777 року у французькій армії були введені нові рушниці із зменшеним калібром і приклади для рушниць за зразком мисливських, які давали можливість вести прицільний вогонь кожному солдату по одиночній цілі. До того рушниці дозволяли вести ефективний вогонь лише по груповим цілям з досить низькою влучністю. Таке озброєння давало перевагу французьким солдатам і сприяло активності на полі бою.

Ці два фактори помітно вплинули на Наполеона. Бонапарт активно почав новий принцип відбору командирів - за здібностями, не враховуючи походження і досвіду в королівській армії (з маршалів лише Лефевр мав достатній стаж у королівських військах). Солдати ставали значно ближчими до офіцерів, бо часто були з одного двору, одного села і разом служили рядовими. Армія мала у собі елементи майже сімейної довіри (особливо гвардія). Крім того, Наполеон зберіг масовість революційної армії і призовну систему, яка давала значні резерви для війська. Наполеон наполягав на переозброєнні нової армії, він вбачав як професійний артилерист переваги у новій системі, яка давала помітний бонус до вогневої потужності і маневреності французької артилерії. Слабкість артилерії у Італії 1796-1797 рр. ще більше закріпили його наміри стандартизації і переозброєння, яке він і провів, ставши першим консулом.

Із вивчення античних військових праць, спогадів, праць про війни Франції і Пруссії недавніх часів він виніс для себе деякі висновки, які потім вилилися у конкретні дії та погляди на війну. Головним він вважав активність і наступальний характер воєнних дій, наукове відношення до застосування артилерії і врахування соціально-економічних умов театру бойових дій. Всі свої теоретичні думки на життєздатність він перевіряв на практиці: науковий підхід до артилерії - під Тулоном; швидкість наступального темпу і вивчення соціально-економічної ситуації - в Італії. Наполеон використовував всі засоби, пристосувався до місцевого колориту (у Єгипті для закріплення популярності він ходив у єгипетському вбранні)[5]. Він перевіряв різні рецепти перемоги - і розбиття ворога по частинам у ряді дрібних битв (Італія 1796-97) і у генеральній битві (Італія 1800, Маренго), але вдавався до поєднання цих прийомів. Наполеон постійно аналізував власні дії і дії власних генералів для того, щоб уникнути можливих помилок і покращити структуру і оснащення армії.

Формування військового світогляду Бонапарта не завершилося із першим бойовим досвідом, він змінювався і еволюціонував по ходу його кар'єри. Його погляди з 1796 до 1806 років помітно еволюціонують в напрямку стратегії

генеральної битви, що було результатом об'єктивних факторів, а не абстрактних міркувань - виходило з власного успіху ("віри у власну зірку", як казали оточуючі) і значного збільшення кількості армії. У Наполеона домінувала позиція у власну непереможність і схильність до масштабних проєктів[3].

Військові погляди Наполеона формувалися з одного боку на базі ретельного вивчення військової історії і досвіду полководців, а з іншого були результатом власного досвіду ведення бойових дій. Вони були продуктом нової епохи, пов'язані з новинками, що виникли у військовій справі Франції після революції. Наполеон зумів досягнути ці зміни, проаналізувати і поставити собі на службу. Саме поєднання у його розумі досвіду поколінь і нових явищ зробили його одним із найвизначніших полководців і новатором у військовій справі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1984.
2. Лашук А. Гвардия Наполеона. – М.: Эксмо, 2004.
3. Манфред А. Наполеон Бонапарт. – М.: Мысль, 1986.
4. Наполеон Бонапарт. Путь полководца. /сост. М.Л. Вольпе. – М.: Альта-принт, 2008.
5. Петрунина Ж.В. Наполеон в Египте. 1798-1801 гг. // Вопросы истории, №5, 2008.
6. Тарле Е. Наполеон Бонапарт. - М., 1941.
7. Щербаков А. Наполеон. Как стать великим. – СПб.: Нева, 2005.

Марина ШВЕДОВА ЯПОНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент О. М. Марченко

Проблемами японського національного характеру займаються багато дослідників, зокрема, О.Зав'ялова, В.Овчинніков, С.Арутюнов, В.Пронніков І.Латишев, В.Владімірова та інші. Розуміння японського національного менталітету дає змогу краще дослідити особливості японської національної культури. Поняття "національний характер", як головний фактор, який відрізняє одну націю від іншої, широко проник у науковий обіг, набуваючи термінологічного характеру.

Виходячи з того, що "людина – продукт природи, який розвивається у визначеному середовищі і разом з ним" і, те, що сутність людини є сукупністю всіх суспільних відносин, можна виділити дві групи факторів, які здійснюють найбільший вплив на формування психологічних особливостей людей. Це – природне та соціальне середовище [2, 145-147].

Національний характер являє собою об'єктивну реальність і виступає у вигляді системи специфічних рис: "Якщо ви уявите окремі риси абсолютно окремо, то ви характеру... не визначите, а потрібно взяти систему рис і в цій системі розібрати, які риси висувуються на перший план, які ледве-ледве проявляються, затираються і т.д." [6, 52].

Виходячи з такого твердження в японському національному характері можна виділити такі риси:

а) загальноетнічні риси – працелюбство, сильно розвинуте естетичне почуття, любов до природи, відданість традиціям, схильність до запозичення, етноцентризм, практицизм;

б) риси групової поведінки – дисциплінованість, відданість авторитетові, почуття "боргу";

в) побутово-життєві риси – ввічливість, охайність, самовладдя, бережність та допитливість.

Розглядаючи загальноетнічні риси, можна сказати, що працелюбство і пов'язані з ним зусилля в усіх сферах трудової діяльності – найважливіша риса японського національного характеру. Японці повністю віддаються праці і роблять її з насолодою, а також у процесі праці вони виражають почуття прекрасного.

В японській мові є такий вираз **фурю**. Він складається з ієрогліфів *фу* – вітер і *рю* – потік. Ці поняття передають почуття прекрасного. За твердженням японського письменника Тецудзо Танікава, "естетичне почуття – це основа японського національного характеру, а саме та кардинальна риса, навколо якої групуються всі останні" [6, 52-53].

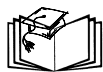
Також з книги "Мистецтво Японії" відомо, що японці рано (в п'ятдесят років) відходять від справ і віддаються повністю естетичній насолоді природою – деревами, квітами, птахами, вітром і місяцем – у відповідності з **фурю**. Адже це досить добре прослідковується при навчанні жінок художньому аранжуванню квітів (*ікебана*), у мистецтві чайної церемонії і складанні віршів, при навчанні чоловіків військового мистецтва [4, 67].

Протягом багатьох століть в Японії культивувалося почуття прекрасного, перетворюючись поступово в свого роду релігійний культ поклоніння красі, який широко розповсюджувався серед всіх прошарків населення.

З давніх-давен у навчанні писати ієрогліфи на рівних правах входили вимоги і правильності, і краси, що виробляло з дитинства стійкі естетичні навички. Ієрогліфічна система Японії була досить складною і вимагала точності лінії. Її краса й виразність давалися лише шляхом емоційного творчого зусилля, а переписування ієрогліфів розглядалося як заняття на рівні естетики.

В японській мові є естетичні поняття: **ханамі** – милування квітами, **цукімі** – милування місяцем і **юкімі** – милування снігом, які виражали суттєву частину повсякденного життя. Традиція поклоніння прекрасному передається від покоління до покоління. Вона відображається в усьому, проявляється в почуттях, словах і вчинках. Самі ж японці вважають, що притаманне їм особливе почуття краси – їх національне надбання [5, 38-40].

Підвищене сприйняття до краси зробило японців надзвичайно емоційними. Їм притаманно дивитися на все з точки зору особистого переживання навіть тоді, коли поставлена мета може бути досягнута лише шляхом тверезого, об'єктивного підходу. Любов до прекрасного притаманна всім народам, але у японців це – невід'ємна частина національної традиції.

Взагалі-то традиція, а точніше, традиціоналізм проник в поведінку, думки і чаяння японської нації, став найважливішою рисою її характеру. Традиції, які склалися в японському суспільстві особливо яскраво виражають ідею наслідування в суспільному житті, закріплюючи національні, культурні й побутові елементи. Японці бережливо відносяться до культурного наслідування минулого, вони зберігають класичний театр, чайну церемонію, ікебану. В динамічному суспільстві XXI століття японці шукають опору в постійності і знаходять її в традиційних формах мистецтва.

Японці в усьому бачать смисл, який йде коріннями в далеку давнину. На Новий рік (святкування якого проходить цілий тиждень) біля кожного будинку ставляться гілочки сосни (символ довголіття й могутності), сливи і бамбуку (символ постійності й добродіяння), розвішуються пучки соломи і вузькі паперові смужки. Солом'яні пучки потім спалюють, щоб відігнати злих духів, як це робили в давнину. Особливо сильний вплив на японців мають традиційні цінності сімейної системи, яка завжди носила консервативний характер. Дія індивіда обмежувалася визначеними рамками – орієнтацією на сімейний колектив, повне підкорення голові сім'ї [1, 90-95].

Відношення японців до континентальної культури не відштовхувалося і не сліпо копіювалося, тому що досить часто воно набувало характер змагання, діалогу, який з часом став внутрішнім принципом японської культури. Елементи, які запозичувалися з іноземної культури творчо перероблялися, набували новий характер і поступово ставали органічною частиною японської традиції. Таким чином, Японію можна охарактеризувати як стійку і в той же час "відкриту" систему культури. Психологічно японська "відкритість" веде до поєднання любові до традиції з любов'ю до чужого і нового. Тому японський традиціоналізм – явище особливого роду.

В сучасній Японії з великою увагою відносяться до традицій, до далекого минулого, до пам'яток старовини. Японці посилено намагаються зберегти незмінними унаслідуванні від попередніх поколінь норми поведінки та форми культури. Для них характерне бережливе відношення до укладу життя, який склався як до культурного наслідування, увага до змісту поведінки та зовнішніх проявів, стилю, завдяки чому форма поведінки залишається особливо стійкою. Японський традиціоналізм здійснює багатоаспектний вплив на суспільно-політичне життя країни.

Завдяки своєму острівному положенню і високій густоті населення Японія могла поступово асимілювати і перероблювати культурні впливи, які доходили до неї у відповідності з своїми національними цілями. Впитуючи чужу культуру поступово, Японія зуміла зберегти свою культуру, оперуючи на свій розсуд її елементами, тобто посправжньому їх асимілюючи, а не відштовхуючи, на відміну від багатьох східних культур, які намагалися просто зберегтися і "вижити."

Японці переймали у інших те, що являло для них інтерес на кожному конкретному етапі їхнього історичного розвитку. Будь-який елемент чужої культури освоювався таким чином, щоб можна було його пристосувати до японських умов. В результаті запозичення завжди носили прагматичний характер, тому що річ йшла про свого роду трансформацію, яка застосовувалася до соціальних або інших потреб Японії. В усьому цьому процесі прослідковується чіткий етноцентризм, який був однією з домінуючих рис японського національного характеру – гордості за свою націю.

Етноцентризм обумовлений особливостями етногенезу, географічним положенням і специфікою виробництва в країні, всім ходом соціального розвитку. Японці люблять все конкретне та образне. А те, що полішене образності, їх не цікавить. Вони пояснюють це своєю нелюбов'ю до абстракції. Їм притаманне проникнення "вглибину" предмета без особливого абстрагування, на відміну від інших народів та цивілізацій. Такий тип конкретного мислення в Японії прослідковується в науці, мистецтві та повсякденному житті. Цей метод "входження" запозичений ними у китайців.

В японців конкретність мислення пов'язана в значній мірі з особливостями мови і писемності. Складання такої риси характеру, як практицизм, багато в чому обумовлене звичкою виражати свої думки конкретним образом.

Вирішуючи ті чи інші завдання, японці діють на основі свого попереднього досвіду, а не шляхом абстрактних побудов. Зіштовхуючись зі складними ситуаціями, вони підходять до їхнього вирішення з утилітарних позицій. Багато дослідників підкреслюють, що японці відразу приймають те, що має для них практичну цінність. Цьому відповідає і своєрідна японська логіка мислення: вона ґрунтується на обставинах, а не на заданих принципах [7, 33-38].

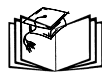
Щодо рис групової поведінки, то вони теж є досить важливими. В такому розумінні група виступає як "мікросередовище", в якому чітко проявляються визначені групові риси. Подібне явище характерне для будь-якої етнічної спільноти, різниця заключається лише у ступені групової згуртованості. А в Японії вона досить висока. В системі рис групової поведінки японців виділяються перш за все дисциплінованість, відданість авторитетові й почуття боргу.

В міжособистісних відносинах японців дисциплінованість проявляється як намагання до упорядкування. Ця їхня особливість передбачає суворого дотримання визначеного порядку, здійснення поступків, які не суперечать іншим, виконання свого обов'язку, безкорислива повага вище стоячих і старших.

В Японії існують організації, які називаються **кьодотай** (буквально „об'єднання”, „община”). Особливості цих організацій пояснюються історичною традицією, потребою колективної організації робіт і життя й тісно пов'язані з груповим конформізмом. Японці сприймають організації як органічні одиниці. Для кожної організації характерна тенденція бути всеохоплюючим об'єднанням у визначеному місці (в селищі, на підприємстві тощо) і включати всіх потенційних членів. В організації панує патерналістське покровительство з боку лідера, що орієнтує її на особливі цінності, створює атмосферу солідарності і як би сімейних стосунків. Систему цих відносин називають відносинами **оаябун – кобун**. Оаябун означає особистість зі статусом *оая* (батько), кобун – особистість зі статусом *ко* (дитина). Оаябун – голова об'єднання, його роль схожа з роллю батька й голови сім'ї. Від його здібностей, статусу, особистої прихильності залежить функціональна стійкість відносин оаябун – кобун. Кобун – всі останні члени об'єднання – знаходяться між собою в таких самих відносинах, як молодші і старші брати в сім'ї, вони повинні безперешкодно слідувати за оаябун в інтересах стабільності об'єднання й життєвого благополуччя кожного його члена.

Протягом багатьох століть у свідомості японців культивувалися необхідність наслідування прикладу вищестояючого. Основою такого погляду на взаємовідносини людей послугували ідеї Конфуція, проникнення яких в Японію почалося ще в VI ст. Конфуціанство закріплювало традиційно-патріархальний устрій та соціальну нерівність,

регламентувало суспільні відносини, встановлюючи сувору ієрархію в сім'ї і суспільстві. З самого дитинства японцю прививається звичка підкоряти своє "я" інтересам групи. В ньому виховується усвідомлення залежності від сім'ї; перші поклони, яким навчають японську дитину старші, дають йому уяву про субординації, про його місце в групі. Суворі регламентація в структурі японського суспільства, система сімейного виховання і організація освіти в країні завжди були орієнтовані на високу значимість авторитету. Поклоніння авторитетові і зараз підтримується різноманітними засобами, розглядається як соціальна норма [3, 52-54].

З епохи феодалізму в Японії популярний вислів, який складається з п'яти ієрогліфів: **хі-рі-хо-кен-тен** (несправедливість – справедливість – закон – влада – небо). Цей вираз означає наступне: несправедливість підвладна справедливості, справедливість – закону, закон – владі, а влада підкорюється лише Законам Неба. Дух покірливості переплітався із страхом перед владою: поліцейськими, урядовими і армійськими чиновниками. В уявленні японців, влада – це "дещо довге й щільне".

Покірливість і смирення перед владою майнових перетворилася в характерну рису багатьох японців і лягли в основу неписаного кодексу їхньої поведінки. Кодекс цей завжди підкріплюється почуттям боргу, дотриманням особистих зобов'язань, і всі правила поведінки супроводжувалися педантичними деталізованими церемоніями. Зараз ці церемонії пристосовані до нових умов і займають на шкалі людських цінностей велике місце як відповідальність за здійснювані поступки з почуття боргу. Ці риси також притаманні й іншим народам, але в Японії вони особливо сильно впливають на людську особистість, сприяючи нерідко придушенню власного "я" [6, 59-60].

Побутово-життєві риси японців проявлялися у ввічливості, охайності, терпеливості, бережливості, допитливості та інших близьких до них рис побутово-життєвого плану. Вони групуються навколо стрижневої риси – самовладдя, яке має найрізноманітніші відтінки.

В Японії популярний вираз: "Самурай холодний, як його меч, хоча й не забуває вогню, в якому цей меч був викуваний". Таким чином, самовладдя й стриманість – якості, які з давніх-давен вважалися в японців першими ознаками хоробрості. Ці риси національного характеру багато в чому обумовлені впливом буддизму, який проповідував терпіння й стриманість.

Ідея поміркованості й самообмеження пронизує всю японську культуру, і японець з дитячих років пізнає суть висловлювань Лао-цзи: "Тот, хто знає, где останеться, не подвергает себя опасности"; "Тот, кто знает свой жребий, тот не будет унижен". На все життя впитав ідею про те, що не можна бажати більшого, чим тобі призначено долею. Японські письменники, такі, як Камо-но Тьомей ("Записки з келії") і Кенко-хосі ("Записки від скуки") пропитували цю ідею в художній формі, сприяючи створенню специфічного японського стилю поведінки.

Дуже цікаві життєві правила японців:

- примірятися з ситуацією, якою б вона не була;
- знаходити можливість дотримуватися встановлених правил;
- обмежувати себе в розвагах;
- причиною нещастя вважай самого себе.

Наслідкування цих правил, у свою чергу, відобразилося на особливому підході японців до оцінки об'єктивної дійсності: в характері японців і їхньому світогляді яскраво відобразився фаталізм.

Ця риса має глибоке коріння у свідомості японців. У надзвичайних обставинах, під час стихійних лих японці віддають перевагу дотримуватися позиції пасивного вичікування, коли все пройде саме по собі. Фаталізм, ірраціональне відчуття передчуття прослідковуються в різноманітних аспектах життя: за багатьма життєвими подіями японці бачать якісь приховані сили. Разом з тим, у сучасних японців отримав розвиток і раціональний підхід до дійсності, часто пов'язаний з особистими інтересами. Критерієм раціональної поведінки є успіх в житті, який залежить у першу чергу від бережності і в більшій мірі від ввічливості.

Ввічливість – це одна з кардинальних побутово-життєвих норм у національному характері японців. Будь-яке слово, жест, поступок відмічені печаткою ввічливості. На вулицях, в садах і громадських місцях можна зустріти таблички, які закликають до ввічливості. Наприклад, "Людина не повинна підкорятися нічому іншому, крім добру й ввічливості". Ввічливість буквально пронизує взаємовідносини готельної прислуги і гостей, водія таксі й пасажирів, господаря якоїсь крамниці або продавця і покупців. Ввічлива розмова є невід'ємним атрибутом спілкування в Японії.

Охайність і чистоплотність у співіснуванні з бережністю слугують якби фундаментом для оволодіння відомими виробничо-практичними навиками, які дозволяють японцям з розумною точністю і вдосконаленням створити продукцію, яка є предметом заздоров'я багатьох зарубіжних фірм.

Особливості національного характеру японців за своєю природою соціальні. Спосіб виробництва, умови життя японців створили в них особливий стиль прояву здатності до пізнання.

Японці досить допитливі по натурі, по духу життя, тому допитливість є невід'ємною частиною їхнього національного японського характеру. Їй притаманна чітка практична направленість, можна сказати, прагматична націленість. Вона обумовлена конкретністю його свідомості, в значній мірі вихованої буддизмом.

Японців навчають пізнавати суть речей без абстрагування, тому й допитливість конкретна [6, 61-64].

Таким чином, можна сказати, що природне та соціальне середовище досить важливе для розвитку місцевих, економічних, політичних та побутово-життєвих засад будь-якої нації.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнов С. А., Джарылгасинова Р. Ш. Япония: народ и культура – М., Знание, 1991. – 180с.
2. Бондарь А. И. Всё о Японии – Харьков, Фолио, 2007. – 543с.
3. Владимиров В. А. О национальном характере японцев // Азия и Африка сегодня. – 1976. - №2. – с.51-54.
4. Искусство Японии – М., Наука, 1990. – 350с.
5. Овчинников В. Ветка сакуры – М., Мысль, 1985. – 267с.
6. Пронников В. А., Ладанов В. Д. Японцы: этнопсихологические очерки – М., ВиМ, 1996. – 400с.
7. Тецуо Я. Проблемы современного сознания: японцы между религией и атеизмом // Восток. – 1998. - №5. – с.31-39.